

Українсько-польські студії
Studia Ukraińsko-polskie

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

УКРАЇНА- історична спадщина і суспільна свідомість **ПОЛЬЩА**

11

Львів
2018

Друкується за рішенням Вченої ради
Інституту українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України

УДК 94(477+438)(091)

Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / голов. ред. Микола Литвин; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2018. Вип. 11. 192 с.

Узагальнено українсько-польські відносини в контексті європейської історії, роль історичної спадщини у формуванні етнокультурних та політичних пріоритетів сучасних України і Польщі. Особливу увагу приділено проблемам суспільно-політичних, культурно-освітніх і релігійних взаємин українців і поляків, військово-політичному протистоянню у роки Другої світової війни, формуванню нової якості українсько-польської співпраці на рівні держав та соціумів у контексті етнополітичних, суспільних і культурних змін у Центрально-Східній Європі.

Ukraine–Poland: Historical Heritage and Social Consciousness / Edited by M. Lytvyn; National Academy of Sciences of Ukraine, Ivan Kryp'iakevych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2018. Volume 11. 192 p.

This edited volume analyses Ukrainian-Polish relations in the context of European history. It examines the influence of historical heritage on formation of contemporary ethnic, cultural, and political priorities of the two states. This edition focuses on social, political, cultural, educational, and religious issues in the relations of Ukrainians and Poles and the process of establishment of higher levels of cooperation between the two states and societies in the context of political, social, and cultural changes in East-Central Europe.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

Литвин Микола Романович, д.і.н., проф. (Україна)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Баран Володимир Кіндратович, д.і.н., проф. (Україна)

Боляновський Андрій Валентинович, д.і.н. (Україна)

Горбачевський Тарас Станіславович, к.і.н., відповідальний секретар (Україна)

Давидюк Руслана Петрівна, д.і.н., проф. (Україна)

Думітран Даниель (Dumitran Daniel), PhD, Dr. habil. (Румунія)

Каліщук Оксана Миколаївна, д.і.н. (Україна)

Колянчук Олександр Миколайович, доктор філософії в галузі історії (Польща)

Стрільчук Людмила Василівна, д.і.н., проф. (Україна)

Хахула Любомир Ігорович, к.і.н., заступник головного редактора (Україна)

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ КВ № 16444–4916Р від 19.02.2010 р.

© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України, 2018

Андрій БОЛЯНОВСЬКИЙ

*доктор історичних наук, старший науковий співробітник
Центру дослідження українсько-польських відносин
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
ORCID 0000-0003-4361-8313
andrii.bolianovskyi@gmail.com
DOI: 10.33402/up.2018-11-5-26*

ШЛЯХЕТСЬКІ ПРОТИСТОЯННЯ ЯК ЧИННИК ЗАГОСТРЕННЯ ЕТНОСОЦІАЛЬНИХ КОНФЛІКТІВ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХVІ – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІ СТОЛІТЬ

Охарактеризовано основні форми і вияви внутрішньостанових суперечок у середовищі шляхетських родів на українських землях від часу їхнього приєднання до Польщі на підставі Люблінської унії 1569 р. до війни під проводом Богдана Хмельницького у 1648 р. Згідно з твердженням автора, безперервна боротьба серед них була можливою завдяки специфічному устроєві цієї держави, що гарантував заможним польським шляхтичам широкі права. Тривала колонізація «Дикого степу» супроводжувалася періодичними «рейдерськими атаками», організованих власниками колонізованих земель проти їх сусідів. Окрему увагу приділено становищу залежних від них селян, які під час цих «локальних громадянських воєн» ставали «сліпим зняряддям» своїх панів. Простежено вплив цих протистоянь на процеси наростання протестних настроїв у середовищі української шляхти і селянства та на збільшення кількості козацько-селянських повстань в Україні у вказаний період. Стаття допомагає краще зрозуміти розбіжності в інтересах між часто етнічно різними соціальними станами в Україні. Поширення цієї конфронтації провокувало певну анархію безвладдя всередині країни, а також ворожі відносини між польською і українською шляхтою. Козацькі повстання були результатом не лише соціальних конфліктів між польською шляхтою та українським селянством, православними українцями та римо-католицькими поляками, а й внутрішньостанових конфліктів між антипольськими шляхтичами та «вірною Короні» шляхтою Польщі. Охарактеризовано конфлікти після колонізації «Дикого поля», а також значення особистих образ скривджених осіб у провокуванні цих конфліктів. Акцентовано увагу на тому, що напади, насильство та злочини відбувалися задовго до козацько-польських конфліктів. Згідно з висновками автора, усі ці протистояння між різними етнічними та соціальними групами трансформувалися у тривалі війни козаків і селян проти їх колишніх власників починаючи від 1648 р.

Ключові слова: Річ Посполита, Україна, шляхта, етносоціальні конфлікти.

У працях з історії українсько-польських конфліктів у період, який дослідники з України у XX ст. трактували як «добу козацтва», приділено значну увагу характеристиці їхніх політичних, соціальних, релігійних причин. Водночас досі не достатньо висвітленим залишається питання впливу шляхетських протистоянь, що передували цим повстанням в Україні й були одним із важливих чинників, що їх провокували й супроводжували протягом усього періоду від Люблінської унії 1569 р. до вибуху війни козаків проти Польщі у 1648 р. Особливо важливим є з'ясування цього питання, зважаючи на те, що ця війна набула характеру не лише національно-визвольної боротьби з активними державотворчими процесами, а й соціальної козацько-селянської революції, головне вістря якої було спрямоване проти свавілля польської шляхти¹.

Від часів раннього Середньовіччя і виникнення Речі Посполитої шляхта займала особливе становище у цій державі². Це привілейоване становище шляхтичам забезпечувала участь у війнах в разі загрози державі з боку її ворогів. Причину цього у листі Папі Пієві V про стан справ у Польщі ще у 1568 р. пояснив папський нунцій Джуліо Роджієрі (Julius Roggieri): «оскільки польський король в обороні краю має велику допомогу від шляхти», вона має багато привілеїв, серед іншого «шляхта за свої послуги не виконує жодних інших повинностей, є звільненою від податків»³.

Оскільки у наступні 100 років після Люблінської унії Польща брала участь у тривалих війнах, протягом століття це становище не змінилося. У 1665 р. інший італієць, Себастьяно Цефелі, констатував, що «коли Речі Посполитій загрожує велика війна» і укомплектованого війська «недостатньо для її оборони», король наказує розпочати «посполите рушення шляхти», а тих шляхтичів, які відмовляються виконати свій військовий обов'язок, має право позбавити шляхетства й наданих їм земель і передати їх натомість іншим воякам, які виявили хоробрість під час воєнних дій⁴.

Унаслідок посилення значення шляхти як впливової сили у зовнішній і внутрішній політиці Речі Посполитої та під час її участі в успішних війнах протягом XVI ст. вона, окрім ролі окремого суспільного стану, від якого залежала доля країни, набула також рис соціального стану⁵. Усвідомлюючи свої значення для держави і суспільно-політичну роль, шляхтичі прагнули розширювати власні володіння: мати більше земель і більшу кількість економічно залежних селян, і в такий спосіб наблизитися до високого рівня життя великих земельних магнатів – тогочасних «середньовічних олігархів» Речі Посполитої⁶. Конкуренція за земельну власність,

¹ Див.: Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція (1648–1676 рр.). Київ: Альтернативи, 1999.

² Starowski S. Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego / tłum. z łac. A. Piskadło. Kraków: Wyd-wo Literackie, 1976. S. 126–128.

³ Relacje nuncjusów apostolskich i innych osób w Polsce od roku 1548 do 1690 / wyd. E. Rykaczewski. Berlin; Poznań, 1864. T. I. S. 179–180.

⁴ Ibid. T. II. S. 328.

⁵ Zajączkowski A. Szlachta polska. Kultura i struktura. Warszawa: Wyd-wo Naukowe Semper, 1993.

⁶ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III. Studium osadnictwa i własności ziemskiej. Warszawa, 2000; Anusik Z. Latafundia książąt Zbaraskich w XVI i XVII wieku.

зафіксована у чисельних актах гродських і земських судів у формі суперечок, поступово переросла у внутрішньостанові міжусобиці – «рейдерські атаки» одних шляхтичів на землі та маєтки інших з метою їхнього привласнення. Унаслідок порушення визначених норм та порядку набування земельної власності ці суперечки завдавали шкоди внутрішній безпеці Речі Посполитої, оскільки збройні сутички й спричинені ними руйнації маєтків, каліцтва і вбивства неминуче вели до загальної анархії й дезорганізації не лише суспільного, а й економічного життя у країні. Особливо виразно ці конфлікти можна відстежити в Україні у складі Речі Посполитої, де вони супроводжувалися процесами формування української національної свідомості⁷ й з огляду на це мали виразну місцеву специфіку порівняно зі шляхетськими конфліктами на польських етнічних землях.

Ще від часу анексії Галичини у середині XIV ст. й згодом Волині на Схід вирушив безперервний потік польських колоністів, які суттєво вплинули на формування етнічного складу й етнографічного характеру великих міст цих регіонів. Однак процес колонізації не завжди був успішним. Згідно з тезою польського автора Яна Сови, після того, як у 1572 р. помер останній спадковий король Польщі та Литви Зигмунт II Аугуст (Zygmunt II August), Річ Посполита завдяки перебуванню в її складі культурно, релігійно й соціально різних етнічних спільнот з відсутністю чітко мотивованої і переконливої для них єдиної політично-національної стратегії розвитку не функціонувала як держава в сучасному розумінні цього слова, а була радше своєрідною «державою-фантомом». Це «неіснування» від часів пізнього Середньовіччя «кинуло тінь» на подальшу долю ранньої модерності XVI і XVII ст. – тобто саме ці протиріччя водночас із іншими причинами заклали підвалини до майбутніх процесів її розпаду⁸.

Задумана як дуалістична монархія Польщі і Литви, Річ Посполита де-факто була поліетнічною державою, в межах якої проходили процеси власного етнічного формування поляки, литовці, білоруси і автохтонні жителі у недавньому минулому тих земель Київської та Галицько-Волинської держав, за якими з часом поступово утвердилася назва «Україна». Спершу назву «Україна» в офіційних документах Речі Посполитої вживали як суто географічний топонім щодо Київського і Брацлавського

Przegląd Nauk Historycznych / Instytut Historii Uniwersytetu Łódzkiego. Łódź, 2009. T. 8. Nr 1. S. 17–78; Litwin H. Posadami wielkich miast Ukrainę ozdobił. Rozwój pogranicznych majątków hetmana wielkiego koronnego Stanisława Koniecpolskiego. *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą* / red.: M. Drozdowski, W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak. Białystok, 2012. S. 209–219; Czapliński W., Długosz J. *Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1976.

⁷ Chynczewska-Hennel T. *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII wieku*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985.

⁸ Я. Сова, аналізуючи цю проблему у довільній белетризованій формі, застосував методологічно цікавий, нетрадиційний для головних підходів до висвітлення історії Речі Посполитої аналіз державотворчих і соціокультурних процесів у цій країні на основі застосування концепцій політичної теології, психоаналізу, теорії світових систем, постколоніальних досліджень онтології подій Алена Бадью і теорії регемонії: Sowa J. *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*. Kraków: Wyd-wo Universitas, 2012.

воєводств і деяких суміжних територій (а згодом також щодо інших українських етнічних земель), лише з часом прикметник «український» трансформувався в етнічній й урешті-решт – у власну назву «українці»⁹.

На зламі XVI–XVII століть соціальною базою формування українського народу були представники новостворених суспільних станів на території України, зокрема русько-українська шляхта, місцеве православне і греко-католицьке духовенство, козацтво і селяни¹⁰. Хоча від кінця XVI ст. поляків у селах України репрезентували здебільшого польські шляхтичі, деякі представники русько-української шляхти прийняли католицизм і добровільно полонізувалися¹¹ (найвідоміші з них – нащадок Дмитра Вишневецького князь Ієремія (також відомий як Ярема) Вишневецький¹² і член парламенту (сейму) Речі Посполитої Адам Кисіль)¹³. Тоді ж були закладені корені майбутніх соціальних протиріч між місцевими українцями, які становили основну масу населення сіл, і тими наділеними владними повноваженнями і функціями економічної експлуатації представниками інших етнічних груп (польськими шляхтичами та єврейськими орендарями), які перебували під захистом гарнізонів польських військ у містах¹⁴.

Для «підданих Польської корони», згідно з постановами Люблінської унії 1569 р., було знято заборону купувати землю в колишніх областях Великого Князівства Литовського, що перейшли до Польщі. Польські магнати випросили в короля Речі Посполитої великі земельні володіння, після чого менші наділи отримали представники дрібної польської шляхти¹⁵.

У 1590 р. видано сеймову постанову, в якій від імені короля було записано: «Коронні стани вказали нам, що на такому великому просторі наших пустих держав, який міститься на прикордонні за Білою Церквою, немає ні громадської,

⁹ Наконечний Є. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. Львів: ЛА «Піраміда», 2004.

¹⁰ Talko-Hryncewicz I. Szlachta ukraińska: studyum antropologiczne. *Materiały antropolog.-archeologiczne i etnograficzne Akademii Umiejętności w Krakowie*. Kraków: Wyd-wo Akademii Umiejętności w Krakowie, 1897. Т. II. С. 56–115; Lipiński W. Szlachta na Ukrainie. *Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów*. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1909; В'ялов П. І., Кривошея В. В. Шляхетсько-козацькі роди та їх доля / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Київ, 1999; Однороженко О. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада. Київ: Темпора, 2011; Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999. К.: Дух і літера, 2012. С. 135–142.

¹¹ Историческія монографіи. Изслѣдованія Николая Костомарова. Санкт.-Петербургъ, 1870. Т. 9. С. XXXVIII.

¹² Про спримаєння у Польщі цієї історичної постаті див.: Tomkiewicz W. Jeremi Wisniowiecki. Oświęcim: Napoleon V., 2019.

¹³ Найповнішу політичну біографію Адама Киселя див.: Sysyn F. *Between Poland and the Ukraine The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653*. Harvard: Harvard University Press, 1986.

¹⁴ Див.: Horn M. *Rozwój demograficzny i struktura wyznaniowo-narodowościowa mieszczaństwa na ziemiach ukraińskich Korony w latach 1569–1648*. *Studia z filologii rosyjskiej i słowiańskiej*. Warszawa, 1987. Т. 14. С. 68–84.

¹⁵ Див.: Litwin H. *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648*. Warszawa, Wyd-wo Naukowe Semper, 2000.

ні приватної користі, й щоб вони даремно не пропадали, а від них можна було отримати користь. Тому за дозволом, наданим Нам на підставі цього усіми станами, ми постановляємо, що Нам на підставі цього буде дозволено роздавати ті пустки у вічне володіння особам шляхетського стану, які мають заслуги перед Нами і Річчю Посполитою на Наші розсуд і волю [Ukazały Nam to Stany Koronne, że w tak wielkiey szerokości Państw naszych pustych, iaka iest na pograniczu za Białą Cerkwią leżących, u pożytku ich, ani *publicum*, ani *privatum* żadnego nie masz, y zład żeby odłogiem nie leżały, w pożytek iaki obrócić się to mogło. A tak za pozwoleniem y daniem Nam w moc tego przez wszystkie Stany, usiawuiemy, że Nam wolno będzie, w tym to trakcie przerzeczonym, rozdawać te pustynie na wieczność osobom szlacheckiego stanu, zasłużonym Nam y Rzpltey wedle zdania y woli naszey]»¹⁶.

Відповідно до цієї постанови, король мав повне і необмежене право роздачі земель. Унаслідок цього, зі слів українського історика Дмитра Дорошенка, «протягом кількох десятків років після Люблінської унії відбувся колосальний процес колонізації величезних просторів середньої та південної Київщини і майже всієї сьогоднішньої Полтавщини, тобто простору, який ще недавно перед тим носив офіційну назву «Дикого степу». Земля виявилася у власності кількох десятків магнатських родин, які побудували міста, містечка, укріплені замки, заснували села»¹⁷.

Польські історики некритично розцінювали процес польського заселення степових просторів, головню як вияв цивілізаційної місії Польщі на українських землях¹⁸, замовчуючи натомість важкі умови для місцевих селян, яких безпосередньо залучали до цієї колонізації. На нових землях почали створювати не малі господарства вільних землевласників, а величезні панські маєтки-латифундії, в яких звільнення жителів сіл від податей і повинностей було явищем тимчасовим. У самій Польщі і в Галичині до середини XVI ст. селяни цілком підлягали юрисдикції того пана, на чийй землі вони проживали. Таке ж польське право після закінчення пільгового терміну поширювалося і на селян-переселенців, які освоювали простори «Дикого степу». Згодом польські історики змальовували ідилістичні картини колонізації, стверджуючи, що в «цивілізаційно-культурну місію» елементи насилля вносили некультурні або малокультурні місцеві жителі, які організовували періодичні стихійні виступи або приєднувалися до козацьких повстань. Насправді ж віч-на-віч опинилися представники заможних польських римо-католицьких верств, з одного боку, і українські православні козаки й експлуатовані селяни, з іншого, наче два цивілізаційні антагоністи, між якими раніше чи пізніше повинне було спалахнути суспільне протистояння, що за умов формування народних ідентичностей і революційних рухів у Європі неминуче набувало характеру міжнаціонального та міжрелігійного конфлікту. Перші прагнули панування і підкорення, другі – свободи й незалежності, щоб бути насамперед вільними людьми. Однак, ігноруючи

¹⁶ Konstytucje Sejmu Warszawskiego za Zygmunta III r. 1590. Danina pustych, za Białą Cerkwią leżących. *Volumina legum*. Petersburg, 1859. T. II. S. 318.

¹⁷ Дорошенко Д. І. Нарис історії України. 2-ге вид. Київ: Глобус, 1992. Т. I (до половини XVII століття). С. 142.

¹⁸ Див., наприклад: Janeczek A. Osadnictwo pogranicza Polsko-Ruskiego. Wojewodstwo Belzkie od schytku XIV do pocz. XVII w. Warszawa: PAN, 1993.

«природу конфлікту», польські історики згодом трактували українсько-польську соціальну ворожнечу як цивілізаційне протистояння, формуючи в польському політикумі спрощений чорно-білий образ сторін – Речі Посполитої як «речника цивілізованого Заходу»¹⁹ і непокірних волелюбних предків сучасних українців. Останніх деякі польські автори називали образливим терміном «руські дикуни» (*dzicz ruska*), вважали їх репрезентантами руйнівної стихії «дикого Сходу» й саме цим пояснювали той факт, що «козацькі бунти» опосередковано чи безпосередньо підтримувало Московське царство – проазійське за моделлю правління, характером відносин царя з підданими, що асоціювалося на Заході з «диким Сходом»²⁰.

Колонізація «Дикого степу» супроводжувалася постійними виявами насильства з обох сторін. Головними причинами його поширення були насамперед боротьба за землі й прагнення матеріального збагачення. Межі своїх маєтків із сусідами магнати встановлювали шляхом так званих наїздів – нападів озброєних загонів одного пана на володіння іншого. Без таких зіткнень, в ході яких загони панської челяді перетворювали в руїни цілі села і знищували їхніх жителів, жоден панський маєток не набував своїх остаточно визначених меж. Такі дії породжували серед селян атмосферу всюдозволеності, недовіри і взаємної ворожнечі, оскільки селяни наслідували модель поведінки своїх панів. 26 вересня 1584 р., наприклад, загін із 1000 осіб на чолі з князем Юхимом Корецьким у с. Черняхів (тепер районний центр Житомирської області) здійснив невдалий напад на збудований там замок, де оборону забезпечували місцеві козаки²¹.

Відомий історик доби козаччини Микола Костомаров характеризував становище у колонізованому «Дикому степу» наприкінці XVI ст. як «можливість розперезуватися усяким пристрастям». З його ж слів, «тоді все приходило в рух, питання хвилювали край, збиралися купи [гурти – А. Б.] то одна, то інша, іноді підтримували такий безлад у країні, яка виходила зі звичної колії, на протязі кількох місяців широкую свободу привчали перетворюватися у свавілля; ... пани жили між собою без згоди й хто лише відчував за собою силу, той поривався показати її при першій же нагоді. Посвариться пан із паном, збирає свою команду з шляхти й

¹⁹ Еленев Ф. Польская цивилизация и ее влияние на Западную Русь. Издано в пользу народных школ Западно-русского края. Санкт-Петербург: Типогр. В. Безобразова и комп., 1863. 97 с.

²⁰ Див., наприклад: Rawita Gawroński F. Bohdan Chmielnicki. Lwów: Nak. Księg. H. Altenberga, 1906. Т. I: *do elekcji Jana Kazimierza*; Руда О. Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця XIX – початку XX ст.: суспільно-політичні та економічні процеси (за матеріалами картотеки Мирона Кордуби) / упоряд. О. Піх, О. Руда / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2010.

²¹ Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.). Київ, 2001. С. 288. Велику увагу подібим шляхетським інцидентам у Галичині приділив польський історик Владислав Лозинський у своїй книзі: *Łoziński W. Prawem i lewem. Obuczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku*. Kraków: Wyd-wo Literackie, 1957. Про нагнітання етносоціальних конфліктів у той же час у Галичині див.: Грабовецький В. В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. Київ: Наукова думка, 1972. С. 31–33.

людей, робить наїзди на маєток пана-суперника; свавільна команда, організуючи набіги, не дарує парубкам та дівчатам, іноді спалює села; “пани скублися, а в людей чуби боліли”, каже приказка про той старий час»²².

Десятки сіл були спалені або зруйновані під час придушення козацько-селянських виступів загонами, які очолював великий коронний гетьман Станіслав Жулкевський (*Żółkiewski*), або під час дислокації на їхній території підпорядкованих йому військ. Усе це спричиняло величезні господарські руйнації й завдавало величезних економічних збитків не лише для краю, а й для «Коронного скарбу» через неможливість збору податків із цих земель. У люстрації Київського воєводства за 1622 р. в описі Канівського староства під час згадки жителів містечка Романівка у власності Софії Ходкевич з Карабичева з цього приводу було зазначено: «Ніяких чиншів не платять, бо звільнені від повинностей з тієї причини, що були розорені військами за покійного пана Жулкевського. ... Села, які належать Романівці: Чернівка або Гритково, Жидовце або Макіївці, Ставище, Гіршики, Кошляки. Ці села ... тепер через велике розорення як від татар, так і від розміщення на тих землях військ за покійного коронного гетьмана, від усього звільнені». Там само було згадано містечко Нехворощ, яке внаслідок міжусобних війн польської шляхти спалили майже дощенту, і того року з нього не було отримано жодних податків: «Значна частина містечка, яке спалене разом із воротами, як повідомили, була повністю спалена сотнею пана Лаща. ... Побачивши великий безлад, спустошення та запущеність цих маєтків, нам довелося відмовитися від люстрації, бо не було нікого, хто би подав їх до того»²³.

Міжусобні війни польської шляхти за українські землі інколи набували настільки гострих форм, що особисто королі Польщі втручалися в суперечки й намагалися вирішити конфлікти своїх підданих. 19 лютого 1624 р., наприклад, польський король Зигмунт III наказав Волинському воєводі князю Янушеві Заславському, каштеляну Миколі Фірлею, холмському підкоморію Янові Скашевському, луцькому підкоморію Юрієві Гулевичу, володимирському підкоморію Романові Гостському одним універсалом розмежувати спірні землі між с. Свидин Яна Фірлея і м. Вижвою Ковельського воєводства, іншим універсалом – розмежувати землі між згаданим с. Свидин того ж власника і с. Шани того ж воєводства, що належало ковельському старості Павлові Криському²⁴.

Однак навіть «арбітраж» польського короля не стримував свавілля польської шляхти. Характерно, що активними учасниками її «домових воєн» поступово ставали не лише «представники сильної статі», а й шляхтянки Речі Посполитої. У 1609 р., наприклад, 6-тисячний загін княгині-вдови Софії Карабчівської-Ружинської під командуванням її двоюрідного брата Самійла Лаща-Тучапського захопив замок у с. Черемошка (тепер с. Черемошне Погребищенського району Вінницької області), який належав князям Корецьким. Княгиня вважала, що замок було поставлено на її землі. Після взяття замку його спалили, а міщан розігнали, на що Корецькі відповіли

²² Историческія монографіи. Изслѣдованія Николая Костомарова. Санкт-Петербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1867. Т. 3. С. 239.

²³ Jablonowski A. Źródła dziejowe. Kraków, 1900. T. V: Mazowsze. S. 131–139.

²⁴ Центральний державний історичний архів України у Києві. Ф. 220 – Колекція документів, зібраних Київською археографічною комісією (1369–1899 рр.). Оп. 1. Спр. 104. Арк. 1.

наїздом зі своїми загонами на маєтки княгині²⁵. Відома наїздами та нападами була Анна Лагодовська. Софія з роду Замаховських одночасно проводила кілька приватних воєн (серед інших з Радзивілами і Потоцькими), із використанням гармат витримувала облоги своїх замків у Підгайцях і Бучачі, на чолі власних відділів спустошувала маєтності особистих ворогів, мала багато позовів про наїзди із застосуванням насильства, була засуджена, але ігнорувала судові рішення й померла власною смертю в оточенні власного війська²⁶.

Подібну модель поведінки від польських шляхтянок запозичували також представниці української шляхти. У листі своєму синові Яну від 7 травня 1607 р. його батько, відомий український князь і Київський воєвода Костянтин Острозький з прикрістю скаржився: «Бачу, що століття повторюються, бо те, що ми тільки як перекази чули про давніх амазонок, тепер бачимо наочно: її милість, пані воєводина, моя невістка, виявляється, є іншою амазонкою. Вона не обмежилася тим, що започаткувала сварки то з Вашою милістю, то з усіма нами, своїми близькими, але через своїх наїзників воювала спочатку проти кн. Чарторийського, потім проти духовенства, ... й урешті зі слугами моїми [підданими у Київському воєводстві – А. Б.], як це у ці дні відбувається там зі слугою моїм Єрмолинським від Конарського, архимандрита Унівського і Бадзинського»²⁷.

Згадана модель застосування насильства сусідів проти сусідів була запроваджена в культуру – чи, точніше кажучи, антикультуру – поведінки на колонізованих землях. Поширення у повсякденному житті багатьох жителів цих територій насильства проявлялося серед іншого у свавіллі власників земель над селянами, яких польські пани посилено експлуатували й навіть вбивали. Саме українські селяни найбільше страждали від підпалів та розбоїв під час міжусобних війн польської шляхти. До сьогодні збереглися скарги постраждалих з описами брутальних дій одних сусідів щодо інших. У листопаді 1621 р., наприклад, урядник Руського і Белзького воєводи шляхтич Напарський скаржився на те, що ротмістр королівських військ Анжей Косаковський здійснив вбивства місцевих селян, пограбування й підпали у селах Сельце, Житанни та Награтин. Зі слів Напарського, Косаковський зі своїми вояками, «наїхав раптово з гарматою, яку треба використовувати в бою й у війні, з хоругвою, ротою, поручником і всім товариством своїм на маєтність його милості пана протестуючого – села Мельце, Житани і Навратин, де, перебуваючи дві ночі й день, вчинили збитки милості пана протестуючого, й шкоди підданам його». Вбивши частину свійської худоби, нападники у с. Сольце запалили хату Ониська Нирки, від якої загорілися хати сусідніх селян «Дмитра Букика та його брата Олешка, вдови Мартинихи та її одруженого сина Тимоша і майже всі вони знівечені дощенту згоріли з усіма їх оселями, хлівами, оборами, коморами, гумнами, стодолами й усіми їх здобутками й майном». Автор скарги констатував,

²⁵ Мальченко О. Укріплені поселення... С. 284.

²⁶ Детальніше див.: Hamerliński-Dziewożyński A. *Farfałki staropolskie*. Warszawa: Wyd-wo Iskry, 1982.

²⁷ Письмо князя Константина Острожского, воеводы киевского, къ сыну его Янушу, каштеляну краковскому. *Кіевская старина. Ежемесячный исторический журналъ*. Київ: Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1883. Т. VII. Ноябрь. С. 477–480.

що нападники забрали ту свійську худобу, яка не згоріла у вогні, й вбили багатьох місцевих селян, одну з селянок побили так, що вона «від великих побоїв не могла й жодного слова вимовити й опинилася майже на смертній постелі» й згадав про «жахливо побитого й змодованого хлопця» О. Нирку, якого покалічили так, що він опинився на смертному одрі: «І голову й лице випалило й очі випалило самому тому Нирці, який і тепер на смертній постелі лежить й невідомо, чи жити буде». Оскаржувач вказував на потребу притягнення до суду нападників за завдання «названих кривд й шкоди, спалення хат, побиття й вбивства підданих»²⁸.

Поступово українські селяни перетворилися на знаряддя особистих порухунків, інструмент взаємних протистоянь й «громовідвід агресії» польської шляхти. Згідно з твердженням професора Наталії Старченко, на Волині, наприклад, «конфлікти поміж шляхетними обивателями переважно провадилися руками їхніх слуг», при чому «на слуг, своєю чергою, спрямовувалася агресія, що мала адресуватися панам»²⁹.

Однак в судах шляхтичі були захищені законом від смерті у відповідь на вбивства нешляхтичів. Ще в період перебування України у складі Великого Князівства Литовського, згідно зі зведеним кодексом прав його громадян, відомим як Литовський статут, шляхтича, який вбив чужого селянина або навіть вільну людину нешляхетського походження, карали лише грошовим штрафом (т. зв. головиною)³⁰.

Після Люблінської унії й інкорпорації українських земель Польщею умови життя місцевих селян ще більше погіршилися. Французький інженер Гійом Левассер де Боплан у своєму «Описі України», особисто спостерігаючи їхнє перебування під владою польської шляхти, так охарактеризував її безкарність й безправне становище селянства: «Король не владен ув'язнити жодного шляхтича за будь-який вчинений злочин, якщо після його скоєння минуло 24 години, за винятком злочину з образою маєстату. ... [Навіть] після оголошення вироку він [шляхтич – А. Б.] може квапливо вступити до якогось монастиря, котрі досить часто служать притулком для злочинців, що не мають змоги рятуватися власними силами. Велика знать насміхається над правосуддям і висилає чимале військо проти тих, хто розпочинає з нею процеси. У вирок [за вбивство шляхтичем іншого шляхтича – А. Б.], звичайно, оголошується смертна кара і конфіскація маєтку. Потім це проголошують голосно, закликаючи тричі [злочинця] з'явитися і протягом години стати перед судом (та вони не настільки наївні, щоб здатися в руки ката, знаючи, що їх засуджено на смерть). Коли ті не з'являються, до вироку додають інфамію. Це означає, що кожен може убити його [злочинця] там, де зустрине; за цим же вироком той, хто з ним питиме чи їстиме, вважається причетним до злочину. Якщо протилежна сторона, не відчуваючи себе достатньо сильною, доходить згоди із засудженим

²⁸ Повністю текст скарги див.: Восоединение Украины с Россией. Документы и материалы: в 3 т. Москва: Изд-во Академии Наук СССР, 1953. Т. 1. 1620–1647 годы. С. 20–24.

²⁹ Старченко Н. П. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – початок XVII ст.): дис. на здобуття наукового ступеня д-ра іст. наук: 07.00.01 / Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України. Львів, 2015. С. 88.

³⁰ Костомарів М. Історія України в життєписях визначніших її діячів / переложив Олександр Барвінський. Львів: Накладом Книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка, 1918. С. 166.

і, одержавши певну суму грошей, відмовляється від усіх своїх претензій, то злочинець може взяти від короля лист про помилування, який обійдеться йому у дві або три тисячі ліврів. Завдяки цьому його злочин прощається, інфамію відмінено і він знову вступає у володіння своїм маєтком».

Зі слів Г. Боплана, порівняно з правовим статусом шляхти незрівнянно безправнішим було становище простих селян в Україні: «Окрім того, не можна засудити на смерть шляхтича за вбивство селянина, який належить іншому шляхтичу. Відповідно до закону, досить за вироком сплатити 40 гривен [grivené] спадкоємцям покійного, щоб очиститися від злочину (гривна дорівнює тридцяти двом су). Щоб звинуватити шляхтича у злочині, треба свідчення 14 селян, тоді як для засудження селянина вистачає свідчення двох шляхтичів. Чужоземці не можуть тут купувати землю, як і тутешні селяни, які ніколи не володіють нею безумовно. З того, що вони і їхні діти мають у позитивній власності, надходять великі прибутки їхнім панам, а самі вони не мають права ні продати, ні заставити свій наділ, який власник може відібрати, коли йому заманеться. Але городяни у містах можуть вільно купувати і володіти будинками і садами довкола міст, що належать до міських привілеїв і вольностей. З цього можна побачити, що всіма землями у цій державі володіє шляхта, яка завдяки цьому є дуже багатою»³¹.

Характерно, що навіть прихильник перебування українських земель у складі Польщі й фанатичний ворог православ'я єзуїт Петро Скарга в одній зі своїх проповідей піддав нищівній критиці політику заможних польських соціальних верств супроти українських селян: «Немає держави, де б піддані і землероби були так пригноблені, як у нас під безмежною владою шляхти. Розгніваний власник землі або королівський староста не тільки відніме у бідного селянина все, що у нього є, але й самого вб'є, коли захоче і як захоче, і за те ні від кого слова поганого не потерпить»³².

Інший сучасник тієї доби Старовольський визнав: «Старости й державці не звертають уваги ні на королівські декрети, ні на комісії, нехай на них скаржаться: у них завжди знайдуться пособники вище; звинувачений завжди буде правий, а хлопів сварять, лякають і залякують до того, що вони залишать справу й мовчать. Якщо ж знайдеться такий сміливець, який не скориться й не відмовиться від позову, то його вб'ють або втоплять, а майно його віддадуть іншим, угодникам панським. Вбитого звинуватять: нібито він бунтівник, хотів утекти до опришків, на кордоні займався крадіжками і т. п.»³³.

Безправне тогочасне становище українських селян у маєтках різних форм власності, починаючи від поміщицько-шляхетських й закінчуючи коронними, безкарність та свавілля польських панів згодом так описав відомий історик М. Костомаров: «Польське право надавало власникам безумовну владу над підданими; не лише не було жодних правил, які би визначали стосунки підпорядкованості селян, але поміщик міг свавільно стратити його смертю, не звітуючи про це нікому. Навіть всякий шляхтич, який вбив простолюдина, що зовсім йому не належав,

³¹ Боплан Г. Л. Опис України / пер. з фр., приміт. та передм. В. Косика. Львів: НВП Мета, 1998. С. 98–99.

³² Историческія монографіи... Т. 9. С. XXXIX.

³³ Там же. С. XLIII.

найчастіше залишався без покарання, тому що для обвинувачення його вимагали таких обставин, які рідко коли можна було зустріти. ... У коронних маєтках становище хлопів було жажливіше, ніж у родових, дарма що там піддані мали право скаржитися на зловживання»³⁴.

А ось як М. Костомаров описав соціальну експлуатацію і нестерпний тягар оподаткування українських селян польськими панами: «Крім звичайної панщини, яка залежала від сваволі пана, “хлоп” був обтяжений різною роботою. Поміщик брав в нього у дворову службу дітей, не полегшуючи повинностей сім’ї; крім того, селянина обкладали поборами: тричі на рік перед Пасхою, П’ятидесятницею та Різдом він повинен був давати так званий осип, тобто кілька четвериків хлібного зерна, кілька пар каплунів, кур, гусей; зі всього майна, а саме з биків, коней, свиней, овець, меду й плодів, повинен був віддавати десяту частину й, крім того, кожен вулик в його пасіці піддавали оподаткуванню під назвою очкового; за право ловити рибу платив він ставщину, за право пасти худобу – спасне, за право збирати жолуді – жолудне, за ловлення риби та звірів – десятину, за перемел муки – сухомельщину і т. п.»³⁵.

Від XVI ст. на українських землях поширювалося насильство, що прийшло з тогочасного деспотичного Сходу у залежне від Золотої Орди Московське царство й звідти – на територію України у складі Речі Посполитої. Цар Московії Іван Грозний, зокрема, увійшов в історію як садист, який отримував задоволення від спостереження за тортурами і стратами, вбив власного сина і більшість свого оточення та багатьох друзів і підданих. За його наказами його друзям відрізали кінцівки і прибивали до тіла, а деякі з його ворогів вимушені були вмирати, спостерігаючи за тим, як їхню матір або сестру гвалтували піддані царя, інших обливали по черзі окропом і крижаною водою, поки від тіла не відпадала шкіра. Формуючи систему абсолютної особистої влади, Грозний створив т. зв. опричнину, учасники якої (опричники) мали право вбивати будь-кого нелояльного до царя й навіть під час церковної служби могли вбити священика перед вівтарем. Іван переважно жив в Александровській слободі, куди переїхав з сім’єю і святкував «жертвні меси» з опричниками, після яких відбувалися тортури, згвалтування та пияцтво. Після смерті цариці Анастасії цар масово катував або вбивав своїх фаворитів, втративши довіру навіть до людей зі свого найближчого оточення. І. Грозний, декларативно сповідуючи християнські чесноти, позбавив життя багато тисяч своїх підданих. У 1570 р., наприклад, під час здійсненої за його наказом каральної експедиції для «упокорення» Новгороду на санях було скинуто в крижану воду річки поблизу міста так багато чоловіків, жінок і дітей, що річка вийшла з берегів, а місцевого архієпископа одягнули у ведмежу шкуру й кинули на розтерзанні мисливським псам³⁶.

³⁴ Историческія монографіи... Т. 9. С. XXXVIII–XXXIX.

³⁵ Там же. С. XLI.

³⁶ Відомий у Російській імперії польський історик Казимир Валішевський так описав жажіття садизму І. Грозного у 1570 р. в монографії про нього: “Вже на кордоні Тверської губернії почалася військова езекуція, перед якою блідли жахи першого Лівонського походу. Не забарився систематичний розгром усієї області: від Клину до Новгороду цар залишив за собою пустелю. 2 січня його передові загопи опинилися під стінами міста і оточили

Крім поширення «моди на насильство» під час «шляхетських війн», на «Дикий степ» робили періодичні набіги татарські загоны Кримського ханства, нелюдянї дії яких у відповідь запозичували й повторювали ті місцеві жителі, які намагалися організувати їм відсіч. Зі слів М. Костомарова, українські козаки, «вимушені відбивати татарські набіги, невільно повинні були засвоїти й ті способи та прийоми війни, які використовували їхні вороги»³⁷.

Оскільки основним населенням тогочасної України проживали у сільських місцевостях, природно, що переважна більшість її жителів були селянами, які виявляли усе більше невдоволення їх експлуатацією польськими привілейованими станами. Саме тому від кінця XVI ст. перманентна конфліктність у взаємостосунках між шляхтичами зі шляхетського середовища поступово перемістилася у полісоціальну площину й трансформувалася у ворожнечу в стосунках між селянами і шляхтою³⁸. На початку XVI ст. ці конфлікти мали локальний характер, однак від кінця того ж століття вийшли поза межі суто регіональних протистоянь й почали охоплювати географічно все більше територій. Зважаючи на посилення розбіжностей інтересів польської шляхти і селян, зросла кількість втеч селян на Запорізьку Січ, виникли козацькі повстання кінця XVI і першої половини XVII ст.

Конфлікти між землевласниками і місцевими жителями в Україні загострилися від початку 1620-х років, коли цілком звичною стала практика надання у володіння чи «довічне володіння» урядникам Речі Посполитої цілих великих районів України з містами, селами, хуторами з їхніми місцевими жителями, лісами, луками та пасовищами. На зламі вересня–жовтня 1620 р., наприклад, привілеєм польського короля Зигмунта III князь Костянтин Вишневецький отримав у пожиттєве володіння Черкаське староство з містечками Боровицею, Голтвою, Крапивною та усіма іншими населеними пунктами цієї адміністративно-територіальної одиниці³⁹.

його з усіх боків. Приміські монастирі було розграбовано і виведено до 500 ченців. ... У п'ятницю 6 січня прибув сам Іван із сином і 500 стрільців. Він наказав бити палицями до смерті всіх ченців... Трупи їхні розвезли по монастирях і там поховали. ... У наступні дні терор досягнув страхітливих розмірів. На головній міській площі було споруджено подобу трибуналу, оточену знаряддями катувань. Цар приступив до швидкого суду. Городян приводили сотнями, катували, палили на малому вогні з витонченими прийомами, потім майже всіх засуджували до смерті і везли топити. Закривавлених жертв прив'язували до саней і крутим схилом спускали до бистрини, де Волхов ніколи не замерзав. Нещасні поринали в безодню. Немовлят топили, прив'язавши їх до матерів. Опричники з піками стояли на човнах і спостерігали, щоб ніхто не врятувався. За словами третього новгородського літопису, побиття тривало п'ять тижнів, і в рідкісні дні на той світ не відправлялося 500–600 юдей. Іноді число жертв зростало до півтори тисячі в день. Перший псковський літопис говорить, що загалом загинуло приблизно 60 000 людей обох статей" (детальніше див. розділ "Терор" книги: Валишевский К. Иван Грозный. Москва: Икпа, 1989).

³⁷ Историческія монографіи... Т. 9. С. XIX.

³⁸ Детальніше про стосунки між шляхтою, селянами і козаками див.: Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 3-тє вид., перероблене та розширене. Київ: Критика, 2006. С. 244–251.

³⁹ Чтенія в историческомъ обществѣ Нестора Лѣтописца. Киевъ: Типо-литографія Т. Г. Мейнандера, Пушкинская, 20, 1901. Кн.14. Вып. I–III. С. 116–118.

Наприкінці листопада того ж року король своїм привілеєм віддав Волинському воєводі Янушеві Заславському у пожиттєве володіння Переяславське староство з містечками Яготином, Гельмязевим та іншими містами й селами⁴⁰. У серпні 1622 р. Зигмунт III своїм привілеєм призначив королівського комірника Бартоломея Балковського управляти варницями селітри у Київському воєводстві й надав йому у володіння містечка Березна, Бикова, Яблонова та Миргород із селами та хуторами⁴¹.

Від 1620-х років усе важчим ставало також становище жителів міст України, які вимушені були сплачувати великі податки намісникам магнатів та шляхтичів Речі Посполитої і орендарям. У лютому 1622 р. міщани м. Житомир, наприклад, скаржилися, що їх обкладали непосильними податками й чинили перешкоди розвитку торгівлі. Вони, зокрема, стверджували, що підстароста й орендатор-єврей «щодо них не дотримуються привілеїв польських королів і ці привілеї порушують, ярмарку і торгів за їхніми правами не допускають, а купців та інших торгових людей відлякують тим, що з них і приїжджих до містечка людей беруть несправедливе мито – по 3 гроші з воза, що викликає велике невдоволення торгових людей. На лагодження мосту міщан усупереч законам виганяють, а в ярмарок торгувати пивом, медом і горілкою не допускають, порушуючи цим їхні права [ze ich wedle przywilejów krolów Polskich nie zachowują, y one im łamią, jarmarków im u targów wedle praw ich nie dopuszczają, y ludzi, tak kupieckich, jako y targowych wszelakich tym samym odganiając, że z nich samych u gości, do miasteczka przyjadźających, myto niesluszne, po trzy grosze od woza, bioro, przez co ludzi targowi wsręst wielki biorą, do naprawowania mostu nad prawo ich wyganiają, w jarmark nie dopuszczają im, według prawa ich, piwa, miodu, gorzalki szynkowacć]». Було згадано також «інші кривди житомирських міщан, завдані його милістю паном воєводою Брацлавським [insze krzywdy mieszczan Żytomirskich, przez jegomości pana wojewodę Braclawskiego czynione]»⁴².

Під час збору податків польські шляхтичі нерідко застосовували насильство проти православних міщан у містах України. 4 грудня 1625 р., наприклад, Зигмунт III викликав до королівського суду бурмистрів і райців Шимона Злоторевича, Олександра Бедерманова, Яна Носацького, Нестера Партиницева, а також писаря й усіх лавників і присяжних засідателів та міщан м. Луцька для розгляду скарги екзарха і єпископа Луцького та Острозького Ієремінца Почаповського та ігумена Луцького монастиря Св. Пречистої Макарія Сазанського за напад на їхніх підданих-

⁴⁰ Чтенія в историческомъ обществѣ Нестора Лѣтописца... С. 118–120.

⁴¹ Там же. С. 129–130.

⁴² Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Комиссією для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-губернаторе. Киевъ: Типографія Г. Т. Корчак-Новицкаго, Михайловская улица, собствен. домъ, 1886. Ч. 7, т. I: Акты о заселеніи Юго-Западной Россіи. С. 334, 336. Детальніше про соціальні причини Хмельниччини див.: Sysyn F. *The Social Causes of the Khmel'nyts'kyi Uprising. Religion and Culture in Early Modern Russia and Ukraine* / Ed. by Samuel Baron and Nancy Shields Kollmann. DeKalb: Northern Illinois Press, 1997. P. 52–70.

міщан під час торгів, ув'язнення їх на кілька днів і стягнення з них понад мірою 50 польських злотих як королівського побору⁴³.

Особливо активно до посилення експлуатації українських селян вдавалися орендарі польських магнатів, шляхтичів і панів. У серпні 1631 р. шляхтянка Катерина Курцевич, описуючи один з прикладів такої експлуатації, подала протестацію до Володимирського гродського суду зі скаргою на те, що орендатор її маєтку Ян Муринович змушує селян с. Вітоніжі працювати на панщині щоденно до ночі, внаслідок чого вони занедбали власні господарства і навіть запряжена до плугів «худоба – воли та коні – дуже змарніли й похуділи перед такою їх важкою роботою»: «Згадані піддані ... не роблять жодної своєї домашньої роботи, не орють, не косять сіножатей і збіжжя навіть досі не починали й не жнуть, не маючи на ту свою роботу вільного часу. Також на охорону кожну ніч з двору по 2, а часом і по 3 охоронці виганяють, а коли хто з підданих на охорону або на роботу згідно з їх словами не йде, тоді за кожен невідроблений день, як також за кожну ніч без охорони кожен із них зі своєї особи [повинен] давати й виплачувати їм по 15 грошей і, окрім того, невідроблений день й невартовану ніч мусять відпрацювати й відсторожити і відпрацьовують й виконують охорону»⁴⁴.

Мешканці міст, у яких діяло Магдебурзьке право, могли зробити позови до судів, якщо вважали, що до них застосовують неправомірні побори чи насильство. Проте селяни не мали таких прав. Характеризуючи нестерпне становище селян України під владою польських панів, французький інженер Гійом Левассер де Боплан у своєму «Описі України» писав: «Тутешні селяни заслуговують на співчуття. Вони мусять працювати власноручно і зі своїми кінями три дні на тиждень на користь свого пана, а також сплачувати йому залежно від наділу, який тримають, певну кількість ... зерна, багато каплунів, курей, гусей і курчат перед Великоднем, Трійцею і Різдом. Крім того, [повинні] возити дрова для потреб свого пана та виконувати тисячі інших повинностей, яких би й не повинні були робити, не кажучи про гроші, яких пани від них вимагають, а також [забирають] десятину з баранів, свиней, меду, всіляких плодів, а кожного третього року – третього вола. Одним словом, селяни змушені віддавати своїм панам усе, чого ті захочуть, так що немає нічого дивного, коли ці нещасні ніколи нічого не відкладають для себе, перебуваючи у таких тяжких умовах залежності. Але і це ще не найважливіше, оскільки пани мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, але й над їхнім життям... Тому як трапляється, що ці бідні селяни потрапляють у повну залежність до злих панів, то опиняються у ще жалюгіднішому стані, ніж каторжани на галерах. Таке рабство і призводить до того, що багато хто тікає, а найвідважніші з них подаються на Запорозжя [Zarogouys], яке є місцем притулку козаків на Борисфені. Проживши

⁴³ Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Временною Комиссіею для разбора древних актовъ, высочайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторь. Киевъ: Въ Университетской Типографіи, 1869. Ч. 5, т. 1: Акты о городахъ (1432–1798). С. 129–140.

⁴⁴ Воссоединение... Т. I. С. 115–116.

там певний час і взявши участь у морському поході, вони вважаються запорозькими козаками. Завдяки таким втечам їхні загони постійно і непомірно зростають»⁴⁵.

В Україні під впливом розвитку етносоціальних процесів протистояння поступово переросли з «суто польського явища» у конфлікти між польською шляхтою і місцевою шляхтою (колишньою руською, на той час українською або русько-українською) й набували різних виявів, починаючи від сусідських непорозумінь на підставі особистих образ та земельно-майнових суперечок й закінчуючи ворожнечею на релігійному ґрунті⁴⁶.

Характерно, що в Україні приводом для вибуху селянсько-козацьких повстань були особисті образи обраних згодом козацькими гетьманами українських шляхтичів, які намагалися звести порахунки за завдані кривди з польськими шляхтичами. Відомо, наприклад, що перше козацьке повстання не мало чітко окресленого характеру міжнаціонального протистояння. Щобільше, його ініціатор й керівник Криштоф Косинський (так само, як і один з гетьманів реєстрового козацтва Ян Орішовський) був шляхтичем Речі Посполитої з власним родинним гербом «Равіч» з території з етнічно змішаним населенням польсько-білорусько-українського прикордоння⁴⁷. Обраний на сеймі 1590 р. за заслуги перед Річчю Посполитою й завдяки рекомендації великого коронного гетьмана полковником реєстрових козаків, наступного року він отримав у власність селища Рокитне та Ольшаниці на Поділлі (нині у складі сучасної Київської області), і за них у нього виник збройний конфлікт із Білоцерківським старостою князем Іваном Острозьким, який у 1591 р. завадив йому отримати подарований польським королем маєток на Київщині. Як це не парадоксально, але перший добре відомий і формально трактований як козацько-польський конфлікт насправді був спровокований однією зі шляхетських міжусобиць у боротьбі за земельні володіння, під час якої шляхтич Речі Посполитої зумів зібрати до 5000 козаків, які обрали його отаманом і виступили проти православного (послугуючись тогочасною термінологією, “руського”) князя Острозького. 25 грудня 1591 р. Косинський здобув Білу Церкву, де забрав і знищив документи та привілеї про територіальну власність, що стосувалися земель Київського воєводства. Однак виступ під проводом Косинського незабаром придушили польські війська, а його керівник потрапив у полон під П’яткою і був страчений як бунтівник. Повстання охопило територію Волині й Брацлавщини й започаткувало перший козацько-польський конфлікт початку 1590-х років⁴⁸.

⁴⁵ Боплан Г. Л. Опис України... – С. 33–34.

⁴⁶ Див., наприклад, ці прояви на прикладі історії і конфліктів шляхти Волинського воєводства: Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.). Київ: ПП Сергійчук М. І., 2008.

⁴⁷ Boniecki A. Kosiński. *Herbarz polski: wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*. Warszawa: Warszawskie Towarzystwo Akcyjne Artystyczno-Wydawnicze, 1907. Cz. 1, т. 11. S. 273; Rawita-Gawroński F. *Kozaczyzna ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII-go wieku: zarys polityczno-historyczny*. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1922. S. 51.

⁴⁸ *Herbarz polski. Uzupełnienia i sprostowania do części 1 / ułożył i wydał Adam Boniecki*. Warszawa, 1906. Т. 11. S. 273, Лепявко С. Криштоф Косинський. *Володарі гетьманської булави: Історичні портрети* / авт. передм. В. А. Смолій. Київ: Варта, 1994. С. 27–52.

Безпосереднім приводом до дій іншого очільника козацького виступу Якова Острянина (відомого теж як Остряниця) стало прагнення помсти кривдникам, які довели до інвалідності його батька. 20 березня 1638 р. він видав універсал до козаків і селян із закликами приєднуватися до повстання. Керівник повстання із прикрістю визнав, що польський шляхтич із м. Остер Геродовський у стані сп'яніння побив його батька «важким і смертоносним чеканом своїм, без жодної поваги і жалості, дав їм по плечах і по грудях більше десяти ударів», від яких через 6 днів той помер. Не задовольнившись цим, «Геродовський же, цей тиран і мучитель людський», за кілька днів після смерті батька Бута взяв з собою на полювання його брата й дав йому тримати псів, але, побачивши його без собак, «наскочив на нього і, запитавши “Де собаки?”», вдарив без милосердя арапником брата по голові, і в цей час арапник кінцем своїм вибив йому око». Саме це стало безпосереднім приводом для повстання, що мало глибокі соціальні корені, вагомі політичні причини й виразні релігійні мотиви. «Дізнавшись про все це, не тільки ми, новообраний гетьман, а й все військо Запорізьке, були глибоко вражені й вирішили одностайною радою виступити з коша (стану) Запорізького з військом на Україну», – констатував Я. Остряниця. Він же стверджував, що здійснив цей виступ «для звільнення, з Божою допомогою, вас, народу нашого православного, від ярма, поневолення і тиранського польського мучительства і для помсти завданих образ, розорення і ганебних мук, завданих вам, вашій благородно народженій братії і всьому простому народу», який жив в Україні «по обидва боки Дніпра»⁴⁹.

На початку 1648 р. приводом до початку революції Богдана Хмельницького також були особисті мотиви: Чигиринський підстароста і ротмістр польського війська Даніель Чаплинський (Czapliński), завдав важких тілесних ушкоджень його молодшому синові Тимошеві, відібрав і спалив його хутір, вивіз звідти його жінку⁵⁰. Згодом у переліку завданих кривд козакам Хмельницький згадав «рейдерське захоплення» його хутора і факт побиття сина та інші злочинні дії Чаплинського, але замовчав особистісний «чоловічий конфлікт за жінку»⁵¹. Характерно, що сучасники Хмельницького вважали його конфлікт з польським шляхтичем Чаплинським за доволі вагомий чинник для рішення розпочати повстання проти польської шляхти. Автор «Літопису Самовидця», наприклад, констатував, що внаслідок своїх несправедливих дій польські шляхтичі й орендарі «натрапили на чоловіка одного, у котрого отняли пасіку, которая всей землі Полской начинила біди»⁵².

Очевидно, що було згадано лише найрезонансніші конфлікти у шляхетських середовищах. Проте, починаючи від повстання І. Бута й особливо в часи війни під проводом Б. Хмельницького, ця конфліктність набула виразно міжетнічного характеру й заклала підґрунтя для того, що деякі польські історики згодом стали трактувати «Хмельниччину» як громадянську війну в Речі Посполитій, під час якої

⁴⁹ Записки о Южной Руси / издаль П. Кулишъ. Санкт.-Петербургъ, 1857. Т. 2. С. 295–298.

⁵⁰ Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1988. S. 40.

⁵¹ Michałowski, wojskiego lubelskiego, a później kasztelana bieckiego, Księga pamiętnicza. Kraków: Wyd. Antoni Zygmunt Helcel, 1864. S. 7.

⁵² Літопис Самовидця. Київ: Наукова думка, 1971. С. 47.

по різних ворожих сторонах опинилися представники етнічно, мовно і релігійно різних селян, невеликої кількості міщан і укомплектованих із них військ. Розкол відбувся також у середовищі задоволеної власним *status quo* польської (в етнічному розумінні цього поняття) великої і середньої (у сенсі власників, що володіли великими і середніми територіями та маєтками) шляхти і незадоволеної становищем в Україні т. зв. дрібною і середньою (здебільшого мало- або безземельною) новою козацькою шляхти, яку в Польщі трактували етнічно («за походженням») як «руську» і географічно як «українську». Ось лише деякі найвідоміші з них, які опинилися у військово-політичному оточенні Хмельницького: сам Хмельницький і генеральний писар Іван Виговський – шляхтичі гербу «Абданк»⁵³, Станіслав Мрозовицький – польський шляхтич гербу «Прус»⁵⁴ (пол. Mrzozowicki, відомий під псевдом «Морозенко», який здобув освіту у Кракові (Польща) і Падуї (Італія) і якому козаки присвятили відому пісню «Ой Морозе, Морозенку»⁵⁵), Павло Тетеря з православної родини на Волині (за деякими даними його справжнє прізвище було Моржковський (Morzkowski)), за даними польських сфрагістів – гербу «Слеповронь» (Ślepowron), за версією українських істориків – гербу «Радван»⁵⁶), полковник Антон Жданович – гербу «Ястржембець» (Jastrzębiec), шляхтичі з власними гербами, полковники, колишній гусарський ротмістр Станіслав Кричевський (Krzyczewski)⁵⁷ та Іван Нечай (і його брат Данило)⁵⁸. Характерно, що наступниками Б. Хмельницького на посаді гетьмана України також були представники шляхти Речі Посполитої: його син Юрій, І. Виговський, та після нього П. Тетеря, П. Дорошенко, І. Мазепа.

Серед інших вартих згадки русько-українських шляхтичів Речі Посполитої – майбутній головний автор Гадяцької угоди Юрій Немирич. Інший – Дем'ян Ксенжицький гербу «Остоя» – власник помістя в Переяславському повіті на Полтавщині; згідно з родинною легендою, під час бою в складі козацьких військ

⁵³ Степанков В. С. Виговський Іван Остапович. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. / Інститут історії України НАН України. Київ: Наук. думка, 2003. Т. 1: А–В. С. 502.

⁵⁴ Korona polska przy złotej wolności starożytnymi wszystkich katedr, prowincji i rycerstwa klejnotami ozdobiona, potomnym zaś wiekom na zaszczyt i nieśmiertelną sławę pamiętnych w tej ojczyźnie synów podana. Lwów, 1740. Т. III. S. 318; Morozenko Stanyslav (actual surname: Mrzozowicki). *Encyclopedia of Ukraine*. Toronto; Buffalo; London, 1984. Vol. III: L–Pf. P. 460.

⁵⁵ Чухліб Т. Морозенко Нестор. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 7: Мл–О. С. 73. За версією цього автора, у козацькому війську його звали Нестором, а не Станіславом.

⁵⁶ Чухліб Т. В. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська Академія”, 2004. С. 42; Газін В. В. Гетьман Павло Тетеря: Соціально-політичний портрет. Кам’янець-Подільський: Аксіома, 2007. С. 40.

⁵⁷ Lipiński W. Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego. Kraków, 1912.

⁵⁸ Majewski W. Neczaj (Neczaj) Iwan h. Pobóg z odmianą (zm. po r. 1669). *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1984. Т. XXII/4, zeszyt 95. S. 723.

проти польських військ він втратив підборіддя, за що його почали називати «Безбородько» й це прізвище приймали усі його нащадки, найвідомішим із яких був канцлер Російської імперії Олександр Безбородько⁵⁹. І це були аж ніяк не винятки і не поодинокі випадки. Напередодні битви під Берестечком як умову капітуляції оточених козацьких військ король Ян Казимир, зі слів очевидця тих подій Якіма Єрлича, вимагав «видати шляхту релігії католицької і грецької, яка з ними [козаками – А. Б.] у бунтах була»⁶⁰.

Деякі історики вважали, що кількість шляхтичів Речі Посполитої не лише русько-українського, а й польського походження у війську гетьмана Б. Хмельницького з урахуванням їх селян (посполитих), які перейшли на бік повсталих, сягала кількох тисяч. У 1648–1657 рр. інформація про кількість цих опозиційних шляхтичів обростала чутками й перебільшеннями. У ті роки думний дяк Григорій Кунаков навіть поінформував царя Алексея Михайловича, що у військах Б. Хмельницького було 6000 банітів – польських шляхтичів, засуджених судами до вигнання з Вітчизни за різні вчинки – переважно за свавілля й бунти. З огляду на відсутність точних чи навіть приблизних даних архівних джерел на підтвердження цієї цифри, вона видається явним перебільшенням і видаванням бажаного за дійсне. На жаль, точну кількість цієї категорії воїнів у війську Б. Хмельницького сьогодні назвати неможливо. Одне можна стверджувати впевнено, що з плином років і десятиліть вони і їхні нащадки асимілювалися й «розчинилися» в українському середовищі. Відомий у Російській імперії історик Євген Карнович вважав, що ці люди «хоробро боролися проти своїх співвітчизників, захищаючи Україну від їх панування» й дійшов висновку, що Україна «своїм визволенням з-під влади Польщі зобов'язана значним чином самим же полякам». З його слів, ці поляки залишилися на українських землях, «служили у тамтешньому війську й за походи і військові заслуги проти поляків і турків отримували в Україні “маєтності”, тобто маєтки», унаслідок чого Україна після 1654 р. «набагато більше спольщилася, ніж вона спольщувалася у той час, коли перебувала під верховною владою Речі Посполитої». Карнович підсумував, що польські баніти-шляхтичі, які боролися за визволення України, «перетворилися у місцевих панів та козаків», і «вони прийняли православ'я, деякі з них зберегли свої старовинні польські прізвища, а інші змінили їх» на українські прізвища й взагалі майже вся давня українська шляхта була «польського походження»⁶¹.

Важливо зазначити, що між протистояннями шляхти на польських етнічних землях і на землях України була принципова відмінність. У Польщі конфлікти між шляхтою відбувалися переважно через володіння земельною власністю і маєтками, особисті образи тощо, в Україні конфлікти шляхти набули виразного міжетнічного характеру протистояння між представниками лояльного до Речі Посполитої заможного польського суспільного стану, з одного боку, і представниками нової української шляхти руського походження з середовища козацької старшини, з

⁵⁹ 29. Гербъ рода графа Безбородка. *Общий Гербовникъ дворянскихъ родовъ Всероссийскія Имперіи, начатый в 1797 году*. Часть первая. СПб., 1798. С. 3.

⁶⁰ *Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza z rękopisu* wydana. Warszawa, 1853. S. 122.

⁶¹ *Замъчательныя и загадочныя личности XVIII и XIX столетий* Е. П. Карновича съ 18 гравюрами. С.-Петербургъ: Изданіе А. С. Суворина, 1884. С. 207.

іншого, яка підтримувала наступи, повстання і козацькі війни проти різних форм гніту своїх співвітчизників.

Водночас у середовищі шляхти не намітився остаточний розкол – багато представників шляхетських родів Речі Посполитої руського походження залишилися вірнопідданими польського короля під час козацько-польської війни 1648–1657 рр. (найвідомішими з них були згадувані раніше А. Кисіль та І. Вишневецький), знову стали лояльними щодо Польщі після 10-річного перебування в опозиції під час згаданої війни або навіть виступили головними прибічниками укладення політично-військового союзу між Україною як Великим Князівством Руським і Польщею (найвідомішими представниками цієї шляхти були очільники козацької старшинської верхівки І. Немирич, майбутні гетьмани України І. Виговський та П. Тетеря).

Протягом останньої третини XVI ст. – першої половини XVII ст. шляхетські суперечки, що спочатку поширювалися як внутрішня проблема у соціально вузько обмеженому суспільному середовищі у Речі Посполитій, поступово переросли з географічно суто локального явища у важку внутрішньополітичну проблему для цієї країни. До протистоянь шляхти поряд із челяддю і селянами поступово приєднувалися представники інших зацікавлених груп, унаслідок чого «конфлікти інтересів» з усім супровідним застосуванням насильства і його наслідками з часом трансформувалися з внутрішнього елементу життя шляхтичів Речі Посполитої в один з чинників напруги козацько-польських протистоянь, набуваючи часто потворних форм й жорстокого кровопролиття у масштабах значної частини цієї країни від кінця XVI ст. до середини XVII ст. Шляхетські міжусобиці хоча й не були вирішальними у провокуванні козацько-польських конфліктів, та залишилися в історії їхнім невід’ємним супровідним компонентом і додали певного «станового колориту» до козацько-польських конфліктів у згаданий період.

REFERENCES

Anusik, Z. (2009). *Latyfundia książąt Zbaraskich w XVI i XVII wieku. Przegląd Nauk Historycznych*. (Vol. 8). Łódź: Instytut Historii Uniwersytetu Łódzkiego, 1, 17-78 [in Polish].

Bobiński, W. (2000). *Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III. Studium osadnictwa i własności ziemskiej*. Warszawa [in Polish].

Boniecki, A. (1907). *Kosińscy. Herbarz polski: wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*. (Vol. 11). Warszawa: Warszawskie Towarzystwo Akcyjne Artystyczno-Wydawnicze, 1, 273 [in Polish].

Chukhlib, T. V. (2004). *Het'many Pravoberezhnoï Ukraïny v istoriï Tsentralno-Skhidnoï Ievropy (1663–1713)*. Kyiv: Kyievo-Mohylianska Akademiia [in Ukrainian].

Chukhlib, T. (2010). *Morozenko Nestor. Entsyklopediia istoriï Ukraïny*. (Vol. 7: Ml–O). Kyiv: Naukova dumka, 73 [in Ukrainian].

Chynczewska-Hennel, T. (1985). *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII wieku*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe [in Polish].

Czapliński, W., Długosz J. (1976). *Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy [in Polish].

Dovbyshchenko, M. (2008). *Volynska shliakhta u relihijnykh rukhakh (kinets XVI–persha polovyna XVII st.)*. Kyiv: PP Serhiichuk M. I. [in Ukrainian].

Doroshenko, D. I. (1992). *Narys istorii Ukraïny*. (Vol. I) (*do polovyny XVII stolittia*). *Vydannia druhe*. Kyiv: Hlobus [in Ukrainian].

Elenev, F. (1853). *Polskaia cyvilizatsiia i ee vliianie na Zapadnuu Rus'*. *Izdano v pol'zu narodnykh shkol Zapadno-russkoho kraia*. S.-Pb. tipogr. V. Bezobrazova i komp [in Russian].

Iakovenko, N. (2006). *Nary's istorii seredn'ovichnoï ta rann'omodernoï Ukraïny. Vydannia tretie, pereroblene ta rozshyrene*. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].

Istorycheskiie monohrafii. Izsledovaniia Nikolaia Kostomarova (1867). (Vol. 3). Sanktpeterburh': Tipohrafiia Imperatorskoi Akademii Nauk. [in Russian].

Istorieskiie monohrafii. Izsledovaniia Nikolaia Kostomarova (1870). (Vol. 9). Sanktpeterburh' [in Russian].

Jablonowski, A. (1900). *Źródła dziejowe*. (Vol. V). Kraków: Mazowsze [in Polish].

Jakuba Michałowskiego, wojskiego lubelskiego, a później kasztelana bieckiego, Księga pamiętnicza (1864). Kraków: wyd. Antoni Zygmunt Helcel [in Polish].

Janecek, A. (1993). *Osadnictwo pogranicza Polsko–Ruskiego. Wojewodstwo Belzkie od schytku XIV do pocz. XVII w*. Warszawa: PAN [in Polish].

Hamerliński-Dzierożyński, A. (1982). *Farfalki staropolskie*. Warszawa: Wydawnictwo Iskry [in Polish].

Hazin, V. V. (2007). *Het'man Pavlo Teteria: Sotsialno-politychnyi portret*. Kamianets-Podilskyi: Aksioma [in Ukrainian].

Herbarz polski. Uzupelnienia i sprostowania do części 1. Uložyl i wydał Adam Boniecki (1906). (Vol. 11). Warszawa. [in Polish].

Horn, M. (1987). *Rozwój demograficzny i struktura wyznaniowo-narodowościowa mieszczaństwa na ziemiach ukraińskich Korony w latach 1569–1648*. *Studia z filologii rosyjskiej i słowiańskiej*. (Vol. 14). Warszawa. 68-84 [in Polish].

Hrabovets'kyi V. V. (1972). *Zakhidno-ukraiński zemli v period narodno-vyzvolnoï viiny 1648–1654 rr*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Kaczmarczyk, J. (1988). *Bohdan Chmielnicki*. Wrocław-Warsawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich [in Polish].

Kostomariv, M. (1918). *Istoriia Ukraïny v zhyttiepysiakh vyznachniishykh ieï diiachiv. Perelozhyv Oleksander Barvynskyi*. Lviv: Nakladom Knyharni Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka [in Ukrainian].

Lepiavko, S. (1994). *Kryshtof Kosynskyi. Volodari get'manskoyi bulavy: Istorychni portrety*. Kyiv: Varta [in Ukrainian].

Lipiński, W. (1909). *Szlachta na Ukrainie. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów*. Krakow: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego [in Polish].

Lipiński, W. (1912). *Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego*. Kraków [in Polish].

Litwin, H. (2000). *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper [in Polish].

- Litwin, H. (2012). *Posadami wielkich miast Ukrainę ozdobił. Rozwój pogranicznych majątków hetmana wielkiego koronnego Stanisława Koniecpolskiego. Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*. Red. M. Drozdowski, W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak. Białystok, 209-219 [in Polish].
- Łoziński, W. (1857). *Prawem i lewem. Obyczaje na czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku*. Kraków: Wydawnictwo Literackie [in Polish].
- Majewski, W. (1984). Nieczaj (Neczaj) Iwan h. Pobóg z odmianą (zm. po r. 1669). *Polski Słownik Biograficzny*. (Vol. XXII/4), zeszyt 95. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 723 [in Polish].
- Mal'chenko, O. (2001). *Ukripleni poselennia Bratslavskoho, Kyivskoho i Podil'skoho voievodstv (XV – seređyna XVII st.)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Morozenko Stanyslav (actual surname: Mrozowicki) (1984). *Encyclopedia of Ukraine*. (Vol. III, L-Pf). Toronto; Buffalo; London, 460 [in English].
- Nakonechnyi, Ie. (2004). *Ukradene imia: Chomu rusyny staly ukraїnciamy*. L'viv [in Ukrainian].
- Odnorozhenko, O. (2011). *Ukraїnska (ruska) elita doby Seredniovichchia i ranniego Modernu: struktura ta vlada*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Rawita Gawroński, F. (1906). *Bohdan Chmielnicki*. (Vol. I: *do elekcyi Jana Kazimierza*). Lwów: Nak. Ksig. H. Altenberga [in Polish].
- Rawita-Gawroński, F. (1922). *Kozaczyzna ukraїnna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII-go wieku: zarys polityczno-historyczny*. Warszawa: Gebethner i Wolff [in Polish].
- Ruda, O. (2010). *Ukraїnske kozatstvo v interpretatsii pol'skykh istorykiv kintsia XIX – pochatku XX st.: suspil'no-politychni ta ekonomichni protsesy (za materialamy kartoteki Myrona Korduby)*. Uporiad. Oleh Pikh, Oksana Ruda. Lviv: Instytut ukraїnoznawstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukraїny [in Ukrainian].
- Vialov, P. I., Kryvosheia, V. V. (1999). *Shliakhets'ko-kozatski rody ta ikh dolia*. Kyiv [in Ukrainian].
- Smolij, V. A., Stepankov, V. S. (1999). *Ukraїnska natsional'na revoliutsiia (1648–1676 rr.)*. Kyiv: Al'ternatyvy [in Ukrainian].
- Snaider, T. (2013). *Peretvorennia natsii. Pol'shcha, Ukraїna, Lytva, Bilorys' 1569–1999*. Kyiv: Dykh i litera [in Ukrainian].
- Sowa, J. (2012). *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*. Kraków: Wydawnictwo Universitas [in Polish].
- Starchenko, N. P. (2015). *Konflikt u shliakhetskomy seredovyshchi Volyni (druha polovyna XVI – pochatok XVII st.) (Dysertatsiia na здobuttia naukovoho stupenia doktora istorychnykh nauk)*. Lviv [in Ukrainian].
- Starowski, S. (1976). *Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego*. (Tłum. z łac. A. Piskadło). Kraków: Wydawnictwo Literackie [in Polish].
- Stepanov, V. S. *Vyhovskyy Ivan Ostapovych (2003). Entsyklopediia istorii Ukraїny: u 10 t.* (Vol. 1: A–V). Kyiv: Nauk. dumka. 502 [in Ukrainian].
- Sysyn, F. (1986). *Between Poland and the Ukraine The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653*. Harvard: Harvard University Press [in English].

Sysyn, F. (1997). The Social Causes of the Khmelnytskyi Uprising. *Religion and Culture in Early Modern Russia and Ukraine*. Ed. by Samuel Baron and Nancy Shields Kollmann. DeKalb: Northern Illinois Press, 52-70 [in English]

Talko-Hryncewicz, I. (1897). *Szlachta ukraińska, studyum antropologiczne*. In: *Materiały Antropol.-archeologiczne*. (Vol. II). Kraków: Wyd. Akademii Umiejętności w Krakowie, 56-115 [in Polish].

Tomkiewicz, W. (2019). *Jeremi Wiśniowiecki*. Oświęcim: Napoleon V [in Polish].

Valishevskii, K. (1989). *Ivan Hroznyi*. Moskva: Ikpa [In Russian].

Zajączkowski, A. (1993). *Szlachta polska. Kultura i struktura*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper [in Polish].

Zamechatel'nyia i zahadochnyia lichnosti XVIII i XIX stoletii E. P. Karnovicha s 18 hraviurami (1884). S.-Peterburh: Izdanie A. S. Suvorina [in Russian].

Zapiski o Iuzhnoi Rusi. Izdal P. Kulish (1857). (Vol. 2). S.-Peterburh [in Russian].

Andrii BOLIANOVSKYI. Confrontation of nobles of Poland as a factor of exacerbating ethnosocial relations in Ukraine by the end of XVIth century – at the first half of XVIIth century

The author describes the main forms and manifestations of internal conflicts in the environment of noble families in the Ukrainian lands since their accession to Rzecz Pospolita as united Polish-Lithuanian state on the basis of the Union of Lublin in 1569 up to the War under the leadership of Bohdan Khmelnytskyi. According to author's statements, permanent struggle among them was able to happen due to the specific of this state that garanted to reach Polish nobles the large rights. Long-time colonization of 'Wild steppe' was accompanied occasional 'raider attacks' of landowners against their neighbors. Particular emphasis is given to different situation of dependent peasants, which during these 'local civil wars' often did become 'blind arms' of their masters. The influence of these confrontations on the processes of the growth of protesting attitude among the Ukrainian gentry and peasantry and their influence on the rising of Cossack and peasant uprisings in Ukraine during abovementioned period are analyzed. The article contribute certainly to better understanding of disagreements in interests between often ethnically different social strata in Ukraine. Widespread of this confrontation provoked some anarchy of powerless inside the country as well as hostile situations between Polish and Ukrainian nobles. Cossack uprisings were results not only social conflicts between Polish gentry and Ukrainian peasantry, Orthodox Ukrainians and Rome-Catholic Poles, but also inter-strata conflicts among anti-Polish nobles and 'loyal to Crown' gentry of Poland. Conflicts after colonization of 'Wild field', as well as the value of personal insults of offended persons in provoking these conflicts are characterized. The accent is made that the assaults, violence and crimes were happened long time before Cossack-Polish conflicts. According to author's conclusions, all these confrontations between different ethnic and social groups were transferred in a form the long-lasting wars of Cossacks and peasants against their former owners beginning from 1648.

Key words: Rzeczpospolita, Ukraine, nobles, ethnosocial conflicts.

УДК 94(477:438)“18/19”

Олена АРКУША

*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
Центру дослідження українсько-польських відносин
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
ORCID 0000-0003-2541-6603
e-mail: o_arkusha@yahoo.com
DOI: 10.33402/ur.2018-11-27-55*

«ВИМАГАЄТЕ ВІД НАС ПОВАГИ ДО ШЛЯХЕТСЬКОЇ СТАРОВИНИ?».

Роздуми українських інтелектуалів XIX– початку XX століття про роль спадщини Речі Посполитої у формуванні модерної української нації

Протягом XIX ст. європейська історіографія суттєво змінювалась. Формування історичного джерелознавства як окремої науки, з одного боку, та усвідомлення зв'язку між історичною нарацією про минуле з політичними інтересами, з іншого, дало поштовх для написання історичних праць із національної історії, т. зв. гранд-нарративів. Лінія розповіді в них, хоча й спиралася на історичні джерела, однак відбирала те, що служило актуальним політичним інтересам, та замовчувала або ж інтерпретувала в інший спосіб те, що в них не вписувалось. Пріоритетним завданням національного розвитку в XIX ст. була територіальна організація власного життєвого простору, причому визнання землі, кордонів, народу «своїми» мали бути історично обґрунтованими. Складність для українців полягала в тому, що сліди українсько-руської державності губилися в далекій давнині, а народи-сусіди, насамперед росіяни й поляки, намагалися залучити як територію, так і минуле України до власних концепцій модерного націотворення. На створення українського гранд-нарративу впливали зовнішні чинники: поділи Речі Посполитої та розпад її колись єдиного політичного й культурно-інтелектуального простору і політика російської влади, спрямована на відрив «Малої Русі» від західної цивілізації. Російська цензура успішно усувала з історичних праць пам'ять про польсько-українські зв'язки, заміщаючи її образом поляка-загарбника. Сприятливим ґрунтом для цього було те, що в основі їхнього переосмислення залишався травматичний, поствоєнний досвід, ідеалізація образів козаків-воїнів. Підсумком стало створення такого українського історичного гранд-нарративу, в якому «польсько-литовський» період трактували як зовнішню окупацію, перерву у «правильній» історії України. Весь комплекс повсякденного життя, культурних і політичних впливів українців у Речі Посполитій залишився поза рамками історії, основним змістом якої було визнано польсько-українські конфлікти. Сформовані в українському суспільстві XIX ст. погляди на спадщину Речі Посполитої можна також

аналізувати під кутом зору інтелектуальних біографій їхніх творців, беручи до уваги досвід взаємин з поляками, приватні образи та репресії російського уряду. Неупереджене переосмислення професійними істориками минулого Речі Посполитої з погляду взаємовпливів різних культурних просторів у XIX ст. виявилось справою не на часі.

Ключові слова: українсько-польські відносини в XIX ст., українсько-російські відносини в XIX ст., українська історіографія XIX ст., інтелектуальна біографія, культурно-інтелектуальна спадщина Речі Посполитої.

Впровадження

Це дослідження виконане в руслі інтелектуальної історії – відносно нового напрямку історичних досліджень, методологічний апарат якого почав формуватися в середині минулого століття. Об'єктом вивчення інтелектуальної історії є питання, як люди минулого конструювали політичний, економічний, релігійний, національний та інші сегменти суспільного життя. Інтелектуальна історія вивчає історичні аспекти творчої та інтелектуальної сфери людської діяльності через культуру, біографію та соціокультурне оточення їхніх носіїв. Попри тенденцію до універсалізації, понятійний апарат інтелектуальної історії дуже тісно пов'язаний з національними історіографіями, адже поняття, терміни й обставини їхнього формування специфічні для культурно-інтелектуального простору кожної спільноти. В сучасному українському історіописанні дослідження в жанрі інтелектуальної історії або ж історії ідей почали з'являтися в останні десятиріччя, а про їхню затребуваність свідчить, зокрема, видання у 2005 р. Інститутом історії України окремого випуску наукового часопису «Ейдос», повністю присвяченого теорії інтелектуальної історії. Відправними працями для застосованих у цьому дослідженні підходів стали роботи Ігоря Гирича¹, Олексія Яся², Ірини Колесник³, Сергія Світленка⁴, Олени Богданишиної⁵, Івана Куцого⁶ та ін., а також виконані в руслі інтелектуальної біографії праці Сергія Плохія⁷, Євгена Нахліка⁸ тощо. Мета

¹ Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.). Київ: Український письменник, 2014.

² Ясь О. Інтелектуальна історія. *Нариси з соціокультурної історії українського історіописання: субдисциплінарні напрями*: колект. монографія / упоряд текстів і наук. апарату С. Блащук, Н. Пазюра; за заг ред. В. Смоля. Київ: Генеза, 2018. С. 5–59.

³ Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія / НАН України, Інститут історії України. Київ, 2013.

⁴ Світленко С. Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття: зб. наук. праць. Дніпропетровськ: Герда, 2007.

⁵ Богданишина О. М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.). Харків: ХНУ ім. В. Каразіна, 2013.

⁶ Куций І. Цивілізаційні ідентичності в українській історіографії кінця XVIII – початку XX ст.: між Слов'янщиною та Європою. Тернопіль: Підручники і посібники, 2016.

⁷ Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. Київ: Критика, 2011.

⁸ Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель: у 2 т. Київ: Український письменник, 2007.

роботи – простежити еволюцію інтерпретацій спільного минулого українців і поляків у складі Речі Посполитої в українському історичному гранд-наративі, що сформувався протягом XIX ст., беручи до уваги чинники, які впливали на зміну цих інтерпретацій, та широкі контексти історичного часу, що зумовлювали позиції вчених-істориків. Предметом аналізу стали тексти українських істориків і деяких письменників XIX – початку XX ст., які належали до постатей «першого плану».

Український погляд на історичну спадщину Речі Посполитої протягом XIX ст. перебував у тісній залежності від актуальних завдань національного руху. Після геополітичних потрясінь кінця XVIII – початку XIX ст., у яких спроби як українців, так і поляків втримати хоча б автономне політичне існування зазнали поразок, у регіоні настало відносно затишшя, а разом прийшов час переосмислення того, що відбулося. Виснажені війнами спільноти врешті почали продукувати поетів, романтиків та інтелектуалів, щоб ті допомогли їм увявити краще майбутнє. Російська й Австрійська імперії, правителі яких спершу наївно сподівалися добитися повної інтеграції приєднаних територій та перетворити їхніх мешканців у слухняних громадян – на практиці слугували лабораторіями, в яких народжувався новий світ. Утім, у різний спосіб використовуючи силу державної влади – шляхом цілеспрямованої політики обмежень і репресій, протиставляючи українців полякам чи ставлячи їх у нерівні умови, імперські дискурси також суттєво вплинули на формування взаємних образів українців і поляків, щоправда, не завжди в бажаному для себе й навіть прогнозованому напрямі.

Пріоритетними завданнями національного розвитку в XIX ст. була територіальна організація власного життєвого простору, причому визнання землі, кордонів, народу «своїми» неодмінно мали бути історично обґрунтованими. Складність українського випадку полягала в тому, що сліди українсько-руської державності губилися в далекій давнині, а народи-сусіди, насамперед поляки й росіяни, намагалися залучити як територію, так і минуле України до власних концепцій модерного націотворення. Офіційна російська історіографія проводила лінію наступництва між Київською Руссю через Московське царство до Російської імперії. Мала Русь поставала насильно відірваною польсько-литовським завоюванням частиною всеруського простору, яка повернулася до коріння. У польському ж дискурсі, передусім під впливом письменників-романтиків, переважав погляд на Україну як на частину фізично розкритої, однак ментально все ще єдиної вітчизни. Щоправда, Україні припадала роль кресів з двома функціями: героїчного захисту (козацтво трактовано як наднаціональне лицарське військо) і продукування польських національних геніїв, як-от Юліуш Словацький. Довершував цей образ міф про Вернигору, старця, який нібито віщував братовбивчу Коліївщину, падіння Речі Посполитої та воскресіння Польщі в союзі з Україною. Нерідко використовуваний письменниками, художниками й навіть істориками, цей образ був своєрідним фундаментом, на якому виростала б спільна воля поляків та українців боротися за повернення втраченої вітчизни.

Перші розповіді про «козацький малоросійський народ»

Зважаючи на включеність до концептів польського й російського націотворення, з одного боку, брак або ж несприятливі умови для розвитку української політичної еліти, з іншого, «визначенню внутрішніх кордонів тут мав передувати

потужний інтелектуальний прорив, спрямований на обґрунтування історичних меж розселення українського етносу і політичних засад існування України як цілості»⁹. І хоча політичні обставини не сприяли творенню модерного українства, усе ж у підсумку на його користь спрацювали тогочасні світоглядні концепції, які формували культурно-інтелектуальні простори. За Просвітництва було поставлено питання про права народу й обов'язки держави (принцип народного суверенітету і право на опір зловживанням влади), розпочато модернізаційний переворот (зокрема через поширення освіти рідною мовою, творення мережі національно-культурних товариств). Сформульоване просвітницькими дискурсами поняття культурної перспективи наштовхувало інтелектуалів на роздуми про майбутнє національної спільноти та її місце поміж іншими¹⁰; порівняння ж, своєю чергою, були чинником формування національної ідентичності. Сприятливим виявився український ґрунт для Романтизму, адже козацька доба слугувала вдалим джерелом для пошуку національних героїв та інспірації творчості з відповідним ідейним і емоційним наповненням, а розгляд народної культури як самодостатньої цінності давав змогу українській селянській нації відчувати себе рівноцінною, компенсуючи брак еліти¹¹. Позитивізм, хоча й поставив під сумнів національні міфи, все ж завдяки увазі до фактів, становленню професійної історіографії об'єктивно сприяв виокремленню історії України, акцентував на вірі в суспільний прогрес; у його рамках розгорнулися й дослідження з етнопсихології, що доводили ментальні відмінності українців¹².

Осмислення зміненої реальності, в якій українці опинилися наприкінці XVIII ст., стало пріоритетним завданням нової української історіографії, «(від)творення та вивчення історії створювало відчуття спільності (насамперед через героїзацію) й давності минулого, обґрунтовувало правомірність територіальних, статусних, культурних та інших претензій»¹³. Саме історичні дослідження відіграли роль «будівельних блоків» національної ідентичності¹⁴. Основним історичним текстом, що забезпечив входження українства в XIX ст., була «Історія Русів» – не позбавлений літературної вартості виклад історії України крізь призму діяльності козацьких гетьманів. Досі дискусійним залишається питання, кому належить авторство цього твору, що з'явився в епоху підробки історичних саг. Найпоширенішою версією є те, що кінцевий текст зводив архієпископ Георгій Кониський на підставі літописів ченців при монастирях у співпраці з Києво-Могилянською академією. Можливо, твір є маніфестом козацької старшинської еліти, яка після скасування

⁹ Верменич Я. Конструювання ідентичностей: роль історико-інтелектуальної еліти України у творенні моделей регіонального розвитку (XIX – початок XX ст.). *Ейдос*. 2005. Вип. 1. С. 246.

¹⁰ Склокін В. Чи існувало українське Просвітництво? Кілька міркувань із приводу незавершеної історіографічної дискусії. *Київська старовина*. 2015. Вип. 12. С. 146–159.

¹¹ Скринник М. Наративні практики української ідентичності: доба Романтизму. Львів: Каменяр, 2007.

¹² Богданишина О. М. Позитивізм в історичній науці в Україні...

¹³ Аркуша О., Кондратюк К., Мудрий М., Сухий О. Час народів. Історія України XIX століття. Львів: Літопис, 2016. С. 194.

¹⁴ Субтельний О. Україна. Історія. Київ: Либідь, 1991. С. 203.

інститутів Гетьманщини мусила полишити служіння неіснуючій державі. В її середовищі наприкінці XVIII – на початку XIX ст. було популярним захоплюватись історією, передусім родинною і локальною. Зенон Когут вважає «Історію Русів» радше даниною минулому і стверджує, що в цей час малоросійська національна ідентичність існувала у формі його «оплакування»¹⁵. Утім, згодом для ідеологів українського «національного відродження» вона стала відправною точкою для міфологізованого національного метанаративу.

Стрижневою ідеєю «Історії Русів» було ототожнення малоросійської «козацької» нації з її етнічною основою (у цьому сенсі «Історія Русів» спиралася на поняття «козацький малоросійський народ», про який писали козацькі літописці XVIII ст.). «Козацький народ», по суті, виконував головну роль у цій героїчній епопеї. На сторінках твору чітко видно, що Річ Посполита була доти сильною державою, поки її захищали малоросійські козаки; «наративна манера “Історії русів” дуже добре відповідала сподіванням і очікуванням доби романтизму: там були герої і лиходії, захопливі описи битв, перемог і поразок, моторошні свідчення про страшні кари»¹⁶. Ідейне спрямування твору заклало цілісне бачення українськими інтелектуалами давнього існування Русі-України, її жертвництва, мучеництва і звитяг, як і категоричної незгоди на розчинення між польською та російською версіями історії та ідентичності.

Важливе твердження «Історії Русів» стосувалося «теорії контракту», згідно з якою Русь входила до Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, а згодом – і до Московського царства на підставі договору як суб'єкт права, а не підлегла територія¹⁷: «Малоросія, подь древнимъ названіємъ Руси, соединилась тогда вмѣстѣ съ Литвою въ Королевство Польское на трактатахъ и условіяхъ, равномѣрно всѣмъ тремъ народамъ служащихъ, въ которыхъ между пространными положеніями главное заключалось в сихъ достопамятныхъ словахъ: Принимаемъ и соединяемъ, яко равныхъ къ равнымъ и вольныхъ къ вольнымъ. Сіе постановленіе отъ времени до времени каждымъ Королемъ при коронаціи подтверждается было подь названіемъ Пакта Конвента; и на основаніи того по тогдашнему правительственному формулу учреждены в трехъ оныхъ націяхъ три равные Гетмана, съ правомъ наместниковъ Королевскихъ и верховныхъ военачальниковъ и съ названіемъ: одного короннымъ Польскимъ, другаго Литовскимъ, а третьяго Русскимъ»¹⁸. Малоросія у творі зображена потужною слов'янською державою з давніми правами й вольностями, занепад якої порушив рівновагу сил у Східній Європі.

Роль польської шляхти на українських землях в «Історії Русів» показана як негативна. Автор доводив, що польські шляхтичі, скориставшись поблажливістю

¹⁵ Когут З. Коріння ідентичности. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ: Критика, 2004. С. 98–100.

¹⁶ Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій. Київ: Laurus, 2013. С. 17.

¹⁷ Когут З.-Є. Формування української національної історіографії. *Схід – Захід*. Історико-культурологічний збірник, 2003. Вип. 3. С. 25.

¹⁸ Історія Русовъ или Малой Россіи. Сочиненіе Георгія Конискаго, Архієпископа Бѣлорускаго. Москва, 1846. С. 7.

українців (для порівняння тут використано біблійні мотиви), швидко забули, що перебувають на чужій землі, захопили адміністративні посади і впливові становища, витісняючи українців козакувати або ж зводячи до суспільних низів, погіршуючи їхнє становище різноманітними підступами та інтригами. Утім, «народ» врешті збагнув, хто його вороги, та почав піднімати повстання, «и воспѣлъ, наконецъ, сію утѣшительную для себя пѣсенку, значущую больше, чѣмъ ея простота: “Да не буде лучче, да не буде краще, якъ у насъ на Вкрайни: нема Панивъ, нема Ляхивъ, не буде й измины”»¹⁹. В «Історії Русів» також чітко простежуємо мотив «зради» соціальною елітою українського суспільства інтересів свого народу. Згідно з твердженням автора, відбувалося це під тиском польської влади, а головним мотивом було бажання зберегти привілеї та можливості визискувати простий народ. Ціною зради став свідомий підрив військової міці козацтва²⁰.

Твір доводив правильність вибору Богдана Хмельницького як повернення до історичного кореня та в негативних тонах змальовував Івана Виговського як невдячного й підступного гетьмана, змові якого з поляками перешкодила лише ненависть до них народу. Поставлено також акцент на нещирості польських нововладців у будь-яких переговорах з російською владою: буцімто вони відволікали увагу російських посланців «всегдашніми пированіями, играми и танцами», самі ж насміхалися над ними, очікуючи швидкого повернення українських земель²¹. Текст історії щедро пересипаний емоційними оцінками «польського правління», як-от: «страданіе і отчаяніе народа», «смутное для Малоросіи время, когда все въ ней дышало злобою, мщеніемъ и отчаяніемъ» тощо.

У перші десятиліття XIX ст. «Історія Русів» «зробила приголомшливу кар'єру у вигляді рукопису, її активно переписували десятки любителів української історії»²², а рукописи зберігали в бібліотеках старшинських родин. Це середовище демонструвало історичну славу заради кращих умов інтеграції в російську еліту, де претендувало на ролі навіть не «рівних», а «кращих». У 1846 р. твір був уперше опублікований у Москві професором Московського університету, уродженцем Полтавщини Осипом Бодяньським. У передмові до видання польські й литовські історики були звинувачені в «баснословіяхъ и самохвальствѣ», затятому замовчуванні великих подвигів руського народу, здійснених в ім'я спільної польсько-руської вітчизни²³. Цей символічний жест ніби закріплював спільний російсько-український погляд на минуле, однак він не був офіційним, уособленням якого стала «Історія Государства Российского» Миколи Карамзіна, де великоросійську державність було оперто на Київську Русь. Натомість в «Історії Русів» критично налаштована до царизму громадськість знаходила те, чого не було на сторінках офіційної історії, – дух бунту і свободи, готовності йти за нею в бій та вмирати. Так, «у російській

¹⁹ Історія Русовъ или Малой Россіи... С. 120.

²⁰ Там само. С. 41.

²¹ Там само. С. 147–148.

²² Плохій С. Козацький міф... С. 64.

²³ Історія Русовъ или Малой Россіи... С. II.

увяві Україна поставала романтичною утопією, землею епічних героїв, які ведуть смертельну боротьбу з ворогами Росії»²⁴.

Погляд на Річ Посполиту під кутом зору українсько-російської ідентичності

Одночасно зі втягуванням малоруського простору у всеруські концепції нації та культури відбувалася його маргіналізація з польського боку. Поряд із акцентом на «свійському» характері козаччини, замилуванням козаками як «останніми лицарями Європи», захисниками спільної вітчизни, врешті – носіями притаманного українцям і полякам «особливого» потягу до свободи (Йоахим Лелевель) у польському історіописанні посилювався курс на звинувачення козаків у зраді спільної вітчизни, руйнуванні її «золотого віку»²⁵. Україну почали змальовувати як похмурий і дикий край, країну вічного бунту й неприборканих бажань, а козаків як розбійників і ризунів²⁶. Представлення України як не надто важливої для польського державотворення території, у кращому разі як «втраченого раю» на кресах, де не відбувалося нічого важливого, окрім цвітіння садів, відрізнялося від способу інтеграції Малоросії в російський дискурс, де їй надано значення історичного центру всеруської культури, державності та духовності, який пережив часи мучеництва через польське поневолення.

Протягом XIX ст. в росіян, як і в інших народів, змінювалося розуміння того, чим є народ; наголос зміщувався з територіального підходу на етнічну складову. Хоча націю та імперію традиційно розглядали як антагоністичні поняття, росіянам вдалося сформуванати імперсько-національну ідентичність, у якій імперію та її подальшу експансію вважали доказом вищості її національних якостей. Від визначення місця Малоросії в підсумку залежала концепція Російської імперії: ідея панруського народу давала змогу трактувати інших як інородців на окраїнах. З інтеграцією козацької старшини в російське дворянство недовіра російської влади до українців як до «мазепинців» зменшувалася, у малоросах тепер вбачали вірних слуг династії, колоритний різновид росіян і зневажливо ставились до української культури як до нижчої, селянської. Так, українське питання припиняло бути безпосереднім об'єктом російської політики²⁷, ставало похідним, насамперед від курсу щодо поляків.

Відображенням спроб тогочасної української інтелектуальної еліти увійти в дискурси модерного російського націотворення, зберігши етнічну самобутність, причому як високу культуру, а водночас відрікаючись від українсько-польських зв'язків, є життєва історія Миколи Гоголя. Майбутній письменник, за якого досі сперечаються

²⁴ Історія Русовъ или Малой Россіи... С. 76.

²⁵ Stępnik A. Młt kozaczyzny w historiografii polskiej XIX i XX wieku. *Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku* / pod red. A. Czyżewskiego, R. Stobieckiego, T. Toborka, L. Zaskilniaka. Warszawa; Łódź, 2012. S. 372–373; Руда О. Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця XIX – першої третини XX століття. Львів, 2010. С. 66.

²⁶ Сосновська Д. Стереотип України та українця в польській літературі. «Ї». *Незалежний культурологічний часопис*. 1997. № 10. С. 90–92.

²⁷ Капелер А. Мазепинці, малороси, хохли в етнічній ієрархії Російської імперії. *Київська старовина*. 2001. № 5. С. 8–20.

українці й росіяни, виріс в умовах характерного для української аристократії початку ХХ ст. змішання культур. Серед його предків був подільський полковник часів Б. Хмельницького Остап Гоголь, а по материній лінії – козацько-старшинський рід Лизогубів і польсько-шляхетський – Танських. Сім'я Гоголя проживала у власному маєтку в с. Василівці на Полтавщині, її члени розмовляли між собою російською мовою з українцями, знали також і польську мову, однак від польської складової в походженні, вираженої у другій частині його прізвища (Яновський) М. Гоголь волів відмовитися, вдавшись до так званого етнічного маскування.

Йдучи типовим на той час для свого середовища шляхом служби Російській державі, М. Гоголь відправився на навчання в Петербург, однак був розчарований російською столицею. Утім, саме тут він відчув свою малоросійську окремішність, яку вилив на сторінки літературних творів. Його «Вечори на хуторі поблизу Диканьки» були адресованою російському читачеві розповіддю про барвистий світ традиційної української культури з періодичними натяками на її вищість перед світом російського чиновництва. Після Гоголя образи Дніпра, українського степу й козаччини, хоча й раніше відомі російській культурі, стали впізнаваними й визнаними символами України. За твердженням М. Грушевського, тогочасна Україна уявлялася Гоголю «дорогою, прекрасною покійницею», яку належало відспівати та осипати квітами, адже все його середовище не уявляло, в якій формі вона може продовжувати жити після скасування Гетьманщини²⁸.

Серцевиною образу України в Миколи Гоголя традиційно виступає козацтво – особливе братство, справжній всесвіт, паралельний до звичного життя: «Уся Січ була якимсь надзвичайним явищем: це було безнастанне бенкетування, учта, що галасливо почалася й загубила свій кінець [...] Це загальне бенкетування мало в собі якийсь чар. [...] Кожен, хто сюди ускочив, тут же забував і покидав усе те, що його колись цікавило»²⁹. Особливу цінність мала для нього поетика бою, чарівна музика куль і мечів. Козацтво органічно виросло з географічного становища України: «Це була земля страху, і тому в ній міг скластися тільки народ войовничий, сильний своїм з'єднанням, народ одчайдушний, усе життя якого було б повите і випестуване війною»³⁰. Через козацтво як єдиного захисника східних кордонів християнського світу М. Гоголь намагався вписати історію України у світовий контекст без участі Польщі. Цікаво, що М. Гоголь пробував себе в ролі фахового історика. Щоправда, його намір викладати загальну історію в Київському університеті не вдалося здійснити, однак з того часу залишилося кілька історичних нарисів, серед них «Погляд на історію Малоросії», а також план написати Історію України у трьох томах, згодом трансформований у повість «Тарас Бульба».

Хронологічно цей час збігся з реакцією на Листопадове повстання, коли російський уряд вимагав від істориків довести, що землі, які колись належали Польщі,

²⁸ Грушевський М. Юбилей Миколи Гоголя. *Літературно-науковий вістник*. 1909. Т. 45. С. 608.

²⁹ Гоголь М. В. Тарас Бульба / перекл. з рос. М. Садовського. *Повісті. Найкраці українські переклади*: у 2 т. / за ред. І. Малковича. Київ: А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2009. Т. 2. С. 34.

³⁰ Гоголь М. Погляд на утворення Малоросії / перекл. І. Сенченка. *Зібрання творів*: у 7 т. / відп. ред. М. Жулинський. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 7. С. 123.

раніше були російськими, а цензурні відомства отримували розпорядження вилучати з публікацій усе, що могло б пробуджувати симпатії до Речі Посполитої. У російській історіографії (Микола Устрялов) розпочалася кампанія з включення історії Малоросії 1240–1795 рр. на підставі уявної етнічної єдності. Події XIV–XVI ст. були інтерпретовані як польсько-католицька експансія, що відірвала «Західну Русь», а репресії католиків проти православних нібито й призвели до повстання Б. Хмельницького. Зведене до козацтва українське минуле розглядали як химерну прелюдію до справжньої історії під владою російських царів³¹. Російська цензура взагалі вилучила з «Погляду на історію Малоросії» фрагмент про входження українських земель до Польської корони, залишивши лише позитивну згадку про Литву.

Звісно, російські цензурні обмеження ускладнюють вивчення справжніх поглядів українських інтелектуалів на підставі їхніх праць. На те, що ці погляди не були однозначні, вказують розбіжності в судженнях в опублікованих текстах та в особових джерелах. Так, сучасники згадували про контакти М. Гоголя з А. Міцкевичем і схожість їхніх поглядів. Утім, на сторінках його творів усе ж саме полякам припала роль головного ворога України, уособлення темних сил. У «Страшній помсті» «ляхи» представлені у вигляді п'яної юрби в корчмі, вони, за участю ксьондза, розважаються з чужими жінками, грають у карти, «вихваляються, розповідають про нечувані діла свої, насміхаються з православ'я, називають народ руський своїми холопами»; «не було ще такого паскудства на українській землі навіть за татар»³². У повісті «Тарас Бульба» М. Гоголь переконливо доводив, що будь-який зв'язок із поляками є для українців згубним, зрадою, яка спричиняє страшні трагедії. Перехід соціальної верхівки українського суспільства на релігійну унію і прийняття нею польських звичаїв прирівняне до продажу душ.

Попри літературну славу, М. Гоголь так і не був прийнятим у російську культуру як «свій», залишившись носієм «двох душ». Хоча «Тарас Бульба» мав популярність як історична драма, його спрямування на піднесення російського патріотизму не знайшло відгуку, засвідчуючи, що російський націоналізм не буде виведеним з українських тем. Натомість спроби Гоголя писати не про українське, а про російське суспільство, розкриваючи його недоліки («Мертві душі») викликали чимало критики: Гоголя звинувачували в тому, що він не знав Росії, а його претензії говорити від імені росіян просто смішні³³.

Легітимація українського минулого в межах російського гранд-нарративу

Хоча історія Малоросії не була предметом викладання в російських університетах, де історичні дисципліни вивчали за логікою поділу на «всесвітню історію»

³¹ Величенко С. Суперечливі схеми національної історії: російські та українські інтерпретації власної минувшини. *Схід – Захід*. Історико-культурологічний збірник. 2001. Вип. 5. С. 18–41.

³² Гоголь М. *Страшна помста*. *Зібрання творів*: у 7 т. Київ, 2008. С. 168.

³³ Бояновська Е. М. Микола Гоголь: між українським і російським націоналізмом / перекл. з англ. А. Боднар. Київ: Темпора, 2013; Кулиш П. Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и изъ его собственных писемъ. Санкт-Петербургъ, 1856. Т. 1–2.

та «історію Росії», все ж у суспільстві існував запит на її окреме написання і прочитання, внаслідок чого протягом усього XIX і початку XX ст. з'являлися нові її версії. Їхніми творцями ставали вихідці, а здебільшого й викладачі російських університетів, чий знання з історії були переважно сформовані під впливом офіційної «Истории Государства Российского» Миколи Карамзіна. Здебільшого вони приймали підхід російської влади до поляків як історичних ворогів панруського народу, проте створені ними розповіді про самобутній світ Малоросії об'єктивно сприяли розмежуванню українського й російського проектів модерного націотворення, а в підсумку прокладали шлях для переоцінки річпосполитського минулого під кутом зору не всеруської, а української, навіть польсько-української перспективи.

Одним із найвпливовіших текстів у XIX ст. була «История Малой России» Дмитра Бантиш-Каменського, рід якого поєднав молдавських дворян і українську старшину, а серед його вихідців був, зокрема, московський і калузький архієпископ. Батько Дмитра Микола, значна частина життя якого пройшла в Україні, згодом став відомим російським архівістом, керівником Московського головного архіву, де зберігалися документи дипломатичного відомства. Д. Бантиш-Каменський (виховувався в Москві) поєднав потяг до історієписання (розглядав його як моральний обов'язок, що впливав з кодексу дворянської честі) з кар'єрою високого російського чиновника, був Тобольським і Віленським губернатором. Уперше опубліковану в 1822 р. його «Исторію Малой России» до початку XX ст. перевидали ще тричі, увесь цей час вона слугувала основним підручником з історії України. Автор написав цю працю на замовлення тодішнього малоросійського генерал-губернатора М. Рєпніна-Волконського, який вважав своїм обов'язком репрезентацію історії підвладного краю. Навколо нього зібралось середовище, що вважалось останнім осередком українського автономізму старого типу. В такому оточенні історик, навіть будучи росіянином на службі імперії, мимоволі ставав репрезентантом української самобутності³⁴.

Д. Бантиш-Каменський представив історію Малоросії як лінійну послідовність подій, кризь призму діяльності її правителів та козацьких ватажків. Оскільки до Богдана Хмельницького нею правили польські королі та литовські князі, цей період відображений стисло, як «чужа» історія. За твердженням автора, запорозькі козаки вірно служили короні, однак наприкінці XVI ст. ситуація змінилася. Переломними подіями він вважав повстання Северина Наливайка та Брестську церковну унію, після чого польська влада трактувала малоруський народ як зрадників: «Никогда малороссияне не претерпевали столько бедствий! Поляки испытывали терпение сего несчастного народа, принуждали его разными муками ощутить, в полной мере бремя зависимости, ненавидеть тиранов, стремятся к свободе»³⁵. Під проводом Б. Хмельницького запорожці «подняли оружие против угнетителей, проливали кровь за веру и отечество, свергли тяжкие оковы, наложенные на них иноплемениками, возвратили Государственным обладателям России древнее их достояние и,

³⁴ Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історієписання у світлі культурних епох (початок XIX ст. – 80-ті роки XX ст.). Київ, 2014. Ч. 1. С. 57–120.

³⁵ Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения Славян в сей стране до уничтожения Гетманства. Санкт-Петербург; Киев; Харьков, 1903. С. 103.

посредством мужества и военных доблестей увенчались неувядаемыми лаврами»³⁶. Якщо козацькі повстання проти королівської влади автор розцінював як боротьбу за права і свободу, то заворушення в Гетьманщині XVIII ст. засуджував як «зради» і навіть припускав, що вони гальмували розвиток Росії. Подальша російська історіографія здебільшого ігнорувала працю Д. Бантиша-Каменського. Офіційним приводом стала нібито застарілість і схематизм викладу, однак у рецензійній полеміці, яка розгорнулася у російських виданнях, лунали й нотки подиву, бо історія Малоросії виявилась іншою від великоросійської. Натомість цю роботу як відправну для досліджень використовували всі найвідоміші українські історики XIX ст.

Невдалий виступ декабристів у 1825 р. і поразка Листопадового повстання відкрили російському самодержавству шлях до репресій проти всього, що могло бути для нього загрозливим. У категоріях російського імперського мислення намагалися стерти уявлення про Польщу як тимчасово підкорену та поділену державу, запровадивши на це місце поняття «західних російських губерній», «regionu odzyskanego»³⁷ й загалом формуючи погляд на Річ Посполиту як на історичну помилку. У цей час було закрито чи русифіковано знакові для польської культури навчальні заклади, натомість у 1834 р. відкрито університет св. Володимира в Києві. Уряд прагнув активізувати можливості освіти в Правобережній Україні, щоб сформувати через неї лояльність до Російської імперії³⁸. Утім, наслідок був неоднозначним: саме університетське середовище створило сприятливий ґрунт для взаємопроникнення польських, українських, ліберальних російських ідей і західних віянь.

Яскравим прикладом цього взаємного переплетення стала діяльність у Києві в другій половині 1840-х років Кирило-Мефодіївського товариства – об'єднання знакових постатей української інтелігенції, що запропонувало програму федерації слов'янських народів, витоки якої корінилися в уявленнях про історичний демократизм і мали протистояти російському слов'янофільству. У програмних документах кирило-мефодіївців наголошувалося, що розбрат між слов'янськими народами був спровокований вищими верствами, хоча свого часу «поєдналась Україна з Польщею як сестра з сестрою». Спроба поляків повернути собі «свободу» викликала опір, а в підсумку спричинила поділ Речі Посполитої («І одізвався він, той голос України, в Польщі, коли 3 мая постановили поляки, щоб не було панів, і всі були б рівні, в Речі Посполитій; а того хотіла Україна за 120 літ до того»). За твердженням братчиків, саме Україна, яка ніколи не мирилася з гнобленням (а це доводить козацтво), мала пробудити слов'янські народи до нового життя («Але не пропаде Польща, бо її збудить Україна, котра не пам'ятає зла і любить сестру свою, якби нічого не було між ними»)³⁹.

³⁶ Бантыш-Каменский Д. История Малой России... С. 244.

³⁷ Davies N. *Boże igrzysko. Historia Polski / tłumaczyła E. Tabakowska*. Kraków, 1993. Т. 2. S. 113.

³⁸ Шандра В. Державна служба в українських губерніях Російської імперії *Історія державної служби в Україні*: у 5 т. / відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій. Київ: Ніка-центр, 2009. Т. 1. С. 305.

³⁹ Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т. / гол. ред. П. С. Сохань. Київ: Наукова думка, 1990. Т. 1. С. 150–168.

Переведення історичних досліджень у політичну площину викликало різку реакцію російської влади. У висновку Третього відділення (вищого органу політичної поліції Російської імперії) відкрито йшлося про те, що матеріали істориків про «колишню волю» Малоросії та Польщі, на підставі яких конструюється можливість її повернення, становлять загрозу для Російської імперії. Учених, викладачів і цензорів попередили, «щоб вони у книгах своїх і на лекціях неодмінно уникали тих нагадувань на рахунок Малоросії, Польщі та інших підвладних Росії земель, які можуть бути використаними в напрямку, небезпечному для цілісності й спокою імперії та щоб, навпаки, наскільки це можливо, намагалися всі висновки науки та історії схилити до вірного підданства цих племен Росії»⁴⁰. Кирило-Мефодіївське товариство було розгромлене, його діячі, серед яких такі знакові постаті, як Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, заарештовані й заслані в непрості умови, тривалий час їм забороняли повернення на територію України, фахові історики не могли продовжувати дослідження через відрив від джерел, не в одного братчика було зламане особисте життя. Усе це не могло проминути без наслідків.

Чи не остання велика спроба вписати українську минувшину у всеруський простір пов'язана з ім'ям Миколи Костомарова. Уродженець російсько-українського пограниччя, син російського поміщика і кріпачки, випускник Харківського університету, М. Костомаров зацікавився історією України завдяки етнографічним дослідженням та дійшов висновку, що історію замало вивчати через факти й відомих осіб, потрібно звертати увагу на життя звичайних людей, на родинну пам'ять. Прагнучи дослідити історію козацтва, М. Костомаров переїхав на Правобережну Україну і навіть став професором російської історії Київського університету, однак його кар'єра була перервана арештом за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві й засланням в етнічну Росію. Наприкінці 1850-х років на хвилі лібералізації політичного устрою М. Костомаров залишив місце заслання, однак не зміг повернутися в Україну і став професором Російської історії Санкт-Петербурзького університету, що забезпечило йому суттєвий вплив на російську історіографію⁴¹.

Погляди М. Костомарова на спільне українсько-польське минуле в Речі Посполитій впливали з його переконання про давні демократичні засади устрою української спільноти, з чого, на його думку, й виросло козацтво. На цій підставі він полемізував з російськими й польськими істориками, серед яких намітилася спільність підходу до козацтва як до деструктивного елементу, а відтак і виправдання дій влади. М. Костомаров закликав не шукати в історії «винних», бо кожна сторона мала свою правду, не ідеалізувати Річ Посполиту, яка була державою «для шляхти», адже сам факт, що «простий народ Русі в XVII ст. піднявся величезною масою проти польських панів» промовисто підтверджує, що устрій Речі Посполитої його не влаштував⁴². За його твердженням, Південну Русь у XIV ст. поляки завоювали зброєю, а згодом її народ потрапив у неволю від польських і колонізованих панів (для українців вона завершилася аж після скасування кріпацтва). М. Костомаров

⁴⁰ Кирило-Мефодіївське товариство... Т. 3. С. 293.

⁴¹ Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. Київ: Наукова думка, 1992.

⁴² Костомаров Н. Ответ г. Падалице. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова* / за ред. М. Грушевського. Київ: Держвидав України, 1928. С. 68–73.

доводив, що Люблінська унія не була добровільним об'єднанням двох братніх народів, бо думку народу ніхто не питав. Причиною падіння Речі Посполитої він вважав спробу поєднати протилежні стихії – республікансько-демократичний устрій і рабство підданих⁴³. Заперечував він і проти спроб польських істориків представити Україну як поле великої битви між Польщею та Великоросією, натомість закликав «братів поляків» визнати малоросіян рівним собі народом, а не матеріалом для польської національності, що започаткувало б «внутрішній, духовний, моральний, заснований на справедливості зв'язок»⁴⁴.

Хоча М. Костомаров радив не політизувати історії українсько-польських відносин, самому йому не вдавалося цього уникнути. Так, знайомих учасників Січневого повстання він в унісон з російським урядом називав зрадниками; за його ж визнанням, йому «різали вуха» розповіді про старошляхетську Польщу⁴⁵. Дослідження польських істориків вважав вузькими, регіональними, оскільки вони зосереджувалися лише на Литві та Польщі та не розуміли підходів, які відкривала всеруська перспектива. Закликав не довіряти примиренню поляків з урядами, бачити, що вони лише накопичують сили та що образ Конрада Валленрода близький до їхнього національного характеру⁴⁶. Своєрідну концепцію українсько-польсько-російських відносин у історичній ретроспективі і перспективі М. Костомаров виклав в одній зі своїх найвідоміших робіт – статті «Две русские народности», присвяченій відмінностям «народного духу» українців (прагнення до свободи і «поезія народного життя») та росіян (прагнення сильної державної влади). На цій підставі М. Костомаров робив такий висновок: союз українців і поляків безперспективний, бо вони надто подібні й нічого не можуть дати одне одному, тоді як українці й росіяни взаємно доповнюються⁴⁷. Так, входження / повернення Мало-росії до всеруського простору видавалося йому логічним.

Поворот до України: переоцінка річпосполитського минулого крізь призму модерної української ідентичності

Загальноновизнано, що творення модерної української національної ідентичності спиралося на творчість Тараса Шевченка, який трансформував розповідь про українське минуле у великий національний міф з власними символами і святими. У цьому міфі історичні події ставали лише тлом для відкриття «національної правди» – одвічного, даного Богом закону. Логіка його розвитку – від «раю на землі», щасливої спільноти, де панують братерство і рівність (її праобразом, звісно, є козацтво), – через біль і занепад, спричинені зовнішніми ворогами та власними суспільними елітами, – до відродження ідеальної спільноти без підданого і пана.

⁴³ Костомаров Н. И. Последние годы Речи-Посполитой. Санкт-Петербург, 1870.

⁴⁴ Костомаров Н. Правда полякам о Руси (По поводу новой статьи «Revue Contemporaine»). *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. С. 94–101.

⁴⁵ Костомаров Н. Автобиография. *Исторические произведения. Автобиография*. Киев: Лыбидь, 1990. С. 568.

⁴⁶ Костомаров М. Полякам-миротворцам. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. С. 256.

⁴⁷ Костомаров Н. Две русские народности. *Основа*. 1861. № 3. С. 33–80.

Козаки для Шевченка були єдиним історичним минулим, України поза ними немає, адже селянство, друга велика соціальна група українського суспільства, жило понад часом, за циклічними законами природи. Шевченко надав любові до України значення вищої моральної цінності: «Я так її, я так люблю / Мою Україну убогу, Що проклену святого Бога, / За неї душу погублю»⁴⁸.

Попри те, що у творчості Шевченка не бракувало негативних оцінок польської політики в Україні, деякі акценти в ній задавали спосіб мислення, який відводив українців від всеруського простору та повертав у коло уявлень Речі Посполитої як загубленої вітчизни, навіть з ознаками втраченого раю. Передусім важлива його критика постаті Богдана Хмельницького, який залишався в малоруському дискурсі головним героєм, що привів до возз'єднання руських земель. В інтерпретації Шевченка наслідком дій Хмельницького стало перетворення України у велику руїну, її важкий сон, а призвело до цього саме російське правління (земля, сплюндрована «німотою та москалями»). На противагу цьому період до кінця XVI ст. зображено як ідеальний приклад українсько-польської згоди: «Ше як були ми козаками, / А унії не чуть було, / Отам то весело жилось! / Братались з вольними Ляхами, / Пишались вольними степами».

Йдучи за логікою Д. Бантиша-Каменського, Шевченко називає двох винних у розвалі мирного українсько-польського співжиття: польських магнатів і римокатолицьких священників, які «запалили / Наш тихий рай. І розлили / Широке море слез і крові»; «Отак-то, ляше, друже, брате! / Неситії ксьондзи, магнати / Нас порізнили, розвели, / А ми б і досі так жили». Польську шляхту Шевченко звинуватив і в розвалі Речі Посполитої: «Nie rozwalam! nie rozwalam! / Шляхта репетує, / А магнати палять хати, / Шабельки гартують». У таких умовах українці взяли в руки зброю, користуючись природним правом на захист життя. Утім, зникнення з карти світу Речі Посполитої не принесло їм сподіваного полегшення: «А чванитесь, що ми Польщу / Колись завалили!.. / Правда ваша: Польща впала, / Та й вас роздавила!»). За наявного стану польсько-українське порозуміння не було можливим, а всі його спроби приречені: символом цього виступає смерть у поемі «Гайдамаки» дітей Гонти та польки-католички. Можливим воно стане лише на новій основі, «без панів» (як колишній кріпак Шевченко сприймав підданські відносини особливо гостро): «Подай же руку козакові / І серце чистее подай! / І знову іменем Христовим / Ми оновим наш тихий рай».

Тож у творчості Шевченка, що стала канонем для модерного українського націотворення, поляки (пам'ять про Річ Посполиту) більш «свої», ніж росіяни. Напередодні Січневого повстання у Правобережній Україні поширювали стилізовані під Шевченка вірші українською мовою, в яких «москалів» звинувачено у провокуванні розбрату між поляками й українцями, а річпосполитські часи безумовно вирають порівняно з теперішніми: «Ляхи були нам як брати, / Ми за них кров ляли. / Тепер хлопці гид сказати / Злі часи настали. / Не раз ми чуємо від старця / Лучше колись було. / Чом же нам не постаратись, / Щоб добро вернуло. / Ляхи нам колись прияли / І ми їх любили, / Короля одного мали, / В згоді з ними

⁴⁸ Грабович Г. Поет як міфотворець: семантика символів у творчості Тараса Шевченка / пер. з англ. С. Павличко. Київ: Критика, 1998.

жили»⁴⁹. Цю спрямованість, безумовно, відчувала російська громадська думка, про що свідчить і заслання Шевченка, і спроби російських критиків легковажно віддукуватися про його творчість як про щось провінційне, переповнене однаковими сюжетами, не варте уваги⁵⁰. Не пройшли ці тенденції й повз увагу польських інтелектуалів: перша монографія про Т. Шевченка, що вийшла у світ одразу по його смерті й містила переклад поеми «Гайдамаки», належала перу польського автора Леонарда Совинського й була видана у Вільні⁵¹.

Увага до України й переосмислення її ролі в історії Речі Посполитої в цей час зросла й у польському культурному просторі. Насамперед цю тему розвивали представники т. зв. української школи в польській літературі, намагаючись збагнути польсько-українське минуле як урок історії. Акцентуючи власні пов'язання з Україною в територіальному сенсі, окремі її представники відзначалися козакофільством, вважаючи, що справжня роль цього «великого співтовариства збройних людей, які жили в постійній війні» в історії Європи належно не оцінена⁵². За спостереженням Г. Грабовича, українська культура «постачала» польській «модель дії». Навіть якщо йшлося про реальні і страшні події, «український триб життя приваблював, захоплював і мав якусь небувалу владу над емоціями та уявою»⁵³. Деякі представники «української школи» навіть були готові визнати вищість України, де нібито законсервувалися «справжні» відносини, перед коронною Польщею, зіпсованою іноземними порядками. І хоча ключові постаті польського романтизму критикували надмірне захоплення українофільством, усе ж сюжети про пророцтво Вернигори, а відтак і спільне відродження України та Польщі, які утвердилися в цілком поважній літературі з легкої руки Йоахима Лелевеля, не були їм чужими.

Такі імпульси з польського боку не залишалися без впливу на українські середовища. Прикладом може слугувати діяльність Пантелеймона Куліша. Нашадок козацького старшинського роду, уродженець Чернігівської губернії, П. Куліш швидко відійшов від тенденцій до русифікації, які виявляла його родина, та через зацікавлення українською історією та етнографією визнав себе свідомим українцем. Поряд із М. Костомаровим і Т. Шевченком від середини XIX ст. він належав до знакових постатей українського руху⁵⁴. Чималу роль у формуванні його поглядів відіграли поляки Міхал Грабовський і Костянтин Свідзінський, у чиїх маєтках на Правобережжі збиралися провідні українські діячі та палко дискутували про історію та майбутнє України і Польщі. Міхал Грабовський присвятив Кулішеві роман «Заметіль у степах»; до нього як до давнього приятеля він звернувся з теплими словами в передмові: «Колись, уже дуже давно, в тихих закутках мого Олександрівського

⁴⁹ Земський Ю. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. Хмельницький: Поліграфіст, 2011. С. 158.

⁵⁰ Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. Київ: Обереги, 2004. С. 103.

⁵¹ Taras Szewczenko. Studium przez Leopolda Sowińskiego z przekładem Hajdamaków. Wilno, 1861.

⁵² Grabowski M. Literatura i krytyka. Pisma. Wilno, 1837. T. 1, cz. 2. S. 7.

⁵³ Грабович Г. До історії української літератури. Дослідження, есе, полеміка. Київ: Основи, 1997. С. 169.

⁵⁴ Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель...

дому, ми розмовляли про початки розселення останньої верстви польської суспільності у старій, відродженій, як Фенікс із попелу, Україні»⁵⁵. Зауважимо, що польське коло спілкування українських інтелектуалів складалося з осіб, почасти інтегрованих у всеруський простір (до прикладу, батько М. Грабовського був майором російської армії), які розуміли неоднозначність багатьох процесів, жорсткі бар'єри, виставлені подвійними лояльностями. Ці взаємовпливи, навіть якщо не спрацьовували прямо й негайно, все ж відігравали далекосяжну роль, переводячи польсько-український діалог з площини історичних суперечок у русло пошуків відповідей на питання, що робити далі.

Протягом життя П. Куліш змінював погляди на українсько-польські взаємини, ніби самою своєю постаттю втілюючи їхню складність. На початку 1860-х років на хвилі піднесення українського громадського життя він з ентузіазмом вдарився в українофільство та, між іншим, взяв участь у дискусії, що розгорнулася між українцями й поляками на шпальтах київського часопису «Основа». Приводом стала його дума «Кумейки», де описано один з епізодів польсько-українських війн. У ній були такі слова «Нехай знають на всім світі, / Як ми погибали / І, гинучи, свою правду / Кров'ю записали. / Записали – прочитають / Неписьменні люде, / Що до суду із шляхетством / Згоди в нас не буде. / Поки Рось зоветься Россю, Дніпро в море ллється, / Поті серце українське / З панським не живеється». Ці слова викликали реакцію з польського боку. Автор анонімного листа закликав українців не роз'ятрювати старих ран й не втягувати історичні травми в повсякдення. Куліш на шпальтах «Основи» відповів статтею «Полякам об украинцах», де критично оцінив історичну роль польської шляхти на Русі та її претензії на цивілізаційну місію. Утім, більша частина статті була присвячена не історії, а осмисленню теперішнього стану польської шляхти на Правобережжі. П. Куліш радив опонентові залишити українців у спокої, не претендувати на роль їхньої суспільної еліти та не нав'язувати їм власного розуміння минулого крізь призму історично-правових категорій, тоді як політична система Речі Посполитої «оказалась несостоятельною в глазах всего мира». Натомість він закликав дати українцям змогу самостійно зрозуміти й оцінити свої народні потреби: «Зачем вы вовлекаете только что пробуждающийся из многовекового оцепенения народ в игру, которой исход вам самим неизвестен? [...] Мы не ищем союзников, как вы; нам они не нужны»⁵⁶.

Якийсь час П. Куліш вважав, що єднання українців з поляками завдало б шкоди українському руху, компрометуючи його перед російською владою та провокуючи репресії. До доволі контроверсійних у його житті належало рішення попрацювати російським чиновником у Варшаві після розгрому Січневого повстання, взяти участь у русифікації Холмщини (сам він пояснював це рішення бажанням прислужитися відновленню «правильного» балансу сил в Центрально-Східній Європі, нібито порушеного падінням Київської Русі та піднесенням Литви й Польщі; утім, саме українофільську діяльність П. Куліша російський уряд вважав однією з причин Емського указу). Однак з часом напрям його думок змінювався, як видається,

⁵⁵ [Grabowski M.]. Zamieć w stepach. Opowiadanie obywatela z polskiej Ukrainy w pierwszych latach XIX wieku. Przez Edwarda Tarszę. Petersburg, 1862. S. 1.

⁵⁶ Куліш П. Полякам об украинцах. *Основа*. 1862. № 2. С. 67–86.

під впливом двох чинників: візитів у Галичину, де він нав'язав контакти не лише з галицькими народолюбцями, а й з впливовими польськими політиками аристократичного походження, а також постійних конфліктів з селянами при господарюванні на власному хуторі, які серйозно підривали романтичні уявлення про чистоту народного духу. У збірнику «Хуторна поезія» (1882) П. Куліш закликав українців не пишатися «розбоєм лютим», а повернутися до сім'ї культурників.

Такі настрої відповідали польським очікуванням. П. Куліша турбував брак еліти українського руху, й спершу він побачив можливість нового українсько-польського поєднання за посередництвам наукової інтелігенції. У 1882 р., ведучи переговори з польськими політиками в Галичині про міжнаціональне порозуміння, він видав брошуру «Крашанка Русинам і Полякам на Великдень», де закликав забути обопільні історичні помилки, які привели обидві сторони до катастрофи. Ініціативу до примирення він очікував від поляків (через їхній вищий рівень освіти і критичне мислення), а опонентів-українців звинуватив у нехтуванні історичною правдою: «Міцно сидять вони у тому шанці, що спорудила їм некритична історіографія, і з фанатичною відвагою репетують на весь світ, що українська муза не сплямувала себе, прославляючи гайдамаччину з її освяченими ножами»⁵⁷. Ці ж думки П. Куліш розвинув в історичній праці «Отпадение Малороссии от Польши», де, між іншим, писав: «И в любви, и в ненависти мы, по своей природе, были глубже Ляха. [...] Что же касается ляхеских злодейств, описанных в наших вымышленных сказаниях, то здесь мы творили мнимых и действительных врагов своих по внутреннему своему образу и по подобию. [...] Наша беспорядочная, дикая свобода, которой мы домогались, не имея в виду никакого лучшего счастья, – делали нас гениями зла. [...] Совсем иной был склад ума и сердца польского [...], его можна было бы принять за незлобного в своей неопытности отрока. [...] Не было нашей глубины у златовласого, светлоокого нашего соседа, Ляха»⁵⁸. Визнаючи історичну вину українців, П. Куліш торував шлях до порозуміння з поляками на сучасному йому етапі.

Українська програма та польська шляхта на Правобережній Україні: спроба узгодження / підпорядкування

Доволі символічним є сам факт того, що ключовою постаттю українського руху та історіографії в останніх десятиліттях ХІХ ст. став виходець із родини й середовища середньозаможної польської шляхти на Правобережній Україні Володимир Антонович, уродженець с. Махнівка Бердичівського повіту Київської губернії. Бабця В. Антоновича Кароліна (ймовірно, з Любомирських) чимало розповідала йому про спосіб життя в панських дворах на Правобережжі, згадувала й про набіги гайдамаків. Мати Моніка, «гаряча польська патріотка», намагалася виховати сина в такому ж дусі. За свідченням В. Антоновича, цей патріотизм спирався на ідеалізацію минулого Речі Посполитої та пояснення всіх нещасть, у тому числі й приватного характеру, поділами; засудженні спроб критично оцінити історію. Середовище його виховання, що оберталосся навколо дядька, Юзефа Гурського, адвоката Махнівського

⁵⁷ Куліш П. Крашанка Русинам и Полякам на Великдень 1882 року. Львів, 1882.

⁵⁸ Кулиш П. А. Отпадение Малороссии отъ Польши (1349–1654). Москва, 1888. Т. 1. С. 10–11.

повітового суду, культивувало шляхетську замкнутість і зверхність як щодо місцевого українського й єврейського населення, так і щодо російських чиновників: «Дивилось на себе польське суспільство як на представників культури, хоч правду сказати культури було в йому дуже мало»⁵⁹. Під впливом Боніфатія Антоновича майбутній історик захопився світоглядом балагулів, а через неї – творами Міхала Чайковського, відповідно й козацьким світом «з його особливою бадьорістю, живучістю і енергією». Натомість рідний батько, нащадок угорських революціонерів Янош Джидай наполог на його ґрунтовній освіті (Рішельєвський лицей та гімназія в Одесі, університет св. Володимира), де він захопився творами французьких просвітителів і так, «притулюючи слабі знання про українство до загальної демократичної французької теорії, я одкрив сам собою українство»⁶⁰.

В університеті св. Володимира В. Антонович долучився до польських студентських організацій, однак напрям їхнього мислення – спершу добитися відновлення Речі Посполитої в кордонах 1772 р., а тоді вирішувати інші питання – його не влаштовував. Разом з однодумцями, зокрема Тадеєм Рильським, В. Антонович увійшов до української київської громади й кілька років вивчав Правобережжя, твердячи, що соромно жити в краї, нічого про нього не знаючи⁶¹. Ці подорожі, відомі як рух хлопоманів, викликали невдоволення місцевих польських землевласників, які вбачали в них розпалювання ворожнечі між паном і селянином. На цій хвилі В. Антонович опублікував у журналі «Основа» відому «Мою сповідь», у якій закликав переосмислити роль польської шляхти в українській історії та сучасності. За його твердженням, Річ Посполита була приязною державою тільки для шляхти, яка, використовуючи її можливості, утискала народ, той же послідовно відповідав їй відстоюванням своїх прав у формі козаччини і Коліївщини. Архівні матеріали того часу містять чимало інформації про зловживання, після якої важко очікувати від сучасників поваги до шляхетської минувшини. За твердженням В. Антоновича, польська шляхта в Правобережній Україні «перед судом власної совісті» мала лише два виходи: повернутися до українства й важкою працею спокутувати гріхи предків або ж виїхати в етнічну Польщу. Сам він декларував перший шлях, твердячи, що український народ він «полюбил більше своїх шляхетських привичек и своїх мечтаній»⁶².

Остаточний розрив В. Антоновича з поляками відбувся напередодні Січневого повстання, коли йому довелося зайняти позицію. Своім вчорашнім приятелям він відповів, що не вірить у зміну налаштування місцевих поляків, які вестимуть колонізаційну політику відразу ж, як тільки матимуть для цього сприятливу можливість: «Оскільки ми з простолюдом, а простолюд проти Вас, ми з Вами бути не можемо. Ваш почин матиме фатальний для вас кінець. Найкращі з-поміж Вас загинуть. Інші будуть вислані на далекий Схід, ще інші самі усунуться на Захід. Залишиться сміття, яке вже не зможе нам протидіяти. Тож наша справа при цьому може тільки виграти,

⁵⁹ Антонович В. Мемуари. *Твори*. Київ, 1932. Т. 1. С. 25.

⁶⁰ Там само. С. 40.

⁶¹ Антонович М. Спомини Яна Мйодушевського про Володимира Антоновича і Тадея Рильського. *Український археографічний щорічник*. 1992. Вип. 1. С. 281.

⁶² Антонович В. Б. Моя исповедь. *Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори*. Київ: Либідь, 1995. С. 78–90.

якщо з двох наших ворогів сильнішого буде знищено»⁶³. Конфлікт із польським оточенням напередодні повстання, за яке його учасники заплатили життям, свободою, майном, був дуже складним випробуванням з погляду моралі: відтоді й до кінця життя Антоновичеві доводилося витримувати звинувачення у відступництві. «Польщі він не знищив, а Русі не тільки не збудував, а лише послабив її та дезорієнтував своїми поглядами», – так підсумовував цю позицію польський біограф В. Антоновича⁶⁴.

Утім, обурення з польського боку таки посприяло науковій кар'єрі В. Антоновича в Російській імперії. Історик став головним редактором видань Київської археографічної комісії (зауважимо, що в томі «Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России» він показував руське походження багатьох відомих польських шляхетських родів; польські науковці й політики критикували цю серію за нібито тенденційність у доборі джерел). З 1870 по 1901 рр. він викладав у Київському університеті, був деканом історико-філологічного факультету, мав ключовий вплив на формування цілого покоління істориків і насамперед свого найбільш відомого учня Михайла Грушевського. Так само його дім у Києві на вул. Жиллянській, де в кабінеті «між вікнами висіли портрети наших Гетьманів»⁶⁵, декілька десятиліть, попри поліцейський нагляд, залишався серцем українського руху по обох боках кордону. О. Гермайзе називав його першим українським істориком «без національного роздвоєння». Історичні дослідження В. Антоновича провадив на світоглядному підґрунті позитивізму з його особливою увагою до критичного аналізу. Він перебував в опозиції до російської державницької історіографії, заперечував важливість політичних форм, натомість надавав першорядного значення соціальному розвитку, вважаючи, що будь-яке його порушення веде до революцій.

Утім, сам В. Антонович був противником насильства, йому видавалося, що основні війни вже позаду, а майбутній Гонта воюватиме не зброєю, а пером. За твердженням М. Грушевського, різке засудження «польської доби української історії» об'єднувало В. Антоновича з М. Костомаровим, в «Антоновича воно стало центром всієї його історичної діяльності. Можна сказати, що всі історичні праці Антоновича, з невеликими виїмками – се оден акт обжаловання історичної Польщі, з її всевласним пануванням шляхетської верстви і поневоленням недержавних народностей». Водночас М. Грушевський звернув увагу на ще один важливий момент: В. Антонович майже не торкався в розвідках російських тем, передусім через політичні обставини, однак він глибоко не приймав московського централізму, на відміну від М. Костомарова, ближчого до російської культури, тоді як польський інтелектуально-культурний простір усе ж лишався для нього близьким: «Зовсім несправедливо і безосновно представляли його в польських кругах «ворогом Польків». Він був тільки ворогом Історичної Польщі – її хиб»⁶⁶.

⁶³ Lasocki W. Wspomnienia z mojego życia / przygotowali do druku M. Janik i F. Kopera. Kraków, 1933. Т. 1. С. 328.

⁶⁴ Rawita Gawroński F. Włodzimierz Antonowicz. Zarys jego działalności społeczno-politycznej i historycznej. Lwów, 1912. С. 71.

⁶⁵ Антонович К. З моїх споминів. Вінніпег, 1973. Ч. 5. С. 200.

⁶⁶ Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності. *Записки Українського Наукового Товариства в Києві*. 1908. Т. 3. С. 12.

Ідею про те, що польська шляхта в Україні повинна працювати на користь українського руху, на початку ХХ ст. розвинув В'ячеслав Липинський. Українознавчі зацікавлення вихідця з польської шляхетської родини на Волині почали формуватися вже під час навчання в гімназії в Києві, а згодом були закріплені участю в семінарі Богдана Лепкого в Ягеллонському університеті⁶⁷. Свою програму В. Липинський виклав у праці «Шляхта на Україні. Її участь у житті українського народу на тлі його історії». Перебування українських земель у складі Речі Посполитої він подав як польську окупацію, а особливо після Люблінської унії, коли «кинулися польські колоністи та культуртрегери, вносячи з собою польську мову, польські звичаї, словом, польську культуру». Тоді ж «український шляхтич, уподібнюючись мовою, релігією, зовнішньою культурою до чужих прибульців, ставав для свого народу представником іншої, чужої культури, чужої національності, з місцевого мешканця, тисячами ниток пов'язаного зі своєю землею землевласника, повільно перетворюювався на тій своїй землі на колоніста».

В. Липинський вважав очевидним, що український народ жив, живе та житиме самостійним життям, оскільки вже витримав монголо-татарську навалу, полонізацію та русифікацію. Польський патріотизм шляхти в Україні він пояснював лише прив'язаністю до «польсько-шляхетської культури», яка в новіших часах стала вже архаїзмом; він акцентував на більшому значенні територіального патріотизму і твердив, що для неї ближчими мають бути могили в українських степах, аніж королівський Вавель. На думку В. Липинського, шляхта, яка довго користувалася природними багатствами і працею українців, часто має українське етнічне коріння («ми, шляхта тутейша, місцева, ті хто найбільше стикається з тим простолюдом, ми, ті хто з тим простолюдом віками живемо на одній землі й ті хто переважно є з ним однієї крові») і зобов'язана працювати для українського національного руху, щоб не чути потім докорів: «воскресимо успадковану від наших батьків ідею, що ми є громадянами того краю, а не тримачами й вартівими чисеь “рації стану” і що як його громадяни маємо обов'язки щодо нього та місцевого простолюдународу [...], заявити новочасним аматорам управління Литвою і Руссю, тим пророкам національних егоїзмів [...]: не дозволимо Вам, панове, собою управляти і не втручайтеся в наші справи»⁶⁸. Утім, погляди В. Липинського не знайшли підтримки серед польської шляхти на Правобережній Україні і він, як свого часу й В. Антонович, зосередившись на українських справах, мусив відійти від польського руху, доводячи своїм прикладом, що таке поєднання не на часі.

Український національний гранд-нарратив та маргіналізація історії Речі Посполитої

На зламі ХІХ–ХХ ст. створення фахового гранд-нарративу з історії України, з якого б, відповідно до «духу часу», випливали перспективи самостійного існування українського народу, стало головним завданням українських інтелектуалів.

⁶⁷ Gancarz B. *My, szlachta ukraińska... Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego 1882–1914*. Kraków: Arcana, 2006.

⁶⁸ Lipiński W. *Szlachta na Ukrainie. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów*. Kraków, 1909.

Їм не вдавалося зробити цього швидше з низки причин, зокрема й через дискусії про модерну національну ідентичність, її противників і союзників. Наприкінці XIX ст. українці вже мали відповіді на багато питань та звільнилися від деяких ілюзій. Українські інтелектуали в Росії знали, що їхні спроби не дражнити уряд не створять сприятливих умов навіть для української культури, не говорячи вже про політичні напрями. Проекти перенесення центру українського руху до Галичини теж було непросто виконати: спроба українсько-польської угоди за участі австрійського уряду («нова ера 1890 р.», хоча й мала деякі практичні наслідки, у підсумку завершилася загостренням політичної боротьби. Під її тиском були зруйновані концепції «зради» польського й українського простолюдю суспільними елітами та перспективи спільної демократичної держави, пов'язані в Галичині з діяльністю Михайла Драгоманова й соціалістів, насамперед Івана Франка.

Цілком логічним було те, що завдання створити модернізовану версію історії України взяли на себе історики школи Володимира Антоновича, так само, як і те, що її перші томи були написані в конституційній Галичині. В. Антонович, хоча й відіграв важливу роль у «новій ері», вже не відчував у собі сили для переїзду у Львів. Утім, він розумів значення хвили, а невдовзі, на прикладі сина Дмитра, діяча Революційної української партії, переконався, що українські інтелектуали повинні дати молоді відповіді на її питання, поки вона не візьметься за зброю. З його ініціативи з 1894 р. М. Грушевський обійняв кафедру у Львівському університеті та вперше розпочав викладати університетський курс з історії України українською мовою. До Львова він вирушив з глибоким переконанням про власну велику місію поєднати дві частини України в минулому й на майбутнє.

Українська історіографія у Галичині на кінець XIX ст. мала свої традиції. Австрійська влада спершу намагалася утвердити тезу про «ревіндикацію» Галичини, пізніше підтримувала зусилля місцевих істориків створити окрему версію історії краю, яка б спиралася на традицію Галицько-Волинського князівства. Галицько-руські історики другої половини XIX ст. (Денис Зубрицький, Антоній Петрушевич, Ісидор Шараневич, Филип Свистун) були русофілами та підкреслювали лояльність до Відня. Вони представляли історію Галицької Русі так, що поділ Речі Посполитої та перехід краю під владу Гасбургів інтерпретовано як нове відродження Русі⁶⁹. Від початку XX ст. в русофільській історіографії «панування» Речі Посполитої та Австрії було прирівняне до ворожого щодо «руського духу». Руські історики цілком беземоційно поставилися до спричиненої краківською школою дискусії про пов'язання причин занепаду Речі Посполитої зі станом польського суспільства: вони лише використали цю тезу для обґрунтування тверджень про помилки польської політики щодо Русі⁷⁰.

Чільне місце серед істориків українофільського напрямку посідав Олександр Барвінський. Однак він не вів досліджень на базі історичних джерел та як історик був радше популяризатором, спершу працював у Тернополі, а згодом зосередився на

⁶⁹ Свистун Ф. Прикарпатская Русь подъ владѣніемъ Австріи. Львів, 1895. Т. 1; Львів, 1896. Т. 2.

⁷⁰ Аркуша О., Мудрий М. Історичні дослідження в інтелектуальних та політичних контекстах півавстрійської Галичини. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. 2014. Вип. 50. С. 19–41.

політичній діяльності. Щодо поляків підкреслював, що ідеалом українців не може бути вічна боротьба з сусідами і потрібно враховувати опертий на психології висновок: якби українці опинилися на місці поляків, то діяли б так само. Під кутом зору інтерпретації великих історичних періодів у національній пам'яті найважливішим досягненням О. Барвінського було нав'язання контактів з В. Антоновичем і видання в Галичині серії «Руська історична бібліотека», в якій головно публікували праці істориків з Наддніпрянської України. Наслідком цього було прийняття в Галичині «усталених» інтерпретацій та маргіналізація місцевих досліджень. Козацтво, хоча й віддалене від Галичини територіально, стало символом національної історії, особливо важливим з огляду на те, що образ його боротьби проти польської корони був суголосним зі щоденними міжнаціональними сутичками з поляками у провінції. У такій ситуації 1897 р. М. Грушевський замінив О. Барвінського на важливому для українських інтелектуалів становищі голови Наукового товариства імені Шевченка. Відтоді протягом кільканадцяти років, поки не сформувалась опозиція галицьких істориків, «Історія України – Руси» М. Грушевського та «Записки НТШ» залишалися найбільш авторитетними виданнями в українській історіографії.

Михайло Грушевський вважав написання синтетичної історії України справою честі свого покоління. До історії України він включав усе, що відбувалося на території з етнічною більшістю українського населення. Історію України ототожнював з історією українського народу-нації, який існував, на його думку, від найдавніших часів. Стверджував, що лише «національні уряди» (а до таких історик зараховував і князів Київської Русі) здатні створити сприятливі для народу умови. Із занепадом Київської Русі він пов'язував упадок українського національного життя, що мало визначеного винуватця – Польщу і поляків: «Зібравши українські землі під свою владу, вона постарала ся й звести до свого, польського взірця українське жите. Се процес ломання й нагинання під польський ранжир історично-вироблених форм українських в сфері суспільній, політичній, культурній»⁷¹. Після захоплення Галичини Казимиром Великим спорадичні прикордонні сутички були трансформовані в постійний конфлікт. Єдиним позитивом Люблінської унії М. Грушевський вважав об'єднання території України: «Прославлений пізнійше як акт любови, братерства, пожервовання, в дісности сей сойм був ланцюхом насильств на чужих переконаннях, на чужих правах, довершених пресією державної влади й тяжких політичних обставин»⁷². На цьому тлі піднялося козацтво, яке врятувало руський народ від загибелі й вело з Польщею бій за життя. У формі козацтва українці вперше спробували самі вирішувати свою долю, боротися з ворожим польським режимом за сповнення своїх мрій⁷³. Згідно з цією концепцією, ХІХ ст. принесло відродження цих ідей.

Полякам М. Грушевський уже не потребував доводити окремішність української історії, натомість мав на меті надати вищого статусу українським елітам. Грушевський (у цьому питанні його попередником був Михайло Максимович) заперечував ідею

⁷¹ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Київ: Наукова думка, 1993. Т. 4. С. 4.

⁷² Там само. С. 414.

⁷³ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Київ: Наукова думка, 1995. Т. 7. С. VII.

цивілізаційної місії Польщі на Русі⁷⁴. Навпаки, він стверджував, що цілеспрямована політика польської влади призводила до зубожіння руського простолюдю, що руський народ було доведено до такого стану, в якому польську культуру – слабку копію західноєвропейської – почали сприймати як щось «вище». Поляки розірвали традиційні зв'язки Русі з Заходом, втиснувши своє посередництво. За твердженням Грушевського, Україна займала рівне місце поміж європейськими народами лише в ті періоди, коли була відмежована від Польщі (Київська Русь, Хмельниччина). Такі ж концептуальні підходи розвивали учні Грушевського, зокрема Іван Крип'якевич⁷⁵.

Концепцію «Історії України-Руси» М. Грушевського критикували з польського боку. На шпальтах часопису «Kwartalnik Historyczny» Людвік Колянковський перелічив тези, які вважав неприйнятними для польських істориків. Він виступив проти ототожнення історії України з її територією, бо «під назвою “Історія України-Руси” ми знаходимо переважно минуле польської суспільності на Русі [...], про наше церковне й інтелектуальне життя, про наші міста, школи, цехи тощо»⁷⁶. Він закидав авторові віднайдення польсько-української боротьби в ягеллонський період, «де й сліду її не було»⁷⁷. Опозиція проти Грушевського сформувалася напередодні Першої світової війни серед його учнів у Галичині. Степан Томашівський, почасти під впливом історичної краківської школи, хоча й зауважував у польсько-українських стосунках боротьбу між Сходом і Заходом, заперечував її інтерпретацію як постійної та говорив про взаємозв'язки та про впливи на українську суспільність польських державних структур. Він виступав проти присвоєння Галичині другорядної ролі в історії України та її включення до козацької історії, підкреслював впливи польської культури на відмежування українців від росіян⁷⁸.

«Історія України-Руси» М. Грушевського стала ґрунтовною синтезою для української історіографії ХХ ст., фактично каноном в інтерпретації історії України та її відносин із сусідами. Так само була прийнята вибудована М. Грушевським концепція постійної боротьби українського народу проти польських суспільних еліт і держави як війни за саме життя. Утім, питання стосунків з поляками не було головною проблемою М. Грушевського-автора гранд-нарративу з історії України напередодні Першої світової війни. Йому насамперед йшлося про виключення загроз для концепту модерної української нації, яка мала створити власну державу. Спостерігаючи за протиборством між українцями й поляками в Галичині на зламі ХІХ–ХХ ст., він непокоївся, що така ситуація може повторитися на Правобережній Україні, де існувала загроза польсько-російського союзу. Він не приховував того, що в історичних текстах уможливило читачам розпізнавати сучасні проблеми. У

⁷⁴ Куций І. Цивілізаційні ідентичності в українській історіографії...

⁷⁵ Крип'якевич І. Посли на дворі Хмельницького. *Діло*. 1910. Ч. 95. 30 (17) квітня.

⁷⁶ Kolankowski L. Hruszewski Mich.: Istorija Ukrainy-Rusi, t. IV–VI. *Kwartalnik Historyczny*. 1913. R. XXVII. S. 350.

⁷⁷ Ibid. S. 357.

⁷⁸ Томашівський С. Українська історія. Нарис 1: Старинні і середні віки. Львів, 1919; Швагуляк М. Історія українсько-польських стосунків у науковій концепції Степана Томашівського. *Історичні студії: Українці на роздоріжжях та крутих поворотах історії* (др. пол. ХІХ – пер. пол. ХХ ст.). Львів: Тріада-плюс, 2013. С. 316–329.

цьому сенсі діяв як історик і конструктор майбутнього, що відповідало трендам XIX ст. М. Грушевському не можна закинути творення національного міфу без опертя на верстат історика: джерела з історії України XVII і XVIII ст. містили чимало інформації про боротьбу між поляками й українцями. Через окреслення історії України як усього, що відбувалося на її території, він, по суті, спрогнозував майбутній конфлікт за землю, й це відразу вловили з польського боку.

Висновки

Річ Посполита стала історією в XIX ст., коли відбулися значущі зміни в розумінні того, чим є історія, як вона має бути написана, яку роль відіграє в суспільстві та у творенні майбутнього. Візерунок спільної історії залежав від поточних польсько-українських відносин. Їхнім фундаментом залишався травматичний досвід. Він проникав у суспільну свідомість через фольклор, саме на етнографічних дослідженнях зосереджувалися українські діячі на етапі «збирання спадщини» (у той час ще функціонувала жива пам'ять про Коліївщину). Утвердження XIX ст. в українській опції як часу «національного відродження» спричиняло творення такого історичного гранд-нарративу, в якому «польсько-литовський» період інтерпретували як зовнішню окупацію, період «поміж часами», перерву в «справжньому» перебігу історії України. На формування взаємних образів українців і поляків, їхнє уявлення про спільну історію впливали зовнішні чинники, насамперед політика російського уряду. Росія успішно створювала образ поляка як ворога панруської культури та перетягувала українців на свій бік. Перші діячі модерного українського національного руху були випускниками російських університетів, яких навчали спільній історії Малої та Великої Русі. Цензура усувала пам'ять про польсько-українські зв'язки, заміщаючи її образом поляка-загарбника. Після поразок повстань та репресій можна було повірити й у те, що поляки є слабким суперником. Візуальним підтвердженням цього був стан і вигляд польських дворів на Правобережжі, які переживали не найкращі часи з погляду господарського розвитку, підлягали русифікації, загалом створювали враження світу, який зникає. У малоруському дискурсі поляки, які піднімалися на повстання, були зрадниками або сліпими ідеалістами, які не вміли погодитися з дійсністю, марили про перемогу там, де в минулому столітті програли українські козаки, хоча саме для них війна була справою життя.

Інтерпретація історії Речі Посполитої в українському національному історичному гранд-нарративі спиралася на кілька положень. Люблінську унію українські історики трактували як союз рівних і вільних народів, тож усе, що відбувалося згодом у державі та не відповідало – в широкому розумінні – інтересам руського народу, вони вважали ламанням угоди. Політику влади щодо русинів представляли як утиск – національний або ж соціальний з національним підтекстом. Джерельною основою таких висновків ставали здебільшого судові акти та свідчення про воєнні зіткнення. Важливим концептом була «зрада» суспільних еліт свого народу в мовному, релігійному та культурному сенсах. Відповіддю українського народу стало козацтво. Козаки, яких зображувано як всесвіт братерства, рівності й жертвності, захистили західну цивілізацію, пізніше виборювали життя українського народу у війні проти польської влади та шляхти. Ідентифікація всієї історії України з козацтвом, козаків – винятково з етнічними українцями призводила до виключення з

українського гранд-нарративу всіх інших аспектів, зокрема всього комплексу повсякденного життя в Речі Посполитій. Українські історики категорично відкидали ідею про цивілізаційну місію Польщі на сході. Вони також розрізняли історичні ролі Польщі та Литви, вважаючи державне піднесення останньої цілком випадковим.

Сформовані в українському суспільстві XIX ст. погляди на спадщину Речі Посполитої можна також аналізувати під кутом зору інтелектуальних біографій їхніх творців. Адже в кожній життєвій історії можна простежити впливи поточної політики, приватних контактів, емоційного досвіду на інтерпретаційні моделі спільної польсько-української історії. У добу формування націоналізмів як українське, так і польське історіописання, оповідаючи про єдиний у минулому політичний і культурний простір, дедалі більше взаємно віддалялися. Одним зі способів конструювання національних міфів було незауваження, маргіналізація «іншого», наділення його негативними рисами. Натомість розвиток власного народу ототожнювався з найвищою цінністю. У цьому сенсі сформульоване Володимиром Антоновичем у «Моїй сповіді» запитання до польських інтелектуалів «Вимагаєте від нас поваги до шляхетської старовини?» залишалось радше риторичним. Відповідь на нього передбачала діалог між українцями й поляками з визнанням помилок у минулому й не тільки в ньому. Тим часом, жодна зі сторін не мала наміру цього робити. Тож спокійне розмірковування над минулим Речі Посполитої з погляду взаємовпливів різних культурних просторів у XIX ст. виявилось справою не на часі.

REFERENCES

Antonovych, M. (1992). Spomyny Yana Miodushevskoho pro Volodymyra Antonovycha i Tadeia Rylskoho. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk*, (1), 278-284 [in Ukrainian].

Antonovych, K. (1973). *Z moikh spomyniv* (vol. 5). Vinnipeg: Nakladom Ukrainkoi vilnoi akademii nauk [in Ukrainian].

Antonovych, V. (1932). Memuary. In K. M. Melnyk-Antonovych (Ed.), *Tvory* (vol. 1, pp. 3-61). Kyiv: Z drukarni VUAN [in Ukrainian].

Antonovych, V. B. (1995). Moia ispovied. In F. P. Shevchenko (Ed.), O. Todiiichuk & V. Ulianovskyi (Comps.), *Moia spovid. Vybrani istorychni ta publitsystychni tvory* (pp. 78-90). Kyiv: Lybid [in Russian].

Arkusha, O. & Mudryi, M. (2014). Istorychni doslidzhennia v intelektualnykh ta politychnykh kontekstakh pidavstriiskoi Halychyny. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna*, (50), 19-41 [in Ukrainian].

Arkusha, O., Kondratiuk, K., Mudryi, M. & Sukhyi, O. (2016). *Chas narodiv. Istoriia Ukrainy XIX stolittia*. Lviv: Litopys [in Ukrainian].

Bantysh-Kamenskii, D. (1903). *Istoriia Maloi Rossii ot vodvoriennia Slavian v siei stranie do unichtozheniia Gietmanstva*. Sankt-Pietierburg; Kiev; Kharkov [in Russian].

Bohdanyshyna, O. M. (2013). *Pozytyvizm v istorychnii nautsi v Ukraini (60-ti rr. XIX – 20-ti rr. XX st.)*. Kharkiv: KhNU im. V. Karazina [in Ukrainian].

Boianovska, E. M. (2013). *Mykola Hohol: mizh ukrainskym i rosiiskym natsionalizmom* (A. Bodnar, Trans.). Kyiv: Tempora [in Ukrainian].

- Davies, N. (1993). *Boże igrzysko. Historia Polski*. (E. Tabakowska, Trans.) (vol. 2). Kraków: Znak [in Polish].
- Gancarz, B. (2006). *My, szlachta ukraińska... Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego 1882–1914*. Kraków: Arcana. [in Polish].
- Grabowski, M. (1837). *Literatura i krytyka. Pisma* (vol. 1). Wilno: Nakł. i druk T. Glüksberga [in Polish].
- Grabowski, M. (1862). *Zamięć w stepach. Opowiadanie obywatela z polskiej Ukrainy w pierwszych latach XIX wieku*. Petersburg [in Polish].
- Hohol, M. (2008). Strashna pomsta. (I. Senchenko, Trans.). In M. Zhulynskyi (Ed.), *Zibrannia tvoriv* (vol. 1, pp. 150-184). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Hohol, M. (2012). Pohliad na utvorennia Malorosii (I. Senchenko, Trans.). In M. Zhulynskyi (Ed.), *Zibrannia tvoriv* (vol. 7, pp. 118-128). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Hohol, M. V. (2009). Taras Bulba (M. Sadovskyi, Trans.). In I. Malkovych (Ed.), *Povisti. Naikrashchi ukraiński pereklady* (vol. 2, pp. 6-158). Kyiv: A-ba-ba-ha-la-ma-ha [in Ukrainian].
- Hrabovych, H. (1998). *Poet yak mifotvorets: semantyka symboliv u tvorchosti Tarasa Shevchenka*. (S. Pavlychko, Trans.). Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
- Hrabovych, H. (1997). *Do istorii ukrainskoi literatury. Doslidzhennia, ese, polemika*. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
- Hrushevskyi, M. (1908). Volodymyr Antonovych, osnovni idei yoho tvorchosty i diialnosti. *Zapysky Ukrainskoho Naukovoho Tovarystva v Kyivi*, (3), 5-14 [in Ukrainian].
- Hrushevskyi, M. (1909). Yubylei Mykoly Hoholia. *Literaturno-naukovyi vistyuk*, (45), 606-610 [in Ukrainian].
- Hrushevskyi, M. (1993). *Istoriia Ukrainy-Rusy* (P. S. Sokhan, Ed.) (vol. 4). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Hrushevskyi, M. (1995). *Istoriia Ukrainy-Rusy* (P. S. Sokhan, Ed.) (vol. 7). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Hyrych, I. (2014). *Ukrainski intelektualy i politychna okremishnist (seredyna XIX–pochatok XX st.)*. Kyiv: Ukrainskyi pysmennyk [in Ukrainian].
- Kappeler, A. (2001). Mazepyntsi, malorosy, khokhly v etnichnii ierarkhii Rosiiskoi imperii. *Kyivska starovyna*, (5), 8-20 [in Ukrainian].
- Kohut, Z. (2004). *Korinnia identychnosti. Studii z rannomodernoï ta modernoi istorii Ukrainy*. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
- Kohut, Z.-Ye. (2003). Formuvannia ukrainskoi natsionalnoi istoriohrafii. *Skhid – Zakhid. Istoryko-kulturolohichni zbirnyk*, (3), 23-30 [in Ukrainian].
- Kolankowski, L. (1913). Hruszewski Mich.: Istorija Ukrainy-Rusi, t. IV–VI. *Kwartalnik Historyczny*, (27), 348-365 [in Polish].
- Kolesnyk, I. (2013). *Ukrainska istoriohrafia: kontseptualna istoriia*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Konyskyi, H. (1846). Istorija Rusov ili Maloj Rossii. Moskva, 1846 [in Russian].
- Kostomarov, N. (1861). Dvie russkie narodnosti. *Osnova*, (3), 33–80 [in Russian].
- Kostomarov, N. (1928). Otviet g. Padalitse. In M. Hrushevskyi (Ed.), *Naukovopublitsystychni i polemichni pysania Kostomarova* (pp. 68-73). Kyiv: Derzhvydav Ukrainy [in Russian].

- Kostomarov, N. (1928). Poliakam-mirotvortsam. In M. Hrushevskiyi (Ed.), *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysania Kostomarova* (pp. 252-259). Kyiv: Derzhvydav Ukrainy [in Russian].
- Kostomarov, N. (1928). Pravda poliakam o Rusi (Po povodu novoi stati «Revue Contemporaine»). In M. Hrushevskiyi (Ed.), *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysania Kostomarova* (pp. 94-101). Kyiv: Derzhvydav Ukrainy [in Russian].
- Kostomarov, N. (1990). *Istoricheskie proizvedeniia. Avtobiografiia*. Kyiv: Lybid [in Russian].
- Kostomarov, N. Y. (1870). *Posledniie gody Rechi-Pospolytoi*. Sankt-Pietierburg [in Russian].
- Krypiakievych, I. (1910, Kvitin 30). Posly na dvori Khmelnytskoho. *Dilo*. (95) [in Ukrainian].
- Kulish, P. (1856). *Zapiski o zhyzni Nikolaia Vasilievicha Hoholia, sostavleniia iz vospominanyi yego druziei i znakomykh i iz yego sobstviennykh pisiem* (vol. 1-2). Sankt-Peterburg [in Russian].
- Kulish, P. (1862). Poliakam ob ukrainsakh. *Osnova*, (2), 67–86 [in Russian].
- Kulish, P. (1882). *Krashanka Rusynam y Poliakam na Velykden 1882 roku*. Lviv: Z drukarni tovarystva im. Shevchenka pid zariadom K. Bednarskoho [in Ukrainian].
- Kulish, P. A. (1888). *Otpadienie Malorossii ot Polshy (1349–1654)* (vol. 1). Moskva: Universitetskaia tipografiia [in Russian].
- Kutsyi, I. (2016). *Tsyvilizatsiini identychnosti v ukrainskii istoriohrafii kintsia XVIII – pochatku XX st.: mizh Slovianshchynoiu ta Yevropoiu*. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky [in Ukrainian].
- Kyrylo-Mefodiivske tovarystvo* (1990) (P. S. Sokhan, Ed.) (vol. 1-3). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Lasocki, W. (1933). *Wspomnienia z mojego zycia*. (M. Janik & F. Kopera, Comps.) (vol. 1). Kraków [in Polish].
- Lipiński, W. (1909). *Szlachta na Ukrainie. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów*. Kraków [in Polish].
- Nakhlik, Ye. (2007). *Panteleimon Kulish: osobystist, pysmennyk, myslytel* (Vol. 1-2). Kyiv: Ukrainskyi pysmennyk [in Ukrainian].
- Pinchuk, Yu. A. (1992). *Mykola Ivanovych Kostomarov*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Plokhii, S. (2013). *Kozatskyi mif. Istorii ta natsiietvorennia v epokhu imperii*. Kyiv: Laurus. [in Ukrainian].
- Plokhii, S. (2011). *Velykyi peredil. Nezvychaina istoriia Mykhaila Hrushevskoho*. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
- Rawita Gawroński, F. (1912). *Włodzimierz Antonowicz. Zarys jego działalności społeczno-politycznej i historycznej*. Lwów: Gebethner i Ska, z drukarni Jakubowskiego [in Polish].
- Ruda, O. (2010). *Ukrainske kozatstvo v interpretatsii polskykh istorykiv kintsia XIX – pershoi tretyny XX stolittia*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakievycha NANU [in Ukrainian].

Shandra, V. (2009) Derzhavna sluzhba v ukrainskykh huberniakh Rosiiskoi imperii. In T. V. Motrenko & V. A. Smolii (Eds.), *Istoriia derzhavnoi sluzhby v Ukraini* (vol. 1, pp. 279-318). Kyiv: Nika-tsestr [in Ukrainian].

Shvahuliak, M. (2013). Istoriia ukrainsko-polskykh stosunkiv u naukovii kontseptsii Stepana Tomashivskoho. *Istorychni studii: Ukraintsi na rozdorizhzhziakh ta krutykh povorotakh istorii (dr. pol. XIX – per. pol. XX st.)* (pp. 316-329). Lviv: Triada-plus [in Ukrainian].

Sklokin, V. (2015). Chy isnuvalo ukrainske Prosvitnytstvo? Kilka mirkuvan iz pryvodu nezavershenoi istoriohrafichnoi dyskusii. *Kyivska starovyna*, (12), 146-159 [in Ukrainian].

Skrynnik, M. (2007). *Naratyvni praktyky ukrainskoi identychnosti: doba Romantyzmu*. Lviv: Kameniar [in Ukrainian].

Sosnovska, D. (1997). Stereotyp Ukrainy ta ukraintsia v polskii literaturi. «I». *Nezalezhnyi kulturolohichnyi chasopys*, (10), 88-96 [in Ukrainian].

Sowiński, L. (1861). *Taras Szewczenko. Studium z przekładem Hajdamaków*. Wilno [in Polish].

Stepnik, A. (2012). Mit kozaczyzny w historiografii polskiej XIX i XX wieku. In A. Czyżewski, R. Stobiecki, T. Toborka & L. Zaszkiłniak (Eds.), *Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku* (pp. 365-383). Warszawa; Łódź [in Polish].

Subtelnyi, O. (1991). *Ukraina. Istoriia*. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].

Svitlenko, S. (2007). *Svit modernoi Ukrainy kintsia XVIII – pochatku XIX stolitia*. Dnipropetrovsk: Herda [in Ukrainian].

Svystun, F. (1895–1896). *Prykarpatskaia Rus pod vladieniem Avstrii* (vol. 1-2). Lviv: Tipografiia Stavropihiiskogo Instituta. [in Ukrainian].

Tomashivskyyi, S. (1919). *Ukrainska istoriia. Staryni i seredni viky* (vol. 1). Lviv: Vchora i nyi [in Ukrainian].

Velychenko, S. (2001). Superechlyvi skhemy natsionalnoi istorii: rosiiski ta ukrainski interpretatsii vlasnoi mynuvshyny. *Skhid – Zakhid. Istoryko-kulturolohichnyi zbirnyk*, (5), 18-41 [in Ukrainian].

Vermenych, Ya. (2005). Konstruiuvannia identychnosti: rol istoriko-intelektualnoi elity Ukrainy u tvorenni modelei rehionalnoho rozvytku (XIX – pochatok XX st.). *Eidos*, (1), 246-260 [in Ukrainian].

Yas, O. (2014). *Istoryk i styl. Vyznachni postati ukrainskoho istoriopysannia u svitli kulturnykh epokh (pochatok XIX st. – 80-ti roky XX st.)* (vol. 1). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Yas, O. (2018). Intelektualna istoriia. In V. Smolii (Ed.), S. Blashchuk & N. Paziura (Comps.), *Narysy z sotsiokulturnoi istorii ukrainskoho istoriiepysannia: subdystsyplinarni napriamy* (pp. 5-59). Kyiv: Heneza [in Ukrainian].

Zaitsev, P. (2004). *Zhyttia Tarasa Shevchenka*. Kyiv: Oberehy [in Ukrainian].

Zemskyyi, Yu. (2011). *Polska, rosiiska ta ukrainska elity v zmahanniakh za Pravoberezhnu Ukrainu seredyny XIX st.* Khmelnytskyi: Polihrafist [in Ukrainian].

Olena ARKUSHA. «Do you require our responsibility to gentry times?». Ukrainian intellectuals' of the 19th – the beginning of the 20th century opinions about the role of the heritage of the polish-lithuanian commonwealth in the creation of modern ukrainian nation

European historiography changed considerably during the nineteenth century. Formation of historical source study as a separate science, on the one hand, and awareness of the connection between the historical narrative of the past with political interests, on the other hand, gave impetus to the writing of historical works on national history, the so-called grand narratives. They relied on historical sources, but chose what served the actual political interests, and ignored or interpreted otherwise what they did not fit. The territorial organization of living space has become a priority task of national development in the nineteenth century, and the recognition of land, borders, and people as own should have been historically grounded. The difficulty for Ukrainians was that the traces of Ukrainian-Russ statehood were lost in ancient times, while the neighbors, primarily Russians and Poles, tried to draw both the territory and the past of Ukraine into their own concepts of the creation of modern nation. The creation of the Ukrainian grand narrative was influenced by external factors: the division of the Polish-Lithuanian Commonwealth and the collapse of its once unified political, cultural and intellectual space, and the policy of the Russian authorities, aimed to separate «Little Rus'» from western civilization. Russian censorship successfully removed memory of Polish-Ukrainian ties from historical works and replaced it with the image of the invading Poles. The traumatic, post-war experience, idealization of images of Cossack soldiers was the favorable ground for this. As a result, in Ukrainian historical grand narrative the «Polish-Lithuanian» period was interpreted as an external occupation, a break in the «correct» history of Ukraine. The whole complex of everyday life, cultural and political influences of Ukrainians in the Polish-Lithuanian Commonwealth remained beyond history. Its main content was recognized by the Polish-Ukrainian conflicts. The views on the legacy of the Commonwealth in the Ukrainian society of the nineteenth century can also be analyzed from the perspective of the intellectual biographies of their creators and take into account the experience of relations with the Poles, the private image and repression of the Russian government. An unbiased rethinking by professional historians of the past of the Polish-Lithuanian Commonwealth from the point of view of the interactions of various cultural spaces in the nineteenth century was not a matter of time.

Keywords: Ukrainian-Polish relations in the nineteenth century, Ukrainian-Russian relations in the nineteenth century, Ukrainian historiography of the nineteenth century, intellectual biography, cultural and intellectual heritage of the Polish-Lithuanian Commonwealth.

УДК [94(477.83/.86):37(=162.1;161.2)]”18/19”

Анна ВАРНИЦЯ*кандидат історичних наук,**молодший науковий співробітник**Центру дослідження українсько-польських відносин**Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України**ORCID 0000-0002-9248-5433**annavend1503@gmail.com**DOI: 10.33402/up.2018-11-56-72*

НАРОДНІ ВЧИТЕЛІ В НАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ. ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ ШКІЛЬНИЦТВА ГАЛИЧИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Професія народного вчителя розглядається в контексті вимог національного руху на тлі загострення польсько-українських суперечностей у Галичині другої половини ХІХ – початку ХХ століть. Параграф № 19 Основного державного закону про обов'язки і права громадян передбачав однакові можливості для розвитку власної освіти і мови для представників усіх національностей Габсбурзької монархії. Зважаючи на те, що політика децентралізації Франца Йосифа І була впроваджена, передусім, під тиском польських та угорських еліт, поляки в Галичині вважали власне своїм правом на заповнення інтелектуального та культурного простору, звільненого від германізації. Однак їм протистояв чисельний руський елемент, покликаючись на рівність, проголошену на державному щаблі. В цьому контексті питання народного шкільництва постало винятково гостро, адже саме початкова школа була тим інструментом, який дозволяв поширювати національну свідомість серед широких суспільних верств. Особливо протиріччя проявилися після 1869 року, коли було впроваджено загальний шкільний обов'язок. З цими трансформаціями пов'язані зміни у сприйнятті ролі також вчителя. Народні вчителі як найнижча ланка інтелігенції, згідно з національним дискурсом, зобов'язувалися діяти на користь національного руху виконувати посередницькі функції між широкими суспільними верствами та інтелектуальною елітою. Ці обов'язки часто суперечили просвітницькій функції вчителя і змушували його шукати компроміс між національними та професійними вимогами. Вибір учителя на користь національних обов'язків часто ставав причиною конфліктів з шкільною адміністрацією та владою у провінції. Практика службових переведень в межах усієї провінції також ускладнювала вчителям стосунки з місцевими громадами. Крайова шкільна рада використовувала переведення у етнічно інші громади особливо активних у національному русі вчителів як форму покарання за політичну діяльність в рамках школи. Це означало,

що вчителі-русини нерідко опинялися в майже повністю польському середовищі, а поляки – руському. Такі переведення негативно впливали на якість роботи як через проблеми мовного характеру, так і через морально-психологічний тиск. З іншого боку, важливим був момент особистих цінностей вчителя. Значна частина вчителів розглядала свою професію крізь призму гуманізму, тобто служіння без винятку всім незалежно від національності. Ці вчителі відмовлялися від вимог діячів національного руху, чим провокували осуд та звинувачення у відсутності національної свідомості.

Ключові слова: Галичина, народний вчитель, національний рух, інтелігенція.

Загальним тлом Галичини другої половини XIX – початку XX ст. були між-національні протиріччя між двома найбільшими етнічними групами – поляками та русинами, які в цей період тільки формувались як новочасні нації. Пріоритету набуло питання поширення національної свідомості між неосвіченою чи мало-освіченою більшістю населення провінції. Тому увагу діячів національного руху привернули ті представники освіченої верстви, які мали прямий доступ до широких суспільних груп, передусім селянства. Такими особами були народні вчителі та нижчий парафіяльний клір. Їхній рівень освіти, з одного боку, відкривав доступ до інтелектуального простору, з іншого – традиційний авторитет і близькість до простолюду давали можливість нав'язувати йому певні ідеали. Так, на народного вчителя, окрім прямих просвітницьких завдань, був покладений ще й обов'язок національного виховання. Проте ці функції часто викликали суперечності. Труднощі вибору для вчителя між націоналізмом, гуманізмом і прагматичними інтересами досі не вивчені, у чому й полягає наукова новизна дослідження. Також у статті вперше взято до уваги дисциплінарні слідства, які проводила Крайова шкільна рада у справах, пов'язаних з національним контекстом у вчительській праці.

Метою статті є реконструювати світоглядні та поведінкові проблеми народних учителів у галицькій автономії на тлі викликів модерного націотворення та посилення українсько-польських антагонізмів. В історіографії досліджувана проблема представлена фрагментарно. Частіше в національному ракурсі розглядають не самого вчителя, а загалом школу, освітню політику та педагогіку національного виховання. Найповніше питання шкільництва у стосунку до польсько-українських відносин у Галичині XIX – початку XX ст. розкрито в працях таких дослідників: Ярослав Мокляк¹, Рената Дуткова², Роман Пельчар³,

¹ Moklak J. W walce o tożsamość Ukraińców: zagadnienie języka wykładowego w szkołach ludowych i średnich w pracach galicyjskiego Sejmu Krajowego 1866–1892. Kraków: Towarzystwo wydawnicze «Historia Iagellonica», 2004. 318 s.

² Dutkova R. Polityka szkolna w Galicji między autonomią a centralizmem (1861–1875) / Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego. Kraków, 1995. 171 s; Dutkova R. Polityka szkolna w Galicji 1866–1890. *Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów: Wyd-wo UR, 1995. T. 3. S. 137–149.

³ Pelczar R. Recepcja austriackiego ustawodawstwa oświatowego w Galicji w latach 1774–1816 *Historia i dziedzictwo regionów w Europie Środkowo-Wschodniej w XIX i XX w*. Rzeszów: Wyd-wo UR, 2011 S. 212–224; Pelczar R. Szkoły parafialne na pograniczu polsko-ruskim (ukraińskim) w Galicji w latach 1772–1869. Lublin: KUL, 2009. 323 s.

Ізабель Роскау-Ридель⁴, Наталія Мисак⁵ та Наталія Кошелева⁶. Значну увагу приділено національному вихованню, до цієї теми, зокрема, зверталися Наталія Сабат⁷, Богдан Ступарик⁸, Марія Чепіль⁹, Веслава Душкевич¹⁰, Стефан Мождзень¹¹ та Владислава Шулакевич¹².

Конституційні реформи 1860-х років розділили історію Габсбурзької монархії на «до» і «після». На цьому етапі багатонаціональний державний організм вступив у прикінцеву стадію свого політичного існування. Запровадження парламентаризму та курс на децентралізацію став єдиною можливою відповіддю Відня на постійний тиск з боку ненімецьких народів. Вимоги національних рухів стосувались головно рівноправ'я в широкому сенсі. Межі між політичними і культурними вимогами майже не було, оскільки протистояння германізації в освіті та науці й створення умов для розвитку національної культури розглядали власне в контексті політичних прав і ставили нарівні з проблемами участі в державному управлінні.

Фактичним вирішенням проблеми германізації і національної культури на користь народів монархії став § 19 Основного державного закону про загальні права громадян від 21 грудня 1867 р. Цей параграф постановляв: «Усі народи держави рівні у правах, і кожен народ має беззастережне право на збереження й плекання своєї національності та мови. Держава визнає рівноправність усіх мов,

⁴ Röskauf-Rydel I. Rozwój szkolnictwa ludowego we Lwowie w latach 1772–1848. *Zeszyty naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne*. Kraków, 1997. S. 371–389.

⁵ Мисак Н. Українські народні вчителі в Галичині на рубежі XIX–XX ст.: правове становище та національна дискримінація (за матеріалами періодичних видань). *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка*: зб. наук. праць. Львів, 2005. Вип. 7. С. 191–200.

⁶ Кошелева Н. Українське шкільництво і освітня політика крайової адміністрації та сейму в Галичині (1890–1914 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Львівський національний університет ім. І. Франка. Львів, 2002.

⁷ Сабат Н. Національне виховання учнівської молоді Галичини (1869–1914): монографія. Івано-Франківськ: Видав. Третяк І. Я., 2008. 244 с.

⁸ Ступарик Б. Ідея національної школи та національного виховання в педагогічній думці Галичини (1772–1939 рр.) Коломия: Вік, 1995. 68 с; Ступарик Б. Національна школа: витоки, становлення. Івано-Франківськ: [б. в.], 1992. 180 с; Ступарик Б. Розвиток шкільництва Галичини (1772–1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступ. д-ра. пед. наук: спец. / АПН України, Ін-т педагогіки і психології професійної освіти. Київ, 1995. 48 с.

⁹ Чепіль М. Формування національної свідомості учнівської молоді Галичини (1848–1939 рр.): навчальний посібник. Дрогобич, 2005. 539 с.

¹⁰ Duszkiwicz W. Euzebiusz Czerkawski i jego poglądy na szkolnictwo średnie. *Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów: Wyd-wo UR, 1997. T. 9. S. 25–40.

¹¹ Możdżeń S. Założenia ideowe pracy wychowawczej w galicyjskich szkołach ludowych. *Pedagogika Katolicka*. Warszawa, 2010. Nr. 7. S. 86–95.

¹² Szulakiewicz W. Myśl pedagogiczna Galicji i Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX wieku. Wybrane zagadnienia. *Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów: Wyd-wo UR, 1995. T. 3. S. 99–108; Szulakiewicz W. Początki pedagogiki eksperymentalnej w Galicji. *Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów: Wyd-wo UR, 1996. T. 8. S. 43–44; Szulakiewicz W. Stanisław Sobieski – życie i poglądy na wychowanie narodowe. *Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów: Wyd-wo UR, 1997. T. 9. S. 59–68.

які вживають у краях, у школі, адміністрації та громадському житті. У краях, де проживають декілька народів, публічні освітні заклади мають бути організовані так, щоб кожний із тих народів отримав однакові можливості для навчання рідною мовою без примусового вивчення другої крайової мови»¹³. Отже, на законодавчому рівні було прийнято рішення про припинення германізації й створено простір для розвитку національної культури. Проте закон не отримав подальшого тлумачення, тобто не було встановлено практичних шляхів впровадження цієї рівноправності. Тому в окремих провінціях його трактували по-різному, залежно від внутрішньої розстановки сил¹⁴. У Галичині реальну перспективу скористатися §19 мали дві найбільші етнічні групи – поляки та українці. Але рівноправність, яку гарантував закон, стала ще однією причиною загострення міжнаціональних антагонізмів.

Зі здобуттям автономії Галичини польські політики, отримавши право вирішувати питання «крайової культури»¹⁵, взяли курс на заміну германізації колонізацією в усіх сферах життя. Однак Галичина не була етнічно однорідною, чисельно польське та українське населення приблизно збігалось¹⁶. Відповідно, курс на колонізацію наштовхнувся на гострий опір з боку української інтелігенції. За таких умов актуалізувались питання національних поділів та розмежувань у широкому сенсі. В часи «ери автономії», можливості якої сповна використовували польські політики, українська інтелігенція розглядала школу як «останній оплот», завдяки якому може втриматись український рух¹⁷. Так, наприклад, у листі до Олександра Барвінського греко-католицький священник Йосиф Кобилянський писав, що головною причиною слабкості українського руху в Галичині є колонізація еліти та «теперішнє упослідження руского язика во всьх школахь», при цьому «перше причину вже тепер очевидно зм'янути не мож, але стараймося неустанно всюди и всякими способами о усуненє другої причини – бо то ст головний вопрос нашої народности, котра инакше все далїи и борзо упадати мусит»¹⁸. Вплив школи на формування світогляду ширших верств

¹³ Staatsgrundgesetz vom 21 December 1867 über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder. *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaisertum Österreich Jahrgang 1867*. Wien, 1867. S. 394–396.

¹⁴ *Левуцький К.* Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. Львів: накладом власним з друкарні оо. Василя у Жовкві, 1926. С. 104.

¹⁵ *Мудрий М.* Проблема автономії Галичини в діяльності Галицького крайового сейму (кінець 60-х – початок 70-х рр. XIX ст.). *Вісник Львівського університету. Серія історична* / Львівський державний університет імені Івана Франка. Львів, 1995. Вип. 30. С. 49.

¹⁶ Wiadomości Statystyczne o Stosunkach Krajowych: najważniejsze wyniki spisu ludności z 31 grudnia 1890. Lwów, 1890. T. 13, z. 1. S. 6.

¹⁷ Quousque tandem? *Дьло* (Львѡвъ). 1880. Ч. 3. 21 (9) сьчня; Школа се народ. *Прапор*. 1909. Ч. 14. 14 травня; Школа – се народ (конець). *Прапор*. 1909. Ч. 15. 21 травня; Націоналізація нашого виховання. *Учительське слово* (Львів). 1912. Ч. 1. 15 вересня; Борба Русинѡвъ о руску школу народну во Львѡвъ. *Дьло*. 1880. Ч. 4. 12(24) сьчня.

¹⁸ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів (далі – ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів). Ф. 11 (Барвінські). Спр. Барв. 4960. Арк. 1–2 (Лист від Йозефа Кобилянського до Олександра Барвінського від 29 листопада 1880 р).

населення ставав усе важливішим, особливо після введення в чинність Державного шкільного закону від 14 травня 1869 р., що у §1–2 передбачав загальний шкільний обов'язок¹⁹. Тому вимоги українців у справі шкільництва звелися до відкриття нових руських шкіл та розширення шкільної мережі з українською мовою викладання.

Постійні протести українців проти колонізації освіти ускладнювали становище краківських консерваторів, яким влада у провінції була надана за умови утримування стабільності. Вони, з одного боку, відстоювали інтереси власного національного руху, а з іншого – були змушені виконувати вимоги Відня, які полягали в забезпеченні порядку в Галичині, що передбачало компроміс з українцями. Шляхом до такого компромісу щодо шкільництва було створення доволі розгалуженої мережі одно-, двокласних, рідше трикласних народних шкіл з українською мовою викладання в селах, де проживала переважна більшість русинів. Але такий компромісний варіант не влаштував жодну зі сторін протистояння, кожна з них вважала, що заслуговує більшого і зазнає дискримінації. Русини протестували проти недостатньої для вступу до середньої школи кількості класів, через що українські діти у будь-якому разі змушені були у вищі класи йти до польських виділових шкіл²⁰. Поляків натомість обурювало чисельне зростання початкових шкіл з українською мовою викладання, загальна кількість яких ставала приблизно рівною, а часом і більшою, ніж польських (Табл. 1)²¹.

Таблиця 1. Державні школи в Галичині з польською та руською мовами викладання

Навчальний рік	Школи з польською мовою викладання		Школи з руською мовою викладання	
	Кількість	%	Кількість	%
1875/76	1 125	40,09	1 395	49,7
1880/81	1 186	41,4	1 489	52
1886/87	1 483	43,8	1 760	52,02
1901/02	2 173	49,4	2 196	49,9
1904/05	2 381	51,1	2 246	48,2
1910/11	3 175	54,6	2 616	48,3

¹⁹ Gesetz vom 14. Mai 1869, durch welches die Grundsätze des Unterrichtswesens bezüglich der Volksschulen festgestellt werden // Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich. Jahrgang 1869. Wien, 1869. S. 277–289.

²⁰ Родимць. *Дьло*. 1881. Ч. 90–91. 18 (30) падолиста.

²¹ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1875/1876. Lwów, 1877. S. 5; Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1880/1881. Lwów, 1882. S. 6; Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1886/1887. Lwów, 1887. S. XV; Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1901/1902. Lwów, 1902. S. 7; Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1904/1905. Lwów, 1905. S. 25; Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1911/1912. Lwów, 1913. S. 13.

Складність розмежування шкіл на суто руські та польські полягала в етнічній неоднорідності Галичини, зокрема в її центральній частині від Жешува до Самбора²². Ця проблема була особливо гострою в селах місцевості. Зазвичай сільські громади не мали матеріальної можливості відкрити окрему школу для польських чи руських дітей, успіхом вважалось облаштування хоча б однієї школи. Також це було не завжди доцільно з огляду на кількість дітей шкільного віку. Тому учні були змушені навчатись однією з крайових мов, тобто польською чи руською, а друга мова ставала обов'язковим предметом вивчення²³. Поділити галицькі школи за національною ознакою було майже не можливо, тому в більшості шкільних округів руські й польські школи співіснували, щоправда, в різному кількісному співвідношенні, зважаючи на етнічний склад населення певного повіту.

Конфронтація між польським і руським національними рухами не обмежувалась лише мовою викладання, бо сама тільки мова ще не означала виконання покладеної на шкільництво функції поширення національної свідомості. Відкритим залишалось ідеологічне питання. Тут набирав ваги людський чинник, тобто вплив вчителя на дитину. Такий вплив міг слугувати цілям національного руху тільки за умови, що для педагога, який працює в школі, національні ідеали та патріотизм будуть особистою цінністю, тобто сам учитель буде включений у боротьбу за руські чи польські інтереси.

Ідеологічну пропаганду національних ідеалів та обов'язків учителя перед народом здійснювали головню через пресу. Незалежно від інтересів, які відстоювала газета, вимоги до вчителя були майже повністю ідентичними. Про завдання вчителя та школи в газеті «*Słowo Polskie*», зокрема, писали: «Говорять німці, що ми чужоземці. Але ми поляки хлопці-австріяки» – це ідеал, який виробляють наші школи, а радше намагаються виробляти»²⁴. Вчитель мав стати посередником між інтелігенцією і народом, з яким національні лідери не могли безпосередньо працювати. Інакше кажучи, на вчителя лягав обов'язок формування національної свідомості й організації національного руху на рівні сіл та містечок. Для виконання цього завдання вчитель мав бути, з одного боку, близьким і зрозумілим, а з іншого – дещо вивищуватись над загалом, щоб зберігати авторитет.

Перша і головна практична вимога до вчителя полягала у викладанні навчальних дисциплін і спілкуванні з учнями винятково національною мовою. Предмети, які стосувались національної культури та історії, вчителі мали наповнювати героїчними інтерпретаціями, щоб діти відчували гордість за свій народ, а також готовність до альтруїзму в його ім'я. Не менш важливою була компетентність, адже молоде покоління не могло поступатися рівнем освіти суперникам.

Окрім того, учитель мав відзначатись такими рисами, як відданість своїй справі, готовність до самопожертви та безкорисливої праці. Тому на першому місці для вчите-

²² Pelczar R. Szkoły parafialne na pograniczu polsko-ruskim (ukraińskim) w Galicji w latach 1772–1869... S. 17.

²³ Dutkova R. Polityka szkolna w Galicji między autonomią a centralizmem... S. 10.

²⁴ Studnicki Wł. W sprawie oświaty w Galicyi (dokończenie). *Słowo Polskie*. 1904. Nr. 10. 7 stycznia.

лів мала стояти моральна віддача, а не матеріальна користь²⁵. Він мав усвідомлювати, що кожного дня не просто працює з дітьми, а служить на благо свого народу. Любов до народу мала включати любов до дітей як його майбутнього, тому інтелігенція дуже неприхильно ставилась до фізичних покарань учнів. Ні польські, ні руські діячі національних рухів не давали відповіді на питання про те, як учитель має поводитись з учнями іншої національності. На рівні теоретичних порад і дискусій частина інтелігенції, яка ніколи не стикалась з реальною педагогічною практикою вчителя, просто не бачила цієї проблеми, абсолютизуючи роль власне своїх ідей.

З кінця XIX ст. проблемою національного виховання і його педагогічної доцільності у школах почали цікавитися професійні педагоги, зокрема Станіслав Соlessький²⁶, автор концепції «національної педагогіки, виразно орієнтованої на школу»²⁷, Зигмунд Баліцький, Зигмунд Савчинський, Ядвіга Stroкова²⁸ та Анастасія Дзедушицька. Ці проблеми піднімав також один із найвизначніших педагогів Галичини Мечислав Барановський, який трактував вчителя як учителя Народу²⁹. Педагоги підкреслювали важливість колективу у формуванні національної свідомості учня. Найскладнішим завданням, яке ставили перед учителем, було знайти спосіб говорити до всіх так, щоб сказане ставало для кожного особистою цінністю. Зигмунд Баліцький, зокрема, стверджував, що обов'язком учителя щодо майбутнього є «виховання самого народу як однорідного й потужного організму до виконання великих справ, які його чекають»³⁰. Близькими до цих ідей є твердження Зигмунда Савчинського³¹. Він вважав, що національне виховання та освіта мають зробити вихованця таким, щоб «живучи на землі, служити міг своїй вітчизні так, як вона цього потребуватиме»³².

Незважаючи на всю красномовність, фахові педагоги також не вирішували проблеми національного виховання у мішаних за етнічним складом класах, з цією дилемою вчитель залишався наодинці. З одного боку, він за своїм суспільним призначенням був зобов'язаний вчити і виховувати однаково добре всіх дітей, з іншого – мусив прищеплювати учням національні ідеали польського чи українського руху. Поєднати ці завдання було неможливо, адже виховувати «добрими поляками» чи «свідомими русинами» одних означало допускати національну дискримінацію інших. Тому вчитель опинявся перед необхідністю розставляти пріоритети. У цьому сенсі існувало три можливі стратегії вибору: на користь просвітницької ролі, національного руху чи цілком амбівалентна позиція. У будь-якому разі вчитель

²⁵ Голубець М. Народному учительству. *Учительське слово*. 1912. Ч. 1. 15 вересня.

²⁶ Szulakiewicz W. Stanisław Sobieski – życie i poglądy na wychowanie narodowe... S. 59–68.

²⁷ Sobieski S. Czego mamy obecnie żądać po nauczycielu szkół ludowych. *Szkola* (Lwów). 1874. № 1. S. 1–4.

²⁸ Strokowa J. O wychowaniu narodowym: rzecz odczytana w Krakowie na dochód Towarzystwa Szkoły Ludowej 12 kwietnia 1894 r. Poznań, 1896. S. 32.

²⁹ Baranowski M. Wychowanie powinno być narodowe, ale powinno zwalczać przywary narodowe. *Szkola*. 1912. № 1. S. 4–5.

³⁰ Balicki Z. Zasady wychowania narodowego. *Szkola*. 1910. № 1. S. 65.

³¹ Głaz E. Zygmunt Sawczyński – pedagog, polityk i działacz oświatowy. *Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów: Wyd-wo UR, 1997. T. 9. S. 41–58.

³² Sawczyński Z. Książdz F. Dupanloup, biskup Orleański. Odbitka ze Szkoły. 1879. S. 9–12.

не виконував якихось вимог чи то з позиції національного руху, чи то на думку державної адміністрації, за що часто зазнавав нещадної критики.

Народних учителів, що за основний пріоритет ставили обов'язки щодо держави, суспільства та людськості загалом, об'єднували спільні риси. Найпомітнішою з них було переважно польсько-українське походження або ранній особистий досвід міжнаціональних контактів, коли національні стереотипи ще не входили у свідомість. Такими яскравими прикладами були Віктор Баліцький, Мечислав Опалек та Катерина Гриневич. Кожен із них у свій спосіб відчував загострення українсько-польських взаємин у провінції і по-своєму приходив до толерантних переконань. Мечислав Опалек, наприклад, народився і виріс у сім'ї львівського вчителя, який через родинні та приятельські зв'язки був тісно пов'язаний з русинами. Сам М. Опалек уперше відчув симпатію до «братніх русинів» ще навчаючись у народній школі: любов до першого вчителя-українця створила позитивний образ усього українського народу. Такий дружній образ русина остаточно викристалізувався під час навчання в учительській семінарії, згодом у старшому віці Мечислав Опалек згадував: «попри різниці національності, співжиття учнів поляків з українськими колегами було ознаменовано взаємною доброзичливістю... Поширений потім націоналізм, як польський, так і український, не займав ще наших думок, не отруював серце. Ми були єдиною групою, яку оживляло одне: сильне почуття дружнього зв'язку. Не залишилось в моїй пам'яті жодного конфлікту на тлі різниці національностей»³³.

Історія стосунків з русинами Віктора Баліцького була більш драматичною. Він, як і Мечислав Опалек, перебував у середовищі русинів з дитинства, проте його досвід був двояким. З одного боку, велика кількість приятелів-українців ще зі «шкільної партії», з іншого – конфлікт з професором-русиним, що став причиною виключення з гімназії. Власне цей конфлікт став першим досвідом національної дискримінації в його житті: «Професор Данилюк, русин, був настільки упередженим, що ми всі це помічали, русинів питав легше, ніж Поляків, власне тому я ту “двійку” отримав... Цього разу я вже не витримав і кажу: “Вчився і знаю, а пан професор русинів питає простіше!” Його наче вдарило, вскочив у тій хвили і каже: “Ти лайдаку!”, а я обурений на то: “Сам ти лайдак!” Він – за палку, я – за шапку і до дверей. Він за мною, але я по сходах і щонайшвидше додому. Так закінчилася для мене гімназія. Те відмінювання числівників грецьких вирішило мою долю...»³⁴ Ця ситуація стала поворотною в його житті. Злість, образа, несправедливість – усе це стало причиною того, що з постаті професора В. Баліцький переніс глибоку антипатію до русинів як народу. У роки навчання в учительській семінарії він шукав способів долучитися до польського національного руху. Його радикальні погляди швидко почали притягувати польську молодь з такими ж переконаннями. Так, уже на третьому курсі він організував таємне товариство. Про це він писав: «Ще у Станіславові, як семінарист, я був одним із засновників таємного патріотичного товариства, до якого належали найкращі учні з гімназії, реальної школи і семінарії. Я першим об'єднав для цього

³³ Opalek M. O Lwowie i mojej młodości: kartki z pamiętnika 1881–1901. Wrocław: Wyd-wo Ossolińskich, 1987. S. 154.

³⁴ Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu (далі – ZniO we Wrocławiu), dział Rękopisów. rkps I. 13254. K. 119 (Balicki W. Wspomnienia nauczyciela z lat 1861–1921).

товариства найкращих колег і повчав, щоб коли будуть на посадах, формували в молоді патріотичний дух і свідомість, що австрійські цісарі, так само як і російські, і німецькі, так і ті інші є нашими ворогами»³⁵. По завершенню семінарії В. Баліцький продовжував підтримувати контакти з товариством, аж поки на нього не надійшов донос у поліцію, після чого його було арештовано як «політично підозрілого індивіда» («Politisch verdächtiges Individuum»)»³⁶. Згодом арешт змінили на військову службу, бо слідчий, який вів його справу, був «добрий поляк».

До роботи в народній школі Віктор Баліцький зміг повернутися через чотири роки. Мабуть, за цей час у його поглядах щось таки змінилося, бо він повністю відійшов від співпраці з національним рухом, а почав, натомість, активно вести просвітницьку роботу. Про його успіхи як учителя в самбірській польсько-українській школі, де він працював з 1906 р., свідчать похвальні відгуки шкільних інспекторів, які щорічно здійснювали перевірки закладу³⁷. Таке толерантне ставлення до русинів, яке він почав виявляти після розірвання зв'язків з національним рухом, врешті зіграло з ним злий жарт, 1918 р. нова польська адміністрація влаштувала ціле гоніння за В. Баліцьким, якому закидали співпрацю з ЗУНР³⁸. Сам Віктор Баліцький про своє ставлення до учнів-русинів писав у листі до Крайової шкільної ради так: «Вчив у школі і з чистою совістю відповідаю, що службу цю вважаю за обов'язок... Я вчитель і мої учні є моїми дітьми... Не можу забути свій обов'язок перед людяністю»³⁹.

У пам'ять русинки за походженням Катерини Банах (у заміжжі Гриневич) Краків 70–80-х років ХІХ ст. увійшов, як місто дитинства і юності. Ця обставина відіграла особливо важливу роль у формуванні її ідентичності та національно-політичних поглядів. Краків, як згадувала сама Катря Гриневич, у цей час ще був переповнений враженнями та спогадами про Січневе повстання. Такий дух національного піднесення вплинув на її ідеали, викликаючи захоплення вже майже легендарними подіями та героями. Вона у чотирнадцять років навіть написала вірш про долю учасників повстання, що «поклали на кийки свої жебрачі торби й пішли по краю на скитальче життя»⁴⁰. Її родина майже асимілювалася з місцевим польським середовищем, щоправда, батько таки підтримував контакти з українською інтелігенцією Східної Галичини. Повернення Катерини Банах до українства пов'язане з її заміжжям: «від знайомого з Винник, учителя Григора Врецьони приходили до батьків листи. А в них він каже: «У вас, дочка, панянка, якій пора вийти заміж. Знаю у Львові молодого вчителя нашої віри – Осипа Гриневича, який старший від вашої доні о 10 років, та проте думаю, що з них буде добра подружня пара»⁴¹. Так через одруження Катря Гриневич потрапила в руське середовище, в якому почала опановувати українську

³⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України). Ф. 178 (Крайова шкільна рада). Оп. 1. Спр. 5211. Арк. 2 (Особова справа Віктора Баліцького).

³⁶ Там само.

³⁷ Там само. Арк. 4.

³⁸ Там само. Арк. 19, 23–37.

³⁹ Там само. Арк. 1.

⁴⁰ Гриневич Я. Катря Гриневичева: Біографічний нарис. Торонто, 1968. С. 12.

⁴¹ Там само. С. 13.

мову, якою раніше ледь розмовляла. Згодом це українство стала причиною певних труднощів, зокрема з працевлаштуванням: українське походження та участь в інтелектуальному житті русинів Галичини викликали у шкільній адміністрації сумніви в її лояльності, при цьому її пропольські погляди до уваги не приймали. Українська етнічна належність разом із симпатією до поляків і досвідом життя в польському середовищі сформували її як учительку з толерантними національними поглядами.

Приклади учителів з такою позицією є досить численними, що пов'язано з глибоким взаємопроникненням польськості та руськості в тогочасній Галичині. Проте відсутність чітких кордонів у національній площині мала й іншу сторону – часто це викликало бажання відмежуватися від «інших» і витіснити їх зі «свого» простору. Таке відчуття, а також пропаганда негативного образу представників іншої національності через пресу ставали причиною упередженого ставлення деяких народних учителів до «чужих» дітей. Найрадикальнішим виявом була національна дискримінація учнів, про що свідчать матеріали дисциплінарних розслідувань Крайової шкільної ради. Порушення з національним підтекстом майже ніколи не залишалися без уваги, незалежно від того фігурував у них учитель-поляк чи русин. Найчастіше справи такого типу завершувалися переведенням учителя, рідше – звільненням.

Національна дискримінація могла бути свідомим актом образи іншої національності або ж «побічним ефектом» національного виховання у класах з мішаним етнічним складом. Перший варіант був пов'язаний з особливо агресивною поведінкою вчителя, такі справи нерідко містили факти побиття або словесного приниження дітей. Так, наприклад, 1903 р. у Жовкві вчитель початкової школи Антоній Яворський не допускав на уроки учнів-русинів, оскільки руському народові, як він стверджував, наука не потрібна, бо «вони були, є і залишаться хлопами, а в школі повинні читися діти, що мають відповідні здібності і потреби»⁴². Про це йшлося в скарзі, поданій місцевим руським населенням. Окрім цього, А. Яворський бив дітей, щоправда, як і польської, так і руської національності, про це говорили самі діти й демонстрували під час слідства синці від побоїв. Сам учитель звинувачення в побитті відкидав, але підтверджував, що справді говорив учням-русинам про те, що їм освіта не потрібна. Незважаючи на часткове визнання вчителем своєї вини, справа не була розглянутою до кінця, а слідча комісія залишила вчителя-поляка на посаді⁴³. Схожу з точністю до навпаки справу було розглянуто 1906 р., коли в дисциплінарному правопорушенні звинуватили вчителя-русина початкової школи у містечку Цешанів Михайла Чабака, який публічно зневажав польський національний герб і ображав учнів-поляків, обзиваючи їх «ляхами» і змушуючи вчити напам'ять уривок з «Гайдамаків» Т. Шевченка, де йшлося про вбивство Гонтою своїх дітей-католиків⁴⁴.

Проте такі випадки свідомої образи траплялися порівняно нечасто, зазвичай дискримінація у школі за етнічною ознакою виникала на ґрунті національного виховання. Від цього дуже слушно застерігав Ян Неціслав – доктор філософії і педагог-практик. В одній зі своїх праць він писав: «Не визнаю “національного виховання”».

⁴² ЦДІАЛ України. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 3110. Арк. 1–6 (Справа про звинувачення вчителя народної школи в Жовкві в образі національних почуттів учнів-українців).

⁴³ Там само. Арк. 5–6.

⁴⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 3948. Арк. 1–45.

Визнаю тільки єдине загальнолюдське виховання, яке, звичайно, пристосоване до рівня культури та інтелекту тих, хто виховує і тих, кого виховують... Усі спроби позбавлення національної самобутності, всі замаху “панівної нації” на права “нації пригнобленої” є власне єдиним виявом прийняття концепції національного виховання... Позбавлення національної самобутності і національне виховання є насправді одним і тим самим. Школа для цієї мети є одним з невисихаючих джерел знервованості й антисоціальних почуттів: взаємної погорди, ненависті, бажання помсти. Хоча б з цієї причини мушу бути послідовним противником будь-якого позбавлення національної самобутності з допомогою школи»⁴⁵.

Незважаючи на логічність позиції педагога, деякі вчителі йшли за націоналістичною пропагандою, а їхнє бажання прищепити дітям патріотичний світогляд іноді оберталось непоправними наслідками. У 1900 р. Крайова шкільна рада розглядала справу народного вчителя Марцелія Козака, що працював у школі міста Ярослав. За походженням він був русином і всіляко підкреслював свою руськість. У класі, в якому він викладав, навчалося 47 учнів, з яких 12 були русинами. Цих дітей, як говорилось у скарзі, внесений до Крайової шкільної ради батьками учнів-поляків 5 грудня 1899 р., М. Козак ставив в особливе привілейоване становище, підвищував оцінки, мотивував до навчання, закривав очі на порушення ними дисципліни. Зате учнів польської національності він всіляко принижував⁴⁶. З моральними знущаннями вчителя батьки учнів пов'язували також смерть одного з хлопців, Збігнева Тарнавського, що вчився у класі М. Козака. Учитель нібито своїми докучаннями й несправедливими претензіями довів учня до самогубства (хлопець втопився у ставі 8 вересня 1899 р.)⁴⁷. Чи був учитель насправді винен у смерті учня сказати важко, принаймні Крайова шкільна рада у цій справі не дійшла до жодного конкретного висновку, а звільнення мотивувала «поширенням національної ворожнечі між учнями»⁴⁸. М. Козак свою вину заперечував і перекладав відповідальність на неуважних батьків. Проте сам факт такого звинувачення вже свідчить про те, що національне приниження у його класі не було безпрецедентним.

Іншим виявом вибору вчителя на користь вимог національного руху було «небачення» дітей іншої національності. Так, наприклад, Юлія Шнайдер протягом майже шістдесяти років професійної діяльності постійно працювала на території польсько-українського етнічного пограниччя⁴⁹. Вона згадувала про учнів різної

⁴⁵ Nęcisław J. Wychowanie współczesne jako stara przyczyna zdenerwowania. Warszawa: «Ruch», 1912. S. 13–14, 15.

⁴⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 2330. Арк. 2 (Дисциплінарне розслідування у справі вчителя народної школи міста Ярослава М. Козака).

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само. Арк. 23.

⁴⁹ Вараниця А. «Мій труд увесь для людей. А проте – де запорука, що зможу людину звернути до кращого? Вірю, що зможу, можу різьбити дитячі душі...»: Юлія Шнайдер (Уляна Кравченко) – народна вчителька між покликанням і обов'язком. «Сестри по обидві сторони Збруча: історичний досвід жіноцтва Галичини і Наддніпрянищини» тези Першої міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 125-літтю Ольги Бесараб (Львів, 23–24 вересня 2014 р.). Львів, 2014. С. 7–9.

етнічної належності – німців, євреїв, звичайно, найбільше про русинів, але ніколи про поляків, хоча вони за час її тривалого вчителювання, безумовно, траплялися. Звичайно, на підставі лише одних спогадів, у яких відсутній учень-поляк, складно говорити про дискримінаційний момент. Проте вони у поєднанні з її націоналістичною риторикою відображають загальну спрямованість і морально-ціннісні орієнтири вчительки, що дає змогу з високою вірогідністю припустити, що «небачення» учнів «чужої» національності було її свідомим вибором. Таку поведінку можна також розцінювати як певну дискримінацію, адже ігнорування дітей учителем, тобто людиною, що була покликана стати одним із перших авторитетів, накладало негативний слід на розвиток як інтелектуальних, так і особистісних рис учнів.

Серед народних учителів були й ті, які розглядали свою професію як звичайну роботу, абстрагуючись від просвітницького месіанізму та вимог національного руху. Про них, загалом, відомо небагато, адже пересічна людина, в житті якої не було особливих потрясінь, нечасто входить в історію як особистість. Хоча саме такі вчителі, правдоподібно, становили більшість. Діячі національного руху засуджували їх за байдужість, пасивність та апатію. Так, наприклад, радикальна газета «Народ» писала: «Але ж є праці у Вас і учителі народні! Справді, що є, але вже такого перенудження, само пониження, та забутя власної гідности, як у них, то вже справді і серце краєся і сором чоловікови, коли глядить на сі существа, по образу божому сотворені. Буде найбільше трех, що еще не забувають на своє велике завданє і еще якось причинюються по трохи до руху. Прочі дрожать на саме імя інспектора»⁵⁰. Щоправда, були й спроби захисту народних вчителів від осуду, які пояснювали їхню пасивність «зависимістю від могучих осіб в громаді, котрі перешкоджают учителям в его хосевних змаганях для просвіти народу», покараннями підкуплених дисциплінарних комісій, які приписують вчителям статус «соціаліст, нігіліст, бунтівник, агітатор», «тому учитель таки змушений сидіти тихо і не рипатися»⁵¹.

Народні вчителі з такою амбівалентною позицією мали дві особливо виразні спільні риси. По-перше, вони зазвичай походили з етнічно однорідних територій, тобто їм була притаманна своєрідна острівна свідомість, а контакти з представниками іншої національності не належали до повсякденних практик. По-друге, такі вчителі були позбавленими фанатизму в стосунку до роботи, що мало і позитивну, і негативну сторону.

Формування особистості вчителя на певній відстані від польсько-українського етнічного пограниччя робило вимоги національного руху теоретичними й дуже абстрактними. Відсутність гострої потреби в практичній діяльності вибирати між націоналізмом і гуманізмом знижувала рівень усвідомлення власного месіанізму, тобто сприяла тому, що вчитель не впадав у крайності, а був цілком поміркований. Учні таких вчителів зазвичай згадували досить нейтрально або ж характеризували за іншими критеріями. Самі ж учителі, які дотримувалися такої позиції, говорили про свою роботу побіжно, більше зосереджуючись на інших сторонах свого життя. Таким прикладом був Якуб Бойко, учитель-поляк, який протягом усього життя

⁵⁰ Обух К. Які то руські діячі в Снятинщині. *Народ*. 1890. Ч. 12. 15 червня.

⁵¹ Михайлишин О. Дещо про перешкоди, спиняючі діяльність учителів народних в просвіті простонародя. *Народ*. 1890. Ч. 15. 1 серпня.

перебував у польському середовищі. Про роботу в школі та учнів він згадував принагідно, зрештою, як і про власну родину, натомість основною лінією його мемуарів був аматорський театр, у роботі якого він брав активну участь. Оскільки у спогадах людина пише про те, що вважає головним, логічно зробити висновок, що театральне мистецтво, а не школа, було його пріоритетом чи навіть сенсом життя⁵².

Відсутність фанатизму щодо роботи, окрім назагал позитивної поміркованості, мала ще й негативну сторону, адже в такому разі вчитель часто не прагнув до максимального високого результату. Не зводячи свою професію до рівня місії, народні вчителі не бачили сенсу стовідсотково вкладатися в роботу та приймати роль ідеального прикладу для наслідування. Це могло обернутися занедбуванням професійних обов'язків або ж моральною деградацією. Як свідчать матеріали дисциплінарних розслідувань Крайової шкільної ради, такі ситуації були досить поширеними. Так, наприклад, про вчителя Францішка Будзинського у звіті Дисциплінарної комісії від 19 серпня 1904 р. зазначено: «Тимчасовий вчитель Будзинський систематично занедбує обов'язки в школі, хоча щороку отримує про це зауваження... Будзинський в особистих справах часто виїжджає з села і залишає учнів на опіку дружини, дочки чи парубка, тому шкільна молодь псується, докази чого представляє дисциплінарна комісія, бо хлопці б'ються і грають у карти. Дисциплінарна комісія доносить, що працю Францішка Будзинського вважає несумлінною...»⁵³.

Траплялися й випадки аморальної поведінки учителів, зокрема, вчитель Максим Козловський не просто дозволяв собі приходити на заняття в нетверезому стані, а ще й, перебуваючи під впливом алкоголю, фізично знущався з учнів⁵⁴. Окрім цього, байдужі до свого фаху вчителі могли перетворювати роботу в школі на арену гри, вдаючись до різного роду інтриг, інструментом яких нерідко був власне національний аспект. Так було в ситуації Титуса Будзиновського, директора школи вправ у Львівській учительській семінарії. Про його сумнівну репутацію свідчить кілька документів, наприклад, книга протоколів учительських конференцій⁵⁵ та його листування з Крайовою шкільною радою⁵⁶. А про схильність цього педагога до інтриг згадувала газета «Слово»: «Г-нь Будзиновській поставили собі задачу: изобрѣсти, во чтобы то не стоило, государственную измѣну даже между нашею русскою школьною молодежью женского пола... Сам казавъ “А теперь, дѣвочки заспѣвайте но мнѣ тую пѣсню о Верховинѣ что то тамъ хочете рѣзати Поляковъ и Нѣмцевъ: Ой маю я топѣрь, топѣрь, закованый въ бляшку, Ой навчу я того Нѣмця тай тамъ-того Ляшка”»⁵⁷, а після того, як учениці виконали прохання директора,

⁵² Kubisz J. Pamiętnik starego nauczyciela. Cieszyn: Wyd-wo Towarzystwa Ewangelickiego, 1928. S. 298–300.

⁵³ ЦДАЛ України. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 5223. Арк. 14 (Особова справа Францішка Будзинського).

⁵⁴ ЦДАЛ України. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 81–83.

⁵⁵ Державний архів Львівської області. Ф. 96 (Чоловіча учительська семінарія у м. Львові). Спр. 50. Арк. 29–30 (Протокол учительської конференції за 14 жовтня 1885 року).

⁵⁶ ЦДАЛ України. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 1090б. Арк. 1–7.

⁵⁷ Кореспонденції «Слова». Изъ Львова. Слово. 1882. Ч. 49. 8 (20) мая.

він же сам розпочав скандал: «Такъ вы хочете рѣзати вашего брата, Поляка? А Нѣмецъ – то нѣмецкое правительство, то цѣсар!»⁵⁸.

Виклики модерного націотворення внесли національний контекст у професійну діяльність народних учителів. Поставили їх перед необхідністю формувати нові категорії цінностей, де націоналізм та гуманізм погано узгоджувалися між собою. Даючи власні відповіді на ці виклики, вчителі так чи так обирали одну з трьох можливих стратегій: на користь гуманізму, націоналізму чи відсторонену позицію. Кожна з них мала власні переваги й недоліки. Переважно найбільш продуктивною виявлялася діяльність учителів, які вбачали у своїй роботі просвітницьку місію, адже таке ставлення до професії мало найменше «побічних ефектів». Натомість бажання вчителя по максимуму виконувати вимоги національного руху часто оберталось національною дискримінацією дітей, що з етичного погляду було однозначно негативним явищем. Амбівалентна позиція, з одного боку, диктувала позитивну поміркованість, з іншого – негативну байдужість та знецінення ролі вчителя в житті суспільства. Вибір на користь однієї зі стратегій кожен народний учитель робив, виходячи з власного досвіду та індивідуальної моралі, тому зрозуміти цю спрямованість педагогічної праці можливо, лише поставивши в центр дослідження вчителя-людину на тлі його епохи.

REFERENCES

- Balicki, Z. (1910), *Zasady wychowania narodowego*. *Szkola*, 1, 65 [in Polish].
- Baranowski, M. (1912). *Wychowanie powinno być narodowe, ale powinno zwalczać przywary narodowe*. *Szkola*, 1, 4-5 [in Polish].
- Chepil, M. (2005). *Formuvannya natsionalnoi svidomosti uchnivskoi molodi Halychyny (1848–1939 rr.): navchalnyi posibnyk*. Drohobych [in Ukrainian].
- Dutkova, R. (1995). *Polityka szkolna w Galicji między autonomią a centralizmem (1861–1875)*. Kraków: Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego [in Polish].
- Dutkova, R. (1995). *Polityka szkolna w Galicji 1866–1890*. *Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów: Wydawnictwo UR, (Vol. 3), 137-149 [in Polish].
- Duszkiewicz, W. (1997). *Euzebiusz Czerkawski i jego poglądy na szkolnictwo średnie*. *Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów: Wydawnictwo UR, (Vol. 9), 25-40 [in Polish].
- Gesetz vom 14. Mai 1869, durch welches die Grundsätze des Unterrichtswesens bezüglich der Volksschulen festgestellt werden. *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich. Jahrgang 1869*. Wien, 1869, 277-289 [in German].
- Głaz, E. (1997). *Zygmunt Sawczyński – pedagog, polityk i działacz oświatowy*. *Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów: Wydawnictwo UR, (Vol. 9), 41-58 [in Polish].
- Holbets, M. (1912, *Veresnia 15*). *Narodnomu uchytelstvu*. *Uchytelske slovo*, 1 [in Ukrainian].
- Hrynevych, Ya. (1968). *Katria Hrynevycheva: Biohrafichnyi narys*. Toronto *Korespondentsiy «Slova»*. *Yz Lvova. (1882, Maia 8(20))*. *Slovo*, 49 [in Ukrainian].

⁵⁸ Кореспонденція «Слова». Изъ Львова. *Слово*. 1882. Ч. 49. 8 (20) мая.

- Koshelieva, N. (2002). *Ukrainske shkilnytstvo i osvitnia polityka kraiovoi administratsii ta seimu v Halychyni (1890–1914 rr.)*. Lviv [in Ukrainian].
- Kubisz, J. (1928). *Pamiętnik starego nauczyciela*. Cieszyn: Wydaw. Towarzystwa Ewangelickiego [in Polish].
- Levytskyi, K. (1926). *Istoriia politychnoi dumky halytskykh ukrainsiv 1848–1914*. Lviv: nakladom vlasnym z drukartsi oo. Vasyliian u Zhovkvi
- Moklak, J. (2004). *W walce o tożsamość Ukraińców: zagadnienie języka wykładowego w szkołach ludowych i średnich w pracach galicyjskiego Sejmu Krajowego 1866–1892*. Kraków: Towarzystwo wydawnicze «Historia Iagellonica» [in Polish].
- Możdżeń, S. (2010). *Założenia ideowe pracy wychowawczej w galicyjskich szkołach ludowych. Pedagogika Katolicka*. Warszawa, 7, 86-95 [in Polish].
- Mysak, N. (2005). *Ukrainski narodni vchyteli v Halychyni na rubezhi KhIKh–KhKh st.: pravove stanovyshe ta natsionalna dyskryminatsiia (za materialamy periodychnykh vydan)*. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka. Zbirnyk naukovykh prats*. Lviv: LNU im. I.Franka, (Vol. 7), 191-200 [in Ukrainian].
- Mykhailyshyn, O. (1890, Serpnia 1). *Deshcho pro pereshkody, spyniaiuchi diialnist uchyteliv narodnykh v prosviti prostonarodia*. *Narod*, 15 [in Ukrainian].
- Mudryi, M. (1995). *Problema avtonomii Halychyni v diialnosti Halytskoho kraiovoho seimu (kinets 60-kh – pochatok 70-kh rr. KhIKh st.)*. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna*. (Vol. 30). Lviv, 40-63 [in Ukrainian].
- Nieciślaw, J. (1912). *Wychowanie współczesne jako stara przyczyna zdenerwowania*. Warszawa: «Ruch» [in Polish].
- Obukh, K. (1890, Chervnia 15). *Yaki to ruski diiachy v Sniatynshchyni*. *Narod*, (12) [in Ukrainian].
- Opalek, M. (1987). *O Lwowie i mojej młodości: kartki z pamiętnika 1881–1901*. Wrocław: Wydawnictwo Ossolińskich [in Polish].
- Pelczar, R. (2011). *Recepcja austriackiego ustawodawstwa oświatowego w Galicji w latach 1774–1816. Historia i dziedzictwo regionów w Europie Środkowo-Wschodniej w XIX i XX w.* Rzeszów: Wydawnictwo UR, 212-224 [in Polish].
- Pelczar, R. (2009). *Szkoły parafialne na pograniczu polsko-ruskim (ukraińskim) w Galicji w latach 1772–1869*. Lublin: KUL [in Polish].
- Rodymtyi. *Dilo*. (1881, Padolysta 18 (30)), 90-91 [in Ukrainian].
- Röskau-Rydel, I. (1997). *Rozwój szkolnictwa ludowego we Lwowie w latach 1772–1848. Zeszyty naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne*. Kraków, 371-389 [in Polish].
- Sabat, N. (2008). *Natsionalne vykhovannia uchnivskoi molodi Halychyni (1869–1914): Monohrafiia*. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Sawczyński, Z. Książd, F. (1879). *Dupanloup, biskup Orleański. Odbitka ze Szkoly*, 9-12 [in Polish].
- Sobieski, S. (1874). *Czego mamy obecnie żądać po nauczycielu szkół ludowych. Szkoła (Lwów)*, 1, 1-4 [in Polish].
- Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1875/1876*. (1877). Lwów [in Polish].

Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1880/1881. (1882). Lwów [in Polish].

Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1886/1887. (1887). Lwów [in Polish].

Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1901/1902. (1902). Lwów [in Polish].

Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1904/1905. (1905). Lwów [in Polish].

Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1911/1912. (1913). Lwów [in Polish].

Staatsgrundgesetz vom 21 December 1867 über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder. *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich Jahrgang 1867.* (1867). Wien, 394-396 [in German].

Strokowa, J. (1896). *O wychowaniu narodowem: rzecz odczytana w Krakowie na dochód Towarzystwa Szkoły Ludowej 12 kwietnia 1894 r.* Poznań [in Polish].

Studnicki, Wł. (1904, Stycznia 7). W sprawie oświaty w Galicyi (dokończenie). *Słowo Polskie*, 10 [in Polish].

Stuparyk, B. (1995). *Ideia natsionalnoi shkoly ta natsionalnoho vykhovannia v pedahohichnii dumtsi Halychyny (1772–1939 rr.)*. Kolomyia: Vik [in Ukrainian].

Stuparyk, B. (1992). *Natsionalna shkola: vytoky, stanovlennia*. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].

Stuparyk, B. (1995). *Rozvytok shkilnytstva Halychyny (1772–1939 rr.)*. (Extended abstract of Doctor's thesis). Kyiv [in Ukrainian].

Szulakiewicz, W. (1995). *Myśl pedagogiczna Galicji i Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX wieku. Wybrane zagadnienia. Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów: Wydawnictwo UR, (Vol. 3), 99-108 [in Polish].

Szulakiewicz, W. (1996). *Początki pedagogiki eksperymentalnej w Galicji. Galicja i jej dziedzictwo* (Vol. 8). Rzeszów: Wydawnictwo UR, 43-44 [in Polish].

Szulakiewicz W. (1997). *Stanisław Sobieski – życie i poglądy na wychowanie narodowe. Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów: Wydawnictwo UR, (Vol. 9), 59-68 [in Polish].

Varanytsia, A. (2014). «Mii trud uves dlia liudei. A prote – de zaporuka, shcho zmozhu liudynu zvernuty do krashchoho? Viriu, shcho zmozhu, mozhu rizbyty dytiachi dushi...»: Yuliia Shnaider (Uliana Kravchenko) – narodna vchytelka mizh poklykanniam i oboviazkom. «*Sestry po obydv storony Zbrucha: istorychnyi dosvid zhivotstva Halychyny i Naddnyprianshchyny*». *Tezy Pershoi mizhnarodnoi naukovy-praktychnoi konferentsii, prysviachenoi 125-littiu Olhy Besarab, 23–24 veresnia 2014*. Lviv, 7-9 [in Ukrainian].

Anna VARANYTSIA. Elementary school teachers in the national movement. Polish-Ukrainian educational context in Galicia in the second half of the 19th and the beginning of the 20th century

The profession of a national teacher is considered in the context of the demands of the national movement against the background of aggravation of Polish-Ukrainian controversies in Galicia in the second half of the 19th – beginning of the 20th centuries. Paragraph 19 of the Basic Law on Citizens' Responsibilities and Rights provided for equal opportunities for

the development of their own education and language for representatives of all nationalities of the Habsburg Monarchy. Due to the fact that the policy of decentralization of Franz Joseph I was implemented, first of all, under pressure from the Polish and Hungarian elites, the Poles in Galicia considered their own right to fill the intellectual and cultural space freed from Germanization. However, they were opposed by a numerical Russian element, calling for equality proclaimed at the state level. In this context, the issue of public schooling has become extremely acute, because primary school was the instrument that allowed spreading national consciousness among the general public. Particularly contradictions emerged after 1869, when the general school obligation was introduced. Changes in the perception of the role of the teacher are also associated with these transformations. As the lowest level of the intelligentsia, according to national discourse, the national teachers obliged the figures of the national movement to act as mediators between the wider social groups and the intellectual elite.

These responsibilities were often at odds with the teacher's educational function and forced him to seek a compromise between national and professional requirements. The choice of a teacher in favor of national responsibilities has often caused conflicts with the school administration and the provincial authorities. The practice of community-based translation also made it difficult for teachers to engage with local communities. The local school board used the transfer of especially active teachers in the national movement to ethnically other communities as a form of punishment for political activity within the school. This meant that the Ruthenian teachers often found themselves in an almost completely Polish environment, and the Poles – in Russian. Such translations adversely affected the quality of work, both because of linguistic problems and moral and psychological pressure. On the other hand, the moment of the teacher's personal values was important. A large number of teachers viewed their profession through the lens of humanism, that is, service without exception to everyone, regardless of nationality. These teachers abandoned the demands of the national movement, provoking condemnation and accusations in the absence of national consciousness.

Key words: Galicia, teacher, national movement, intellectuals.

УДК 929[ГАНКЕВИЧ:929 ВЕРЕЩИЦЬКИЙ]“18/19”

Ігор ЧОРНОВОЛ*доктор історичних наук,**старший науковий співробітник**Центру дослідження українсько-польських відносин**Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України**ORCID 0000-0002-1495-4417**ihorczornovol@yahoo.com**DOI: 10.33402/ur.2018-11-73-77***БАТЬКИ, ДІТИ ТА ІДЕНТИЧНІСТЬ.****МИКОЛА ГАНКЕВИЧ І ГЕНРИК ВЕРЕЩИЦЬКИЙ**

Проблема ідентичності залишається найпопулярнішим напрямком історичних досліджень в Україні. Автор натомість пропонує підійти до проблеми ідентичності як поняття релятивного, бо не раз так траплялося, що особа вибирала собі ідентичність, незважаючи на походження.

У центрі уваги статті – ідентичність польського історика Генрика Верещицького (1898–1990). Його природній батько – Микола Ганкевич, лідер Української соціал-демократичної партії, а мати – єврейка Роза Альтенберг, донька власника книгарні у Львові. Незважаючи на своє походження, Генрик Верещицький став ні українським, ані єврейським, але видатним польським істориком. Після закінчення історичного факультету Львівського університету Г. Верещицький викладав історію у львівських гімназіях; 1930 р. з друку вийшла його перша книга «Австрія і повстання 1863 р.» Останні чотири передвоєнні літа працював на посаді кустоша Інституту Пілсудського у Варшаві. У вересні 1939 р. Г. Верещицький брав участь у боях за Варшаву, потрапив у полон і провів у фашистських концентраційних таборах п'ять років. Його мати, брат і сестра загинули в неволі. У післявоєнний час Г. Верещицький продовжив кар'єру історика: 1945–1947 рр. – співпрацівник Інституту національної пам'яті, 1947–1956 рр. – доцент Вроцлавського університету, 1956–1969 рр. – професор, згодом доктор honoris causa Ягйлонського університету. Увесь наклад його першої книги «Політична історія Польщі. 1864–1918» (1948) знищила цензура. Вказана книга (в Польщі вперше перевидана 1990 р.), а також його «Історія Австрії», «Під берлом Габсбургів» увійшли до золотого фонду польської історіографії.

Ключові слова: соціалізм у Галичині, польська історіографія, Роза Альтенберг, Микола Ганкевич, Генрик Верещицький.

Наратив міжнаціональних стосунків у Львові загальновідомий: євреї, поляки та українці фактично творили замкнуті «гетто» й цікавилися справами сусідів лише зрідка. Однак на персональному рівні чи на рівні мікроісторії (як сказав би

фаховий історик) чинник «гетто» спрацьовував не завжди. Більшу рацію мав сіоніст Єгошуа Тон, який у спогадах розповів таку притчу про львівського єврея: «Я знаю дві істини напевно, третя ж – непевна. Я знаю, що залишусь євреєм, і знаю, що мої внуки та правнуки будуть християнами. Що я не знаю, це ким стане мій син»¹. Сказане доводить також історія Генрика Верещицького – видатного польського історика, книга якого «Pod berłem Habsburgów. Zagadnienia narodowościowe» (вперше видана 1975 р. і перевидана 1986 р.) для мого покоління фактично стала дороговказом для історичних досліджень Галичини. Взявши її до рук на початку 1990-х, я й не здогадувався про складні переплетіння долі її автора.

Генрик народився 13 грудня 1898 р. у Львові. Під час першої світової війни вступив до легіонів Й. Пілсудського, брав також участь у польсько-українській і більшовицько-польській війнах. Член ППС (Польської соціалістичної партії) у 1922–1935 рр.

Після закінчення історичного факультету Львівського університету Г. Верещицький викладав історію у львівських гімназіях; 1930 р. з друку вийшла його перша книга «Австрія і повстання 1863 р.». Останні чотири передвоєнні літа працював на посаді кустоша Інституту Пілсудського у Варшаві. 1939 р. Г. Верещицький брав участь у боях за Варшаву, потрапив у полон і провів у фашистських концентраційних таборах п'ять років. Його мати, брат і сестра загинули в неволі.

У післявоєнний час Г. Верещицький продовжив кар'єру історика. 1945–1947 рр. – співпрацівник Інституту національної пам'яті, 1947–1956 рр. – доцент Вроцлавського університету, 1956–1969 рр. – професор, згодом доктор honoris causa Ягайлонського університету. Увесь наклад його першої гучної книги «Політична історія Польщі. 1864–1918» (1948) знищила цензура. Ця книга (в Польщі вперше перевидана 1990 р.), а також його «Історія Австрії», «Під берлом Габсбургів» увійшли до золотого фонду польської історіографії².

Мати Г. Верещицького Роза Альтенберг, хоч походила зі славного єврейського роду львівських книгарів, виховала сина в польському патріотичному дусі. Спочатку він носив прізвище її чоловіка – Форціммер. Але 1923 р. він змінив його на «Верещицький» – від річки Верещиця (притока Дністра, пливе по Львівщині), де відбувся пам'ятний йому бій з більшовиками. Чому? Тому що природнім батьком видатного польського історика був український соціаліст Микола Ганкевич. «Він не був жонатий, – згадував про М. Ганкевича Кирило Трильовський, – але дуже любив жінку адвоката доктора Ціммермана (має бути Форціммера – І. Ч.), дочку відомого львівського книгаря Альтенберга. А що те кохання було взаємним, то з великого жалю за втраченим подружнім щастям доктор Ціммерман виїхав до Америки і там, мабуть, заснував польську книгарню»³.

З нарису Ірини Котлобулатової про львівські книгарні дізнаємося, що Йосиф Форціммер спочатку провадив книгарню на пл. Маріяцькій, 4 (тепер – площа

¹ Mendelson E. From Assimilation to Zionism in Lvov: The Case of Alfred Nossig. *Slavonic and East European Review* 49 (October, 1971). P. 522.

² Orman E., Cetnarowicz A., red., Henryk Wereszycki (1898–1990). *Historia w życiu historyka*. Kraków, 2001.

³ Трильовський К. З мого життя. Київ; Едмонтон; Торонто, 1999. С. 106.

А. Міцкевича) разом з рідним братом Розалії Альфредом Альтенбергом. Проте стосунки між компаньйонами були напружені. Врешті 1907 р. Й. Форціммер відступив свою частку А. Альтенбергові, а наступного року, розірвавши шлюб із його сестрою, виїхав до Америки. У Нью-Йорку Й. Форціммер відкрив склад польської книги «The Polish Importing Co». 1913 р. він приїжджав до Варшави, де успішно розповсюдив акції своєї американської фірми серед польських книгарів. Серед тих, хто придбав акції, був також А. Альтенберг⁴.

Микола Ганкевич народився 16 травня 1867 р. у сім'ї пароха Снятина (тепер – районний центр Івано-Франківської обл.) гербу «Абданк». Після закінчення тернопільської гімназії студював українську літературу, історію й філософію у Львівському університеті, згодом перейшов на право. Хоч студії не закінчив, але згодом провадив львівську адвокатську канцелярію Костя Левицького й працював на посаді урядника львівської «Каси хорих».

М. Ганкевич був членом Русько-Української радикальної партії від самого початку її існування (1890). В середині РУРП змагалися три течії: продрагоманівські ортодокси, марксистки і націонал-радикали. Складність взаємовідносин радикалів з їхніми найближчими ідейними союзниками Польською соціал-демократичною партією Галичини й Сілезії (ППСДГС) та австрійською соціал-демократією, як і внутрішні чвари, прискорили процес відмежування від радикалів марксистів. 1897 р. у Львові М. Ганкевич розпочав видавати газету «Robotnyk» (латинкою), яка оголосила про утворення Української соціально-демократичної партії. Її ініціаторами були українці з ППСДГС. Однак вийшло всього шість номерів, а після виборчої кампанії до австрійського парламенту ця організація не виявляла ознак існування. Фактично УСДП заснували радикали-марксистки на конференції 17 вересня 1899 р. у Львові після марних намагань перетворити радикальну партію в соціал-демократичну. Спочатку УСДП не мала фіксованого членства – як уся австрійська соціал-демократія. Її перший з'їзд відбувся лише 1903 р. Партія була автономною складовою Австрійської соціал-демократичної партії⁵.

Володимир Темницький згадував: «Микола Ганкевич був у першу чергу практичним соціалістичним політиком, блискучим, переконуючим публіцистом та натхненним пориваючим промовцем»⁶. Як і всі інші політики тієї доби, М. Ганкевич також трудився на ниві журналістики, у 1900–1907 рр. – головний редактор львівського часопису «Воля» (офіційний орган УСДП).

Послідовний марксист, М. Ганкевич відзначався послідовним інтернаціоналізмом. Прикметно, що очолюючи УСДП, він водночас очолював Львівський міський комітет ППСДГС, редакцію соціалістичної газети «Głos» і разом з Семеном Вітиком входив до керівного заряду ППСДГС. УСДП уникала закладання власних первинних організацій (першу первинну організацію – львівську – засновано аж 1907 р.), партія була маловпливова; один із сучасників М. Ганкевича навіть назвав її «формою без змісту».

⁴ Котлобулатова І. Книгарі та книгарні в минулому Львова. Львів, 2005. С. 134.

⁵ Див.: Жерноклеєв О. Українська соціал-демократична партія. 1899–1918. Івано-Франківськ, 1997.

⁶ Див.: Темницький В. Микола Ганкевич. Львів, 1931.

М. Ганкевич скептично ставився до перспектив українського національного руху в Наддніпрянській Україні, а зазбручанців вважав безнадійно зросійщеними. Був переконаний, що галичанам варто орієнтуватися на спілку з польськими соціалістами, з якими набагато легше домовитися на предмет Самостійної України, ніж із наддніпрянцями, а тим більше росіянами. Член Головної Української ради у 1914–1917 рр. і віце-президент Загальної Української ради у Відні 1915 р.

Польсько-українська війна справила на М. Ганкевича гнітюче враження, тому до будівництва ЗУНР він відношення не мав. Прийняв натомість від польської влади мандат тимчасової міської ради Львова. На засіданні 25 листопада відзначився промовою за Самостійну Україну. Проте вже в лютому 1919 р. він склав мандат, охарактеризувавши тимчасову міську раду як «пережитий, перестарілий міський режим, як пережите панування дотеперішньої львівської олігархії». 29 грудня 1921 р. управа УСДП ухвалила виключити М. Ганкевича з партії. Утім, у зв'язку з переходом на комуністичну платформу 1923 р. партія фактично поставила себе поза законом і припинила діяльність.

М. Ганкевич продовжив співпрацювати з польськими соціалістами, незмінно виступав на львівських першотравневих вічах з промовами українською. До відновленої 1928 р. УСДП не повернувся. Помер 31 липня 1931 р. у Львові й був похований з великими почестями під прапорами УСДП і ППС (Польська соціалістична партія).

Як склалися стосунки між батьком та сином – ми не знаємо. Проте спільні риси світоглядів М. Ганкевича й Г.Верещицького дають підстави здогадуватися, що батько таки справив певний вплив на сина. Фрагменти книг Г. Верещицького про український національний рух свідчать про те, що їх автор знав ці проблеми «з нутра», так би мовити; обоє були переконані соціалісти, обох постійно критикували за водночас космополітизм і націоналізм – мало ймовірно, що це просте співпадіння.

Г. Верещицький помер 27 лютого 1990 р. у Кракові у віці 92 років.

REFERENCES

Kotlobulatova, I. (2005). *Knyhari ta knyharni v mynulomu Lvova*, Lviv [in Ukrainian].

Mendelson, E. (1971, October) From Assimilation to Zionism in Lvov: The Case of Alfred Nossig. *Slavonic and East European Review*, 49 [in English].

Orman, E., Cetnarowicz, A. (Ed.). (2001). *Henryk Wereszycki (1898–1990). Historia w zyciu historyka*. Kraków [in Polish].

Temnyćky, V. (1931). *Mykola Hankevyč*. Lviv [in Ukrainian].

Trylovsky, K. (1999). *Z moho žyttia*. Kyiv; Edmonton; Toronto [in Ukrainian].

Žernoklejev, O. (1997). *Ukrainska Social-Demokratyčna Partija*. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].

Ihor ČORNOVOL. Fathers, Sons, and Identity in the Galicia. Mykola Hankevyč and Henryk Wereszycki

The author approached the problem of national identity – the most popular topic among Ukrainian scholars still – in the terms of relativism. Despite the ancestry, a person might choose other identity in Ukraine.

The article focuses on biography of Henryk Wereszycki (1898–1990), a Polish historian. His natural father Mykola Hankevyč was a leader of the Ukrainian Social-Democratic Party, mother was Rosa Altenberg, a daughter of a Jewish book trader. Contrary to his parents, Henryk became neither Ukrainian, nor Jewish but a prominent Polish historian.

After graduating from the Faculty of History of Lviv University, H. Vereshytskyi taught history at Lviv gymnasiums. In 1930 was published his first book «Austria and the 1863 Uprising». For the last four pre-war summers he worked as a librarian at the Pilsudski Institute in Warsaw. In September 1939, H. Vereshytskyi participated in the fighting for Warsaw, was captured and spent five years in fascist concentration camps. His mother, brother and sister were died in captivity. In the postwar period G. Vereshytsky continued his career as a historian. From 1945 to 1947 he worked in the Institute of National Memory, 1947–1956 – docent of Wrocław University, 1956–1969 – Professor, later is a Doctor of Jagiellonian University. The entire edition of his first book «The Political History of Poland. 1864–1918» (1948) was destroyed by censorship. This book (first reprinted in Poland in 1990), as well as his «History of Austria» and «Under the Habsburgs» were included in the gold fund of Polish historiography.

Keywords: socialism in Galicia, Polish historiography, Rozalia Altenberg, Mykola Hankevych, Henryk Vereshytskyi.

УДК [94(438):37:329]“1919/1939”

Оксана РУДА

*кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу новітньої історії
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
ORCID 0000-0003-4361-8313
oxana.ruda@gmail.com
DOI: 10.33402/up.2018-11-78-98*

ОСВІТНЄ ПИТАННЯ У ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ ПОЛЬСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ (1919–1939)

Проаналізовано програмні документи провідних польських політичних партій, простежено шляхи розв'язання освітніх проблем, заходи щодо захисту освітніх прав представників різних національностей і покращення матеріального становища вчителів. Висвітлено освітню діяльність членів партій, спрямовану на розвиток початкового, середнього та вищого шкільництва, позашкільної освіти, а також піднесення рівня національної свідомості польського населення. З'ясовано, що праві політичні сили виступали за зміцнення польськості в державі та заперечували право національних меншин на навчання рідною мовою. Політики санаційного табору виняткову роль у державі відводили полякам, докладали значних зусиль до розвитку польськомовного шкільництва. Натомість представникам національних меншин вони, хоч і гарантували рівні права для здобуття освіти рідною мовою, однак лише за умови їхньої повної лояльності до влади. Простежено, що польські ліві політичні сили виступали за зрівняння у правах громадян усіх віровизнань і національностей, впровадження в життя статей Конституцій 1921 та 1935 рр. щодо культурних, мовних та освітніх прав національних меншин. Попри певні відмінності, майже у всіх програмних документах польських політичних сил йшлося про необхідність піднесення рівня освіти в школах, виділення стипендій для учнів, підвищення кваліфікації учителів, організацію освітніх курсів, читалень, бібліотек, народних домів.

Ключові слова: політичні партії, Польща, освітня діяльність, навчальні заклади, національні меншини.

У міжвоєнній Польщі освітня політика була узгоджена з політикою державною, а проблема школи набула загальнодержавного значення. Свої політичні наміри, пов'язані зі створенням мононаціональної держави, влада намагалася реалізувати через початкове, середнє та вище шкільництво. Плакаючи в учнів і молоді як польської національності, так і представників національних меншин польські ідеали, урядовці позбавляли непольське населення можливості ознайомлення з рідною історією та культурою, а також зменшували кількість навчальних

закладів з мовами викладання меншин. Мовна однорідність населення мала стати запорукою збереження миру і внутрішньої безпеки та побудови в майбутньому сильної Польської держави. У цьому контексті проблеми освіти перебували в центрі уваги тогочасних польських політичних партій різного ідеологічного спрямування. Представлення польськими політичними силами різноманітних шляхів розв'язання питань шкільництва, їхнє ставлення до навчальних закладів з мовами викладання національних меншин донині викликає значне зацікавлення вчених.

Окремі аспекти освітньої діяльності польських політичних партій міжвоєнних років, розвитку польськомовного шкільництва та навчальних закладів національних меншин неодноразово порушували польські та українські дослідники. Культурно-освітню діяльність людовців, їхні програмні документи, еволюцію освітньої політики міжвоєнної Польщі проаналізував Мечислав Петрусевич (Mieczysław Pietrusiewicz)¹. Освітню діяльність ендеків висвітлив Станіслав Кілан (Stanisław Kilian)². Основні форми культурно-освітньої роботи Польської соціалістичної партії (ППС) розкрив Адам Святло (Adam Światło)³. Історію окремих польських політичних партій, їхні ідейні та організаційні засади, форми та методи роботи з виборцями, шляхи розв'язання освітніх питань, які вони пропонували, досліджували Роман Вапінський (Roman Wapiński)⁴, Еугеніуш Кокко (Eugeniusz Koko)⁵, Станіслав Міхаловський (Stanisław Michałowski)⁶, Божена Крживоблоцька (Bożena Krzywobłocka)⁷, Ян Яхимек (Jan Jachymek)⁸. Ідеологію та діяльність польських політичних партій висвітлювали також українські вчені, зокрема Микола Генік⁹, Лев Калиняк¹⁰,

¹ Pietrusiewicz M. *Polityka oświatowa stronnictw ludowych w Polsce w latach 1918–1932*. Słupsk: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1981. 236 s.

² Kilian S. *Myśl edukacyjna Narodowej Demokracji w latach 1918–1939*. Kraków: Wyd-wo Naukowe WSP, 1997. 179 s.

³ Światło A. *Oświata a polski ruch robotniczy 1876–1939*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1981. 725 s.

⁴ Wapiński R. *Narodowa Demokracja 1893–1939: ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1980. 339 s.

⁵ Koko E. *Wolni z wolnymi. PPS wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918–1925*. Gdańsk: Wyd-two Uniwersytetu Gdańskiego, 1991. 234 s.

⁶ Michałowski S. *Myśl polityczna Polskiej Partii Socjalistycznej: (1918–1939)*. Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1994. 312 s.

⁷ Krzywobłocka B. *Chadecja. 1918–1937*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1974. 579 s.

⁸ Jachymek J. *Myśl polityczna Polskiego Stronnictwa Ludowego «Wyzwolenie» 1918–1931*. Lublin: UMCS, 1982. 344 s.

⁹ Генік М. Українське питання в політичних концепціях польських правочентристських партій (1918–1920). *Галичина*. 1997. № 1. С. 37–43.

¹⁰ Калиняк Л. Д. *Польські селянські партії у суспільно-політичному житті Західної України (1919–1939): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний університет ім. Івана Франка. Львів, 2003. 210 с.*

Максим Гон¹¹, Іван Васюта¹², однак вони лише опосередковано торкалися шляхів розв'язання освітніх питань.

Мета статті – висвітлити освітнє питання у програмних документах польських провідних політичних партій міжвоєнної Польщі. Реалізація визначеної мети передбачає вирішення низки завдань: дослідити запропоновані польськими політичними партіями шляхи розв'язання освітнього питання в державі, проаналізувати діяльність партій, спрямовану на піднесення рівня освіти населення, простежити ставлення партійців до запровадження утравкізму в шкільництві.

У міжвоєнні роки в польській партійно-політичній системі сформувалося три табори з принципово відмінними концепціями національної та освітньої політики. До першого з них належали представники правих політичних партій, які намагалися реалізувати доктрину національної держави, за допомогою відповідної культурно-освітньої та релігійної політики асимілювати слов'янські народи, а євреїв змусити до еміграції. До другого – польські соціалісти та близькі до них політсили, які виступали за надання територіальної автономії слов'янським меншинам, а культурно-освітньої – єврейському населенню. До третього – представники ліворадикального руху, які обстоювали право національних меншин на самовизначення¹³.

Серед загальнопольських партій значну підтримку населення мав заснований 1919 р. Народно-національний союз (Związek Ludowo-Narodowy, далі – ЗЛН) на чолі з Романом Дмовським (Roman Dmowski). У 1924–1925 рр. по всій Польщі до партії належало близько 80–90 тис. членів¹⁴. Визнаючи освіту основним рушієм відродження і поступу народу, у своїй політичній програмі партія акцентувала на необхідності розвитку та організації шкільництва, насамперед початкових навчальних закладів у сільській місцевості. Члени політсили зазначали, що шкільна освіта має бути безкоштовною та обов'язковою. У програмі йшлося про те, що школа, відповідно до концепції «національного виховання», покликана не лише вчити, а й виховувати майбутніх громадян у релігійному дусі, пошані до власної Вітчизни, формувати почуття відповідальності, гордості та національної гідності. Саме пронизані «польським духом» школи та вчителі-поляки мусили формувати в дітей та молоді національну свідомість. Моральну опіку над усім виховним процесом мала здійснювати Римокатолицька церква, тому навчання релігії у школах ставало обов'язковим¹⁵.

¹¹ Гон М. М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період: монографія. Рівне: Волинські обереги, 2006. 431 с.

¹² Васюта І. К. Політична історія Західної України (1918–1939). Львів: Каменяр, 2006. 335 с.

¹³ Жерноклеєв О. Національні меншини в Західній Україні в міжвоєнний період. *Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект* / гол. ред. І. Ф. Курас / Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України. Київ, 2000. С. 163–164.

¹⁴ Holzer J. *Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1974. S. 125.

¹⁵ Program Związku Ludowo-Narodowego. *Charakterystyki i programy stronnictw politycznych na terenie Rzeczypospolitej Polskiej. Z uwzględnieniem stronnictw żydowskich, ukraińskich,*

Докладаючи чималих зусиль, ЗЛН різноманітними методами захищав польськість у південно-східних воєводствах і поширював тут концепцію «національного виховання», покликану зберегти польську національну ідентичність. Тісно співпрацюючи з польськими громадськими, учительськими та освітніми організаціями, партійці організували протестаційні віча, на яких закликали населення виступати проти утравкізації польськомовного шкільництва та запровадження української мови в польських школах, організували акції шкільного плебісциту, провадили роз'яснювальну роботу про необхідність боротьби за національне шкільництво як запоруку збереження польськості в краї¹⁶. Тісно співпрацюючи з польськими культурно-освітніми товариствами Галичини, члени ЗЛН реалізували власну концепцію «національного виховання», поширювали полонізаційні впливи серед місцевого населення та долучалися до піднесення рівня національної свідомості поляків.

Відповідно до програмних документів ЗЛН, непольські середні навчальні заклади у південно-східних воєводствах планували реорганізувати на утравкістичні. Насамперед це стосувалося українських гімназій, в яких літературу, історію (із навчальних програм початкових і середніх шкіл хотіли вилучити згадки про «козаччину» та «гайдамаччину»), географію та польську мову мали викладати державною мовою, а також позбавити гімназії «права прилюдності». Педагогічний колектив українських навчальних закладів повинен був складатися з поляків. У населених пунктах, де переважало польське населення, школи мали бути тільки польськомовними¹⁷. Подібне вирішення освітньої проблеми, на думку політиків, сприяло б не лише утвердженню польської національної свідомості серед поляків південно-східних воєводств, а й її формуванню серед національних меншин краю, що було б запорукою майбутнього зміцнення польськості на окреслених теренах.

Освітня реформа, яку запропонували члени ЗЛН, передбачала: зміну мети навчання з акцентуванням на ролі громадянського національного виховання, результатом якого мало стати формування генерації політично активних та свідомих громадян; збереження «польського духу» з обов'язковим вивченням польської мови та «національного духу» в змісті навчання; осучаснення навчання, яке б гармонійно поєднувало польські навчальні традиції з вимогами часу, зміну структури шкільництва; збільшення кількості навчальних закладів, які б готували молодь до ремісничих і торговельних професій; використання позашкільної форми діяльності з метою «національного виховання» тощо. Визнаючи виховання важливою складовою процесу формування і зміцнення народу, представники ЗЛН наголошували

niemieckich, litewskich, białoruskich i rosyjskich na ziemiach polskich. Przewodnik praktyczny dla obywatela / ułoż. J. Bełcikowski. Warszawa: Księgarnia Gustawa Szylinga, 1923. S. 26–27; Kilian S. Myśl edukacyjna Narodowej Demokracji w latach 1918–1939. S. 50.

¹⁶ Sprawozdanie tygodniowe za czas od 16 do 22 października 1927 r. Ruch polskich organizacji politycznych. Stanisławów, dnia 22 października 1927 r. *Державний архів Івано-Франківської області* (далі – Держархів Івано-Франківської обл.). Ф. 226. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 34.

¹⁷ Radomski G. *Narodowa-Demokracja wobec problematyki mniejszości narodowych w Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1918–1926*. Toruń: Wyd-wo Adam Marszałek, cop., 2000. S. 140–142.

на необхідності поєднувати польську виховну систему з національними та релігійними цінностями¹⁸.

Саме член ЗЛН, міністр освіти Станіслав Грабський (Stanisław Grabski) був одним із розробників освітнього закону 1924 р., який передбачав створення утравквістичних шкіл для українського, білоруського та литовського населення. Обґрунтовуючи законопроект про запровадження утравквістичного шкільництва, міністр освіти переконував, що двомовні школи будуть величезним кроком уперед на шляху колонізації народів, які проживають на південно-східних теренах Польщі¹⁹. У Галичині всі українські гімназії також мали стати утравквістичними.

Із жовтня 1928 р. ЗЛН діяв під назвою Національна партія (Stronnictwo Narodowe, далі – СН). Створення нової партії було наслідком зменшення впливів ЗЛН після травневого перевороту 1926 р. та приходу до влади Юзефа Пілсудського (Józef Piłsudski), неспроможності подолати внутрішні (розбіжності між політичними керівниками, а також домінування парламентської діяльності над іншими формами партійного впливу) та зовнішні (труднощі у підборі політичних союзників, антиендецька діяльність санаційного табору, спад політичної популярності) чинники. У програмних документах СН акцентовано на важливості національної солідарності, підтримки римо-католицької віри, верховенства права приватної власності. Партійці відстоювали республікансько-демократичний устрій і водночас запровадження обмежень для національних меншин²⁰. Саме на другу половину 1920-х та 1930-ті роки припало формування ендеками стратегії в єврейському питанні, стрижневим завданням якої стало послаблення позицій євреїв в економіці, а також створення таких умов, які б спонукали їх до еміграції. Проміжними засобами для досягнення цілей було запровадження *numerus clausus* для єврейських студентів середніх і вищих навчальних закладів, а також т. зв. лавкового гетто, яке передбачало навчання євреїв за окремими від християн партами²¹. З огляду на духовні, культурні та релігійні відмінності єврейського народу члени СН передбачали створення окремих єврейських вишів²². Політики дотримувалися думки, що спільне навчання поляків

¹⁸ Maj E. Związek Ludowo-Narodowy 1919–1928. Studium z dziejów myśli politycznej. Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000. S. 184–185.

¹⁹ Kilian S. Myśl edukacyjna Narodowej Demokracji w latach 1918–1939. S. 51.

²⁰ Zasady programowe Związku Ludowo-Narodowego. Uchwały Rady Naczelnej Związku Ludowo-Narodowego z dnia 16 października 1927 r. *Polska Akademia Umiejętności w Krakowie* (далі – PAU w Krakowie). Sygn. 7825, mikrof. 1453. K. 394–395; Maj E. Związek Ludowo-Narodowy 1919–1928... S. 106.

²¹ Гон М. М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період... С. 104–106; Co to są Narodowcy? (Ich cele i dążenia) / napisał S. Wielkopolski. Bielsko, 1937. *PAU w Krakowie*. Sygn. 7825, mikrof. 1453. K. 176; Radomski G. Narodowa-Demokracja wobec problematyki mniejszości narodowych... S. 134–136.

²² Program Stronnictwa Narodowego uchwalony przez Radę Naczelną Stronnictwa dnia 7 października 1928 roku. *PAU w Krakowie*. Sygn. 7825, mikrof. 1453. K. 129–130.

з євреями призведе до послаблення суверенності польського народу, а в перспективі – до перехоплення стерна польської політики «чужорідними елементами»²³.

Політичною силою, яка мала значний вплив на політичне, економічне та освітнє життя міжвоєнної Польщі, був т. зв. табір санації, який перебував при владі з 1926 до 1939 р. Характерно, що дослідники вживають термін «табір», а не партія Ю. Пілсудського, навіть попри статутну діяльність, зокрема Безпартійного блоку співпраці з урядом (Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem, далі – ББВР), який діяв у 1928–1935 рр. під керівництвом Валери Славєка (Walery Sławek), Броніслава Перацького (Bronisław Pieracki), Адама Коца (Adam Koc), Януша Радзивілла (Janusz Radzywiłł), Януша Єнджеєвича (Janusz Jędrzejewicz) та ін. Серед низки завдань, які ставила перед собою ця політична сила, було піднесення культури, освіти та національної свідомості поляків, а також згуртування суспільства задля зміцнення Польської держави. Політики також закликали представників національних меншин підтримати політичний курс маршала Ю. Пілсудського, спільно розбудовувати сильну Польщу²⁴.

Заснований пілсудчиками 21 лютого 1937 р. Табір національної єдності (Obóz Zjednoczenia Narodowego, далі – ОЗН) також офіційно не був політичною партією. На це, зокрема, вплинуло багато причин ідейно-політичного характеру. Цей табір не мав чітко окресленої ідеології та напрацьованої програми внутрішньої та зовнішньої політики. Він змагав до утвердження та зміцнення своїх політичних позицій, а також до обмеження прав громадян на користь виконавчої влади, що мало створити підвалини для елітарно-авторитарного устрою. Виняткову роль у державі відведено полякам, натомість представникам національних меншин, хоч і гарантували рівні права та можливості вільного розвитку, однак лише за умови їхньої повної лояльності до влади. Наприкінці 30-х років від ендеків вони перейняли гасло оборони польськості на східних теренах та наголошували на необхідності національної солідарності²⁵.

Під час перебування при владі т. зв. табір санації намагався реалізувати ідею служіння державі, тому в 1926–1939 рр. запроваджував виховну діяльність, що була підпорядкована інтересам держави. Польський дослідник Мечислав Іваницький (Mieczysław Iwanicki) умовно поділяє цей період на три етапи. Перший охоплює 1926–1929 рр. (до призначення міністром освіти Славоміра Червінського (Sławomir Czerwiński)), для нього характерна частина зміна міністрів освіти та формування санаційної виховної ідеології, яка ґрунтувалася на загальних ідеологічних засадах табору. Другий – 1929–1934 рр. (від призначення міністром освіти С. Червінського до відходу з посад братів Януша та Вацлава Єнджеєвичів), на який припало

²³ Dmowski R. Separatyzm żydów i jego źródła. Krzeszowice: Dom wydawniczy «Ostoja», 2005. S. 19–24; Wapiński R. Narodowa Demokracja 1893–1939... S. 238–239.

²⁴ Zasady organizacji Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem uchwalone na pierwszym posiedzeniu Klubu Parlamentarnego BBWR w dniu 26 listopada 1930 r. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie* (далі – ААН). Zesp. 62. Sygn. 1. K. 2; Ротшильд Дж. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / пер. В. П. Канаша. Київ: Мегатайп, 2001. С. 79–81.

²⁵ Iwanicki M. O ideowo-wychowawczym oddziaływaniu sanacji na młodzież szkolną i akademicką. Siedlce: Wyd-wo Uczelniane WSRP, 1986. S. 14–15; Holzer J. Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej. S. 320–321.

остаточне оформлення санаційної освітньо-виховної системи. Саме С. Червінський долучився до формування концепції «державницького виховання», яку розвинув та реалізував міністр освіти Я. Єнджеєвич, а згодом спільно зі своїм братом Вацлавом провів освітню реформу 1932 р. Третій етап припав на 1934–1939 рр., коли міністром освіти був Войцех Свентославський (Wojciech Świątowski). В окреслений період почастішала критика концепції «державницького виховання» як з боку ендеків, які вбачали в ній підпорядкування польського народу панівній політсилі, так і з боку лівих політичних сил, які закидали табору намагання через виховання зміцнити режим диктатури. Національні меншини критикували владу за прагнення денационалізувати непольське населення держави. Дехто вказував на те, що надано перевагу моральному вихованню над інтелектуальним та висунуто на перший план ідейно-виховні гасла, які випливали з політичного, а не культурного підґрунтя²⁶.

Одним із головних елементів санаційного виховання була ідея держави, якій підпорядковано зміст навчальних програм та методи виховання, що гарантували реалізацію цієї програми. Санація поширювала свою концепцію серед молоді за допомогою школи та педагогічних кадрів, вищих навчальних закладів, молодіжних товариств. Значну увагу пілсудчики приділяли ідеологічній підготовці вчителів (лише за перших п'ять років було переведено на інші місця праці близько 35 тис. опозиційних педагогів, а 25 тис. залишилися безробітними), популяризації нової педагогічної літератури зі сфери громадянсько-державницького виховання, а також закупили відповідних книжок до шкільних бібліотек, прийнятті освітнього законодавства тощо. Водночас вони боролися проти поширення в шкільництві національних меншин антидержавної агітації та акцій саботажу²⁷. Освітнє законодавство мало підтримувати цю концепцію, воно зобов'язувало вчителів виховувати дітей і молодь свідомими громадянами держави.

Польська партія християнської демократії (Polskie Stronnictwo Chrześcijańskiej Demokracji), заснована у вересні 1919 р., у своїх програмних документах наголошувала на особливому значенні християнських цінностей, а також виступила одним з ініціаторів запровадження релігійного шкільництва, покликаного зміцнити католицизм і польську національну свідомість молоді²⁸. Оскільки партія мала тісні зв'язки з націоналістичними угрупованнями, то її представники були переконані, що польська нація мала володіти вирішальним впливом у державі. Лідери партії – Войцех Корфанти (Wojciech Korfanty), Станіслав Адамський (Stanisław Adamski), Вацлав Бітнер (Wacław Bitner), Юзеф Хацінський (Józef Chaciński), Людвік Гдик (Ludwik Gdyk). Партійці схилилися до державної асиміляції слов'янського непольського населення, висловлювалися за формування в українців подвійної ідентичності. Натомість негативно ставилися до асиміляції євреїв, прагнучи їхньої

²⁶ Iwanicki M. O ideowo-wychowawczym oddziaływaniu sanacji... S. 33–35.

²⁷ Materiały na sprawozdawcze zgromadzenia publiczne dla prelegentów BBWR. Warszawa, dnia 13 lutego 1931 r. *AAN*. Zesp. 98. Mikrof. 2314/9, sygn. 71/I-81. K. 23; Iwanicki M. O ideowo-wychowawczym oddziaływaniu sanacji... S. 35–37, 67.

²⁸ Program Polskiego Stronnictwa Chrześcijańskiej Demokracji uchwalony na II Ogólnopolskim Kongresie Stronnictwa z dnia 31 maja i 1 czerwca 1925 r. Warszawa: Drukarnia Zarządu Głównego Polskiego Stronnictwa Chrześcijańskiej Demokracji, 1926. S. 17–19.

ізоляції чи еміграції з Польщі. Вважали, що на південно-східних теренах поряд зі зміцненням почуття польської державності належну увагу варто приділити створенню розгалуженої системи польськомовного шкільництва та збільшенню кількості польських культурно-освітніх установ, які б сприяли формуванню серед місцевого населення польської національної свідомості. Зокрема, в програмі партії зазначено, що шкільництво має бути релігійним, національним і державним, тобто держава мала гарантувати молоді можливість здобуття найвищого рівня освіти. Належну увагу приділяли релігійному вишколу вчителів. Найважливішим навчальним предметом мала бути релігія. Засновані з ініціативи батьків приватні школи передбачали фінансувати за громадські кошти. Керівництво шкільництвом мало бути передане самоуправним установам, натомість за державою зберігалося право нагляду за дотриманням моральності та добрих традицій. Члени партії наголошували на важливості відкриття дітям із малозабезпечених родин і сімей робітників доступу до державних середніх навчальних закладів²⁹.

Центр польського політикуму репрезентувала Польська народна партія «Пяст» (Polskie Stronnictwo Ludowe «Piast», далі – ПСЛ «Пяст»), важливу роль у діяльності якої відігравали Мацей Ратай (Maciej Rataj), Францішек Бардель (Franciszek Bardel), Ян Дембський (Jan Dębski) та ін. Освітнє питання посідало важливе місце в програмних документах ПСЛ «Пяст», оскільки її члени, серед яких значну кількість становили вчителі, вважали освіту потужним чинником боротьби за новий суспільний лад. Після Першої світової війни ця партія здобула найбільше прихильників у південно-східних воєводствах³⁰. ПСЛ «Пяст» не мала сформованої ідеології і найчастіше схилялася до національних демократів. Зближення з ендецією мотивували насамперед спільністю інтересів у справі земельної реформи на «східних кресах»³¹. Зі створенням у Східній Галичині чіткої партійної вертикалі, яка свого остаточного оформлення набула на регіональному Конгресі ПСЛ, що відбувся 20 березня 1921 р. у Львові, партія стала найчисельнішою польською політичною структурою краю. Популярності ПСЛ «Пяст» сприяли декларовані її керівництвом гасла захисту інтересів польського селянства³².

У програмі ПСЛ «Пяст» йшлося про те, що кожен громадянин Польської держави має право розвивати власні розумові та моральні здібності, а партія докладе зусиль, аби завдяки внесенню якісних змін в організацію системи навчання

²⁹ Statut i program Polskiego Stronnictwa Chrześcijańskiej Demokracji uchwalone na Kongresie Stronnictwa dnia 11 października 1931 r. w Katowicach. Katowice: Nakładem Zarządu Głównego Polskiego Stronnictwa Chrześcijańskiej Demokracji, 1931. S. 17–18, 35–36; Krzywobłocka B. Chadeja. 1918–1937. S. 83, 109–110.

³⁰ Raport Ministerstwa Spraw Zagranicznych w sprawie położenia politycznego we Wschodniej Małopolsce do Poselstwa Polskiego w Paryżu). Warszawa, dnia 30 października 1922 roku. *AAN*. Zesp. 463. Sygn. 156. K. 196; Pietrusiewicz M. Polityka oświatowa stronnictw ludowych w Polsce... S. 103.

³¹ Генік М. Українське питання в політичних концепціях польських правочентристських партій (1918–1920). С. 38.

³² Калиняк Л. Д. Польські селянські партії у суспільно-політичному житті Західної України (1919–1939)... С. 40–41.

і виховання вдалося досягти визначеної мети. Навчання у всіх типах державних і самоврядних шкіл мало бути безкоштовним і доступним для всіх прошарків населення. Задля піднесення рівня освіти сільської молоді передбачали взяти під опіку початкове шкільництво і позашкільну освіту, а також сприяти розвитку культурних та освітніх установ, зокрема бібліотек, читалень, народних університетів, рільничих курсів тощо. У програмі також зазначено, що під час вступу до вищих навчальних закладів варто враховувати не лише шкільні атестати, а й фактичні знання абітурієнтів. Партія зобов'язувалася всіляко відстоювати матеріальні та професійні інтереси працівників освіти та науки, а також допомагати в піднесенні рівня школи³³.

Представники ПСЛ «Пяст» виступали за забезпечення сільській молоді доступу до середніх навчальних закладів шляхом перетворення початкових шкіл на семикласні загальноосвітні школи, у яких навчальні програми трьох останніх класів збігалися б із програмами нижчої гімназії. Члени партії відстоювали відкриття відповідної кількості бурс і надання стипендій для дітей із малозабезпечених сімей. Також ПСЛ «Пяст» дбала про розвиток професійного шкільництва, що мало сприяти піднесенню рівня розвитку польської промисловості та торгівлі³⁴. Щодо шкільництва меншин партійці виступали за рівноправність із політичного та культурного поглядів, однак час від часу у партійній пресі з'являлися анти-семітські гасла³⁵. Члени ПСЛ «Пяст» також виступали за збільшення видатків на Міністерство віросповідань та освіти, які, зокрема, в 1927 р. становили 16 % від державного бюджету, з яких 63 % йшло на початкове, 10 % на середнє і 4,5 % на професійне шкільництво³⁶. У своїх політичних зверненнях до українців партійці наголошували на вільному розвитку української нації, забезпечення українській мові рівних прав в адміністративних установах, Церкві та шкільництві³⁷. Діяльність членів партії викликала значне зацікавлення серед українського селянства,

³³ Program Polskiego Stronnictwa Ludowego («Piast») (uchwalony na kongresie partji w listopadzie 1921 r., ostatecznie wystylizowany przez Radę Naczelną 29 i 30 kwietnia 1922 roku w Warszawie). *Charakterystyki i programy stronnictw politycznych na terenie Rzeczypospolitej Polskiej. Z uwzględnieniem stronnictw żydowskich, ukraińskich, niemieckich, litewskich, białoruskich i rosyjskich na ziemiach polskich. Przewodnik praktyczny dla obywatela / ułoż. J. Bełcikowski. Warszawa: Księgarnia Gustawa Szylinga, 1923. S. 20–21.*

³⁴ Program Polskiego Stronnictwa Ludowego («Piast»)... S. 20–21; Szabliska-Żak J. *Szkolnictwo i oświata w pracach Sejmu Ustawodawczego II Rzeczypospolitej. Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 1997. S. 36.*

³⁵ Pietrusiewicz M. *Polityka oświatowa stronnictw ludowych w Polsce...* S. 117; Wynot E. *The Polish Movement and the Jews, 1918–1939. The Jews of Poland between Two World Wars / ed. by Y. Gutman, E. Mendelsohn, J. Reinharz, Ch. Shmeruk. Hanover; London: University Press of New England, 1989. P. 42.*

³⁶ *Czego żądamy od Ministerstwa Oświaty, Sprawiedliwości i Spraw Wojskowych? Piast. 1927. 20 lutego. Nr 8.*

³⁷ *Odezwa P.S.L. «Wyzwolenie» do chłopów ukraińskich. 1 września 1922 r. AAN. Zesp. 9. Sygn. 870. K. 1.*

яке брало участь у вічах, організованих членами ПСЛ «Пяст», що стосувалися господарських, освітніх та політичних питань³⁸.

Найвпливовішою партією польського робітничого руху була заснована 1919 р. Польська соціалістична партія (Polska Partia Socjalistyczna, далі – ППС). Серед провідних партійних діячів були такі знані особистості, як Броніслав Лімановський (Bronisław Limanowski), Ігнаци Дашинський (Ignacy Daszyński), Єжи Морачевський (Jerzy Moraczewski) та ін. На початку своєї діяльності ППС зосередилася на збереженні незалежності Польщі, об'єднанні всіх польських земель, проведенні соціальних та економічних реформ³⁹. Зауважимо, що в 1926 р. члени лівої групи ППС (Анджей Чума (Andrzej Czuma), Тадеуш Яблонський (Tadeusz Jabłoński) та ін.), які не погоджувалися з угодовськими позиціями вищого керівництва партії і тяжіли до комуністичної ідеології, заснували Польську соціалістичну партію «Лівиця» (Polska Partia Socjalistyczna-Lewica). Свої впливи партія поширила й на Галичину⁴⁰.

У своїй програмі ППС виступала за надання територіальної автономії національним меншинам, які проживають на сході Польської держави; гарантування їм широких громадянських свобод; зрівняння у правах громадян усіх віровизнань і національностей; запровадження у життя статей Конституції щодо культурних, мовних та освітніх прав національних меншин; створення українського університету у Львові; заборону переслідувань за національною ознакою; розвиток освіти, кооперативного руху тощо; захист прав польського населення південно-східних воєводств та піднесення в них рівня польської національної свідомості. Ці проблеми неодноразово поставали на порядку денному конгресів партії та їх порушували парламентарі від ППС у сеймі⁴¹.

Члени ППС критично оцінювали освітню політику влади щодо українців, зокрема обмеження їм доступу до Львівського університету, переслідування студентів і викладачів українського Таємного університету у Львові, запровадження утрат-

³⁸ Sprawozdanie sytuacyjne za miesiąc sierpień 1924 r. *AAN. Zesp. 2021. Sygn. 5. K. 21–22.*

³⁹ Projekt Programu Polskiej Partii Socjalistycznej. *AAN. Zesp. 1690. Mikrof. 2167/1, sygn. 114/I t. 1. K. 2–6.*

⁴⁰ Sprawozdanie tygodniowe za czas od 8 do 15 października 1927 r. *Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 226. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 22; Urząd Wojewódzki Lwowski – Wydział Bezpieczeństwa Publicznego. Lwów, dnia 16 grudnia 1927 r. Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. 243. Оп. 1. Спр. 70. Арк. 19–20; Komendant Wojewódzki Policji Państwowej. Urząd śledczy we Lwowie. Wywrotowe organizacje – zwalczanie. Instrukcja. Lwów, dnia 6 października 1928 r. *Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 51. Спр. 721. Арк. 13–14.**

⁴¹ Program PPS (z roku 1920). *Charakterystyki i programy stronnictw politycznych na terenie Rzeczypospolitej Polskiej. Z uwzględnieniem stronnictw żydowskich, ukraińskich, niemieckich, litewskich, białoruskich i rosyjskich na ziemiach polskich. Przewodnik praktyczny dla obywatela / ułoż. J. Bełcikowski. Warszawa: Księgarnia Gustawa Szylinga, 1923. S. 33; Rezolucje i poprawki do poszczególnych punktów porządku dziennego XX Kongresu PPS. *AAN. Zesp. 1690. Mikrof. 2167/1, sygn. 114/I t. 6. K. 2–2a; Sprawozdanie sytuacyjne Województwa lwowskiego za styczeń 1926. Lwów, dnia 19 lutego 1926 r. AAN. Zesp. 1185. Sygn. 4. K. 13.**

візму в шкільництві тощо⁴². Члени партії критично оцінили ухвалення освітнього закону 1924 р. Вони висловлювалися проти понять «русинська», «руська» чи «старорусинська національність», вважаючи за доцільне використання поняття «українська національність» або «руська національність», а в дужках «українська». Партійці визнавали право меншин на розвиток власної мови, культури та освіти⁴³. Негативно вони сприйняли зростання антисемітизму, поширення якого пов'язували із зовнішніми чинниками, зокрема антисемітською діяльністю гітлерівського руху. Критику в них викликало також запровадження *numerus clausus* у середніх і вищих навчальних закладах та «лавкового гетто» у вищих навчальних закладах щодо єврейських студентів⁴⁴.

Як у 20-х, так і в 30-х роках ХХ ст. освітні вимоги ППС залишилися незмінними, з-поміж яких, зокрема, запровадження обов'язкового світського шкільництва мовою навчання меншин, безкоштовного навчання у школах усіх ступенів, будівництва шкільних приміщень, які б відповідали тогочасним педагогічним, гігієнічним і естетичним вимогам, забезпечення високого рівня фахової підготовки вчителів тощо. Держава та школи мали всіляко сприяти розвитку позашкільної освіти. Обов'язковим було унезалеження шкільної влади від політичної адміністрації⁴⁵. Зі свого боку Центральний культурно-освітній відділ ППС був покликаний дбати про піднесення рівня освіти населення, його свідомості, засновувати вечірні школи, бібліотеки, читальні, організувати різноманітні курси, народні університети тощо⁴⁶.

ППС розгорнула активну культурно-освітню діяльність: організувала відчити і різноманітні курси, театральні трупи та вокальні гуртки, відкривала бібліотеки й читальні. На колишніх півдавстрійських теренах, зокрема у Львові, Бориславі, Перемишлі, осередки ППС провадили свою діяльність ще з 1919 р. Однак не всім місцевим філіям вдавалося налагодити активну діяльність, здебільшого через брак польської інтелігенції на місцях⁴⁷. Наприкінці 1922 р. ППС створила Товариство робітничого університету (*Towarzystwo Uniwersytetu Robotniczego*, далі – ТУР), яке станом на 1928 р. мало 168 філій, із них 11 діяло в Галичині⁴⁸. Школи та різноманітні курси, організовані ТУР, слугували піднесенню свідомості членів ППС.

⁴² Sprawa ukraińska, opracowanie St. Piotrowskiego. *AAN. Zesp.* 98. Mikrof. 2314/4, sygn. 71/I-36. K. 9–17.

⁴³ Sprawy językowe w Komisji Konstytucyjnej. *Robotnik*. 1924. 4 lipca. Nr 181; Koko E. *Wolni z wolnymi...* S. 137–138.

⁴⁴ Do wszystkich Komitetów i Wydziałów PPS. *AAN. Zesp.* 1251. Mikrof. 2167/2, sygn. 114/III t. 18. K. 14–15; Michałowski S. *Myśl polityczna Polskiej Partii Socjalistycznej: (1918–1939)*. S. 73–75.

⁴⁵ Projekt programu PPS na XXIII Kongres PPS. *AAN. Zesp.* 1690. Mikrof. 2167/1, sygn. 114/I-8. K. 1–3a; Program Polskiej Partii Socjalistycznej uchwalony na XXIV Kongresie w Radomiu dnia 2 lutego 1937 r. *AAN. Zesp.* 1690. Mikrof. 2167/1, Sygn. 114/I-10. K. 38–39.

⁴⁶ Centralny Wydział Kulturalno-Oświatowy. Okólnik do wszystkich Organizacji Partyjnych. Warszawa, dnia 13 maja 1920 r. *AAN. Zesp.* 1690. Sygn. 114/IV t. 5. K. 3, 9–9a.

⁴⁷ Światło A. *Oświata a polski ruch robotniczy 1876–1939*. S. 400–405.

⁴⁸ Działalność wydawnicza i kulturalno-oświatowa (za okres od 1 stycznia 1926 r. do 1 lipca 1928 r.). *AAN. Zesp.* 1690. Mikrof. 2167/1, sygn. 114/I-7. K. 16 a.

З 1923 до 1930 р. діяло 20 робітничих шкіл переважно для членів партії. До кінця 1929 р. товариство організувало загалом 180 курсів, зокрема 127 для неписьмених, 33 професійних і 20 курсів за громадсько-політичною програмою. Більшість курсів, з-поміж яких полоністичні, учительські, ідеологічні, курси за програмою початкових і середніх шкіл тощо, – проводили місцеві осередки партії, зокрема, в Бориславі, Перемишлі, Львові. Члени ТУР також долучалися до заснування професійних шкіл. Наприкінці 1925 р. відділи товариства утримували 22 бібліотеки та 7 читалень, а 1929 р. їхня кількість зросла до 86 і 54, відповідно, нерідко це були єдині заклади такого типу в окремих населених пунктах⁴⁹.

Із переходом ППС в опозицію після санаційного перевороту 1926 р. адміністративна влада чинила численні перешкоди діяльності ТУР. У східних воєводствах, зокрема на Волині, місцеві осередки ППС майже повністю були паралізовані (частково через припинення самоуправних субвенцій), що негативно позначилося на її культурно-освітній роботі. Дещо пожвавити свою діяльність ТУР вдалося з 1928 р. Наприклад, відповідно до звіту організації, в 1928–1929 рр. у 115 відділах працювало 13 самоосвітніх кіл і 28 різноманітних курсів. У 1935–1939 рр. склалися сприятливі умови для освітньої діяльності ППС і ТУР, однак ті осередки товариства, в яких ширилися комуністичні впливи, припинили роботу через тиск із боку влади⁵⁰.

На теренах колишнього Королівства Польського і т. зв. східних кресах значний вплив мала Польська народна партія «Визволене» (*Polskie Stronnictwo Ludowe «Wyzwolenie»*, далі – ПСЛ «Визволене»). До її очільників належали Станіслав Турутт (*Stanisław Thugutt*), Юзеф Понятовський (*Józef Poniatowski*), Блажей Столярський (*Władzej Stolarski*) та ін. У різні часи партія мала 500–600 місцевих осередків з 25–40 тис. членів. Оскільки серед членів ПСЛ «Визволене» вагомою була частка вчителів і представників шкільної адміністрації, саме ця політична сила представила чітко сформульовану програму у сфері освіти, вимагаючи докорінного реформування та демократизації шкільної системи, розбудови мережі вчительських семінарій і професійних навчальних закладів. Відповідно до цієї програми, обов'язкова безкоштовна загальна семикласна школа мала слугувати організаційною і програмною основою п'ятилітньої середньої загальноосвітньої і професійної школи. Було передбачено уніфікувати навчальні програми так, щоб учні могли без іспитів переходити у школи вищих рівнів. Усі школи мали мати однаковий організаційний рівень, кваліфікованих учителів. Усім дітям незалежно від соціального стану чи національності мав бути забезпечений однаковий доступ до середніх і професійних навчальних закладів. Відбуватися це мусило завдяки державній стипендіальній підтримці, і як наслідок – середнє шкільництво стало б доступним для всієї молоді. ПСЛ «Визволене», на відміну від ППС, хоч і підтримувало гасло світської школи, незалежної від релігійних угруповань з адміністративного та програмного поглядів, однак вважало навчання релігії в школах одним із най-

⁴⁹ Pragierowa E. Kilka uwag w sprawie szkół zawodowych. *Robotnik*. 1929. 12 stycznia. Nr 12; Światło A. Oświata a polski ruch robotniczy 1876–1939. S. 475.

⁵⁰ Światło A. Oświata a polski ruch robotniczy 1876–1939. S. 527, 531, 587.

важливіших чинників виховання⁵¹. Належну увагу партійці приділяли створенню умов для здобуття вчителями високого професійного рівня, забезпечення їхнього матеріального становища⁵². Діячі ПСЛ «Визволене» неодноразово наголошували на тому, що діти національних меншин повинні навчатися спільно з польською молоддю, що уможливить їхнє зближення з Польщею. Водночас партійці не заперечували їхнього права навчатися рідною мовою та в душі власних культурних традицій. Вони закликали урядовців до відкриття більшої кількості шкіл для дітей непольської національності, особливо в регіонах їхнього компактного проживання⁵³. Належну увагу партійці як у програмних документах, так і в своїй діяльності загалом приділяли розвитку позашкільної освіти. Намагаючись побороти неписьменність серед населення, піднести освітній рівень поляків, партійці долучилися до організації курсів для неписьмених, додаткових курсів, бібліотек, виставок, музеїв, театрів, народних хорів, шкільництва для дорослих⁵⁴.

Відсутність єдності всередині ПСЛ «Визволене» зумовила вихід з неї кількох політичних груп, що значно послабило її впливи. Так, від'єднавшись у 1924 р., група радикальних політиків долучилася до створення Незалежної селянської партії (Niezależna Partia Chłopska, далі – НПХ), що фактично перебувала під контролем комуністів і забрала частину електорату ПСЛ «Визволене», зокрема, у південно-східних воєводствах. НПХ співпрацювала з комуністами як у суспільно-політичних, так і в освітніх питаннях. У її програмних документах йшлося про необхідність боротьби за відділення Церкви від держави, запровадження світського уніфікованого шкільництва з рідною мовою навчання національних меншин, яке б давало базову підготовку до діяльності в економічній і суспільній сферах життя держави⁵⁵. Акцентування уваги на навчанні в школах рідною мовою учнів впливало з колонізаційної політики панівних сил, які за допомогою утравкістичних шкіл намагалися денационалізувати українців, білорусів, литовців, німців, натомість партія, декларуючи захист інтересів меншин, прагнула залучити їх до своїх лав.

⁵¹ Jachymek J. Myśl polityczna Polskiego Stronnictwa Ludowego «Wyzwolenie» 1918–1931. S. 19; Szabliska-Żak J. Szkolnictwo i oświata w pracach Sejmu Ustawodawczego... S. 36–37; Pietrusiewicz M. Polityka oświatowa stronnictw ludowych w Polsce... S. 104.

⁵² Bohusz B. Katastrofalne położenie szkół. *Wyzwolenie*. 1936. 12 lipca. Nr 28. S. 6.

⁵³ Sprawy oświatowe. *Wyzwolenie*. 1927. 19 czerwca. Nr 25. S. 5; Pietrusiewicz M. Polityka oświatowa stronnictw ludowych w Polsce... S. 115; Wynot E. The Polish Movement and the Jews, 1918–1939. P. 44.

⁵⁴ Czego chce i do czego dąży Polskie Stronnictwo Ludowe «Wyzwolenie». *AAN*. Zesp. 109. Mikrof. 2579. Sygn. 109/I. Ненумеровані картки; Program Polskiego Stronnictwa Ludowego Wyzwolenie. Warszawa, 6 marca 1921 r. *Programy stronnictw ludowych. Zbiór dokumentów* / ułoż.: S. Lato, W. Stankiewicz. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1969. S. 185–186; Jachymek J. Myśl polityczna Polskiego Stronnictwa Ludowego «Wyzwolenie» 1918–1931. S. 157.

⁵⁵ Program Niezależnej Partii Chłopskiej. Warszawa, listopad 1925 r. *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego* / zebr. i oprac.: S. Giza, S. Lato. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1967. T. 2: 1918–1931. S. 171; Pietrusiewicz M. Polityka oświatowa stronnictw ludowych w Polsce... S. 108.

Польська народна партія «Лівиця» (Polskie Stronnictwo Ludowe Lewica, далі – ПСЛ «Лівиця»), яка провадила діяльність з 5 квітня 1914 до 11 травня 1924 р., у своїй програмі наголошувала на необхідності створення уніфікованого початкового шкільництва як для сіл, так і для міст із оновленими навчальними програмами, шкільними приміщеннями та наочним матеріалом. Середнє шкільництво планували реформувати та реорганізувати відповідно до нових вимог виховання. Держава повинна була створити належні умови для здобуття дітьми із малозабезпечених сімей середньої та вищої освіти. Навчанням релігії мало займатися духовенство⁵⁶. Ці пункти програми партії були близькими до освітніх вимог, які висували інші польські партії лівого спрямування.

У 1926 р. група політиків на чолі з Болеславом Вислоухом (Bolesław Wysłouch), які 1925 р. від'їхали від ПСЛ «Визволене», та партійці з Селянського союзу (Związek Chłopski), створеного в 1924 р. із членів ПСЛ «Лівиці» та частини партійців ПСЛ «Пяст», заснували Селянську партію (Stronnictwo Chłopskie). Серед лідерів партії були Ян Домбський (Jan Dąbski), Станіслав Врона-Мерський (Stanisław Wrona-Merski) та ін.⁵⁷ Свої впливи в Галичині партійці поширювали переважно і на польське, і на українське селянство, а також мали своїх прихильників на теренах колишнього Королівства Польського та на Волині⁵⁸.

Значну увагу члени Селянської партії приділяли проблемам освіти та національним меншинам, яких розглядали як своїх союзників у відстоюванні прав селянства. Освіту та культуру вони вважали основною підвалиною міцності держави та добробуту її громадян. Завдяки демократизації освіти селяни могли свідомо брати участь в національному житті, виховувати молоде покоління в патріотичному дусі. Саме школа мала прищеплювати молоді ідеал демократії. Партійці закликали селян до пошанування школи та освіти, оскільки лише вони могли привести до перемоги демократії, а демократичний устрій мав забезпечити громадянам рівні можливості для самореалізації. Вони виступали за зрівняння національних меншин у правах із поляками, зокрема, в освітній сфері. Належну увагу партійці приділяли проблемам початкової, середньої, вищої та фахової школи, позашкільній освіті, статусу вчителів і їхньої професійної підготовки, дошкільному вихованню, стану та розбудові шкільних приміщень, а також відокремленню шкільництва від політики та релігії⁵⁹. В освітній сфері вони домагалися запровадження безкоштовної, світської семикласної початкової школи, яка б давала освіту від найнижчого до найвищого ступеня і була доступна для всіх громадян, незалежно від походження, майнового стану чи національності. Також члени цієї партії висловлювалися за ліквідацію

⁵⁶ Program Polskiego Stronnictwa Ludowego Lewicy. Kraków, 1 czerwca 1919 r. *Programy stronnictw ludowych. Zbiór dokumentów* / ułoż.: S. Lato, W. Stankiewicz. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1969. S. 160.

⁵⁷ Szablicka-Żak J. Szkolnictwo i oświata w pracach Sejmu Ustawodawczego... S. 36–37.

⁵⁸ Holzer J. *Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej*. S. 183.

⁵⁹ Rezolucje polityczne uchwalone na Kongresie Stronnictwa Chłopskiego w dniu 7 lipca 1929 r. *AAN. Zesp.* 1250. Mikrof. 2582, sygn. 112/I. K. 1; Podgajna E. *Stronnictwo Chłopskie (1926–1931): studium z dziejów myśli politycznej*. Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2011. S. 127–128.

одно- та двокласних шкіл, які не давали учням належної освіти. Виступали за ліквідацію перших трьох класів у середніх школах, пропонували приймати учнів відразу до четвертого класу, що, з одного боку, зменшило б витрати на освіту, а з іншого – спростило б їм вступ без іспитів до шкіл цього типу. Велике значення відводили розвитку професійного та сільськогосподарського шкільництва, яке мало особливе значення для розвитку села. Зі шкільних підручників передбачали вилучити всі міфи та фальшування минулого, сфабриковані в інтересах панівних кіл⁶⁰. Партиїці критично оцінили ст. 13 Конкордату, яка стосувалася навчання релігії в школах, найбільше невдоволення у них викликало те, що духовенство мало право самостійно обирати вчителів релігії⁶¹.

До Селянської партії в Галичині поряд із поляками належали й місцеві українці. Свідченням цього, зокрема, є звіти про партійні з'їзди та віча. Наприклад, 4 січня 1928 р. на партійному вічі у Копичинцях Тернопільського воєводства були присутні близько 200 осіб, з яких 85 % поляків, решта українці. А на вічі в Тереховлі, яке відбулося 3 січня цього ж року, з 500 учасників українців було 30 %⁶².

У березні 1931 р. польські селянські угруповання – ПСЛ «Визволене», ПСЛ «П'яст» і Селянська партія об'єдналися в Народну партію (Stronnictwo Ludowe, далі – СЛ). У програмних документах партії належну увагу також було відведено проблемам освіти. Партиїці усвідомлювали, що добробут держави залежить від культурного та освітнього рівня селян, саме тому вважали, що початкова школа має давати учням усю повноту знань як майбутнім працівникам і громадянам держави. Водночас початкова школа мала уможливлувати перехід молоді до середніх чи професійних навчальних закладів. Доступ до цих шкіл не міг бути ускладнений жодними обмеженнями. Для сільських дітей доступними мали бути також вищі навчальні заклади. У своїй діяльності СЛ долучалося до розбудови мережі шкільництва, а також підтримувало ті організації та товариства, які підносили освітній та культурний рівень населення сіл, зокрема відкривали народні доми, народні університети, читальні, бібліотеки, театри, хори тощо. Освітню проблему непольського населення пропонували вирішити через надання національним меншинам мовної, культурної та звичаєвої автономії⁶³. У Галичині члени СЛ виступали за забезпечення місцевого польського населення від українізації та створення умов для піднесення національної свідомості поляків краю⁶⁴.

⁶⁰ Program Stronnictwa Chłopskiego. Warszawa, 5 czerwca 1927 r. *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego* / zebrał i oprac.: S. Giza, S. Lato. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1967. T. 2: 1918–1931. S. 263–264.

⁶¹ Podgajna E. Stronnictwo Chłopskie (1926–1931)... S. 121–122.

⁶² Tygodniowe sprawozdanie sytuacyjne Nr 2 za czas od 7 do 14 stycznia. Tarnopol, dnia 14 stycznia 1928 roku. *AAN. Zesp.* 1180. Sygn. 6. K. 13–14.

⁶³ Program Stronnictwa Ludowego. Warszawa, 15 marca 1931 r. *Programy stronnictw ludowych. Zbiór dokumentów* / ułoż.: S. Lato, W. Stankiewicz. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1969. S. 302–303; Wytyczne programu Stronnictwa Ludowego. *AAN. Zesp.* 1248. Sygn. 4. K. 1–2a.

⁶⁴ Wojewoda Tarnopolski. Miesięczne sprawozdanie sytuacyjne Nr 5 za czas od 1 do 31 maja 1932 r. *AAN. Zesp.* 1180. Sygn. 19. K. 56.

Формально пропагуючи «повну рівноправність усіх громадян держави без різниці національності і вірування», доступ усіх дітей до безкоштовної початкової освіти, партійці водночас вважали, що лише «державні закони в межах єдності і цілості Речі Посполитої» можуть визначати їхнє право на культурний і господарський розвиток та використання самоврядування⁶⁵. Як зазначає дослідник М. Гон, заяви про необхідність захисту прав національних меншин слугували оптимальним засобом не лише мінімізації міжетнічних суперечностей, а й «прив'язання» непольського населення до держави. На думку дослідника, підхід цієї політичної сили до вирішення українського питання в міжвоєнній Польщі мав такий формат – автономія як програма-максимум (за умови, що вона не загрожуватиме територіальній цілісності держави) та втілення в життя конституційних засад щодо етнічних прав громадян як програма-мінімум. Водночас від українців вимагали визнання факту входження західноукраїнських земель до складу Польщі⁶⁶. У своїх резолюціях СЛ неодноразово наголошувало на необхідності налагодження порозуміння між польським та українським селянством для спільної боротьби проти чинної системи, яка всіляко обмежувала їхні права⁶⁷. Намагаючись поширити свій вплив на населення Галичини, партійці провадили активну діяльність у краї. Як зазначає тернопільський воєвода в місячному звіті за вересень 1932 р., СЛ виявило активність у Золочівському, Бережанському, Чортківському, Радехівському та Бучацькому повітах⁶⁸. Про збільшення чисельності українського селянства в лавах СЛ йшлося в резолюції Надзвичайного конгресу партії, який відбувся 17 січня 1937 р. у Варшаві. Приєднання українців до лав партії і відстоювання ними спільно з поляками власних національних і культурних прав партійці розглядали як один із шляхів вирішення польсько-української проблеми в Галичині⁶⁹.

Попри певні програмні відмінності, згадані ліві політичні сили однаково відстоювали піднесення рівня освіти в школах, виділення стипендій для учнів, підвищення кваліфікації вчителів тощо⁷⁰. Про важливість організації освітніх курсів, народних університетів, читалень, бібліотек, освітніх товариств, народних домів тощо йдеться майже у всіх програмних документах ПСЛ «Визволене», ПСЛ «Лівиці», ПСЛ «П'яст» і СЛ⁷¹.

⁶⁵ Wytyczne Programu Stronnictwa Ludowego. *PAU w Krakowie*. Sygn. Rps PAN Kr. 4212, mikrof. 1019. K. 32–33; Васюта І. К. Політична історія Західної України (1918–1939). С. 259; Wynot E. *The Polish Movement and the Jews, 1918–1939*. P. 48–49.

⁶⁶ Гон М. М. Особливості міжетнічної взаємодії... С. 113–114.

⁶⁷ Uchwały Rady Naczelnej Stronnictwa Ludowego z dnia 10 września 1933 r. *AAN. Zesp.* 1248. Sygn. 2. K. 1–1a.

⁶⁸ Wojewoda Tarnopolski. Miesięczne sprawozdanie sytuacyjne Nr 9 za czas od 1 do 30 września 1932 r. *Державний архів Тернопільської області* (далі – Держархів Тернопільської обл.). Ф. 231. Оп. 1. Спр. 1964. Арк. 5.

⁶⁹ Rezolucje Nadzwyczajnego Kongresu Stronnictwa Ludowego odbytego w Warszawie w dniu 17 stycznia 1937 r. *AAN. Zesp.* 1248. Sygn. 1. K. 7–7a.

⁷⁰ Brzoza Cz., Sowa A. L. *Historia Polski 1918–1945...* S. 237–241.

⁷¹ Pietrusiewicz M. *Polityka oświatowa stronnictw ludowych w Polsce...* S. 105; Podgajna E. *Stronnictwo Chłopskie (1926–1931)...* S. 132–134.

До партій крайньої лівої орієнтації належала Комуністична партія Польщі (Komunistyczna Partia Polski, далі – КПП; у 1918–1925 рр. – Комуністична партія робітничка Польщі (Komunistyczna Partia Robotnicza Polski)). З огляду на негативне ставлення до польської державності партія зі січня 1919 р. перебувала в підпіллі, а комуністичну діяльність трактували в державі як кримінальний злочин. Польські комуністи висловлювалися за відкриття безкоштовних світських шкіл із мовами навчання національних меншин, виступали проти переслідувань у культурно-освітній і релігійній сферах, утравкізації шкільництва⁷². Вони критикували мовне законодавство та більшість освітніх законів влади як недемократичні. Зокрема, комуністи були переконані, що шкільний закон 1924 р. спонукатиме українців і білорусів до боротьби за школу з рідною мовою навчання, недоліком освітньої реформи 1932 р. вважали те, що учні початкових шкіл нижчого ступеня, переважно із сіл, були позбавлені можливості навчатися в школах вищого ступеня через брак відповідних знань.

Важливою сферою діяльності комуністів була праця в різноманітних освітніх і культурних організаціях і товариствах, через які вони поширювали комуністичну ідеологію. У 20-х роках комуністи переважно засновували власні легальні освітні організації. Однак у 30-х роках через постійні репресії з боку влади вони все частіше долучалися до діяльності організацій, що діяли під егідою соціалістів⁷³.

Окрім згаданих загальнопольських політичних сил, на політичній арені Польщі діяли регіональні політичні угруповання. Зокрема, консервативний рух не спромігся витворити потужної політичної партії, натомість був представлений локальними групами, які відстоювали економічні, політичні та освітні інтереси лише у співпраці з іншими впливовими політичними силами. Консерваторам вдалося зберегти значний вплив у громадських, культурних, професійних організаціях і товариствах⁷⁴.

Отже, попри певні програмні відмінності, польські політичні партії однаково відстоювали розширення мережі початкових і середніх начальних закладів, піднесення рівня освіти в школах та підвищення кваліфікації вчителів. Праві політичні сили всіляко сприяли поширенню польськості та заперечували право національних меншин на навчання рідною мовою. Вони наголошували, що школа покликана не лише вчити, а й виховувати у громадян почуття національної гідності, пошану до Польської держави. Саме тому пронизані національним «духом» польськокомвні школи та вчителі-поляки мали стати інструментами культурно-політичного впливу на непольське населення, формувати в дітей та молоді польську національну свідомість, що зміцнило б польськість на новоприєднаних теренах і унеможливило б поширення національного сепаратизму. Політична платформа санаційного табору виняткову роль у державі відводила польському елементу, натомість представникам національних меншин, хоч і гарантувала рівні права та можливості вільного розвитку, однак лише за умови їхньої повної лояльності до влади. Водночас ліві політичні сили виступали за надання територіальної автономії національним меншинам,

⁷² Światło A. Oświata a polski ruch robotniczy 1876–1939. S. 300–301.

⁷³ Cimek H., Kieszczyński L. Komunistyczna Partia Polski 1918–1938. Warszawa: Książka i Wiedza, 1984. S. 421–422.

⁷⁴ Brzoza Cz., Sowa A. L. Historia Polski 1918–1945... S. 245–246.

які проживали на сході Польщі, гарантування їм широких громадянських свобод, зрівняння у правах громадян усіх віровизнань і національностей, впровадження в життя статей Конституцій 1921 та 1935 рр. щодо культурних, мовних та освітніх прав національних меншин. Забезпечити рівні можливості в освітній сфері як полякам, так і представникам інших національностей мали безкоштовні початкові, середні та вищі навчальні заклади з рідною мовою викладання, які були покликані спрямувати виховання дітей для суспільного і громадянського служіння Польській державі.

REFERENCES

- Bohusz, B. (1936, Lipiec 12). Katastrofalne położenie szkół. *Wyzwolenie*, (28), 6 [in Polish].
- Brzoza, Cz. & Sowa, A. L. (2006). *Historia Polski 1918–1945*. Kraków: Wydawnictwo Literackie [in Polish].
- Cimek, H. & Kieszczyński, L. (1984). *Komunistyczna Partia Polski 1918–1938*. Warszawa: Książka i Wiedza [in Polish].
- Czego żądamy od Ministerstwa Oświaty, Sprawiedliwości i Spraw Wojskowych? (1927, Luty 20). *Piast*, (8) [in Polish].
- Dmowski, R. (2005). *Separatyzm żydów i jego źródła*. Krzeszowice: Dom wydawniczy «Ostoja» [in Polish].
- Henyk, M. (1997). Ukrainске питання в політичних концепціях польських правотсентристських партій (1918–1920). *Halychyna*, (1), 37-43 [in Ukrainian].
- Holzer, J. (1974). *Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej*. Warszawa: Książka i Wiedza [in Polish].
- Hon, M. M. (2006). *Osoblyvosti mizhetnichnoi vzaiemodii v konteksti politychnykh protsesiv na zakhidnoukrainskykh zemliakh u mizhvoiennyi period: monohrafiia*. Rivne: Volynski oberehy [in Ukrainian].
- Iwanicki, M. (1986). *O ideowo-wychowawczym oddziaływaniu sanacji na młodzież szkolną i akademicką*. Siedlce: Wydawnictwo Uczelniane WSRP [in Polish].
- Jachymek, J. (1982). *Myśl polityczna Polskiego Stronnictwa Ludowego «Wyzwolenie» 1918–1931*. Lublin: UMCS [in Polish].
- Kalyniak, L. D. (2003). Polski selianski partii u suspilno-politychnomu zhytti Zakhidnoi Ukrainy (1919–1939). [Polish peasant parties in the social-political life of Western Ukraine (1919–1939)]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Lviv [in Ukrainian].
- Kilian, S. (1997). *Myśl edukacyjna Narodowej Demokracji w latach 1918–1939*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP [in Polish].
- Koko, E. (1991). *Wolni z wolnymi. PPS wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918–1925*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego. [in Polish].
- Krzywobłocka, B. (1974). *Chadecja. 1918–1937*. Warszawa: Książka i Wiedza [in Polish].
- Maj, E. (2000). *Związek Ludowo-Narodowy 1919–1928. Studium z dziejów myśli politycznej*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej [in Polish].

Michałowski, S. (1994). *Myśl polityczna Polskiej Partii Socjalistycznej: (1918–1939)*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej [in Polish].

Pietrusiewicz, M. (1981). *Polityka oświatowa stronnictw ludowych w Polsce w latach 1918–1932*. Słupsk: Wyższa Szkoła Pedagogiczna [in Polish].

Podgajna, E. (2011). *Stronnictwo Chłopskie (1926–1931): studium z dziejów myśli politycznej*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej [in Polish].

Pragierowa, E. (1929, Styczeń 12). Kilka uwag w sprawie szkół zawodowych. *Robotnik*, (12) [in Polish].

Program Niezależnej Partii Chłopskiej. Warszawa, listopad 1925 r. (1967). In S. Giza & S. Lato (Comp.), *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego*. (Vol. 2, pp. 164-175). Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza [in Polish].

Program Polskiego Stronnictwa Chrześcijańskiej Demokracji uchwalony na II Ogólnopolskim Kongresie Stronnictwa z dnia 31 maja i 1 czerwca 1925 r. (1926). Warszawa: Drukarnia Zarządu Głównego Polskiego Stronnictwa Chrześcijańskiej Demokracji [in Polish].

Program Polskiego Stronnictwa Ludowego («Piast») (uchwalony na kongresie partii w listopadzie 1921 r., ostatecznie wystylizowany przez Radę Naczelną 29 i 30 kwietnia 1922 roku w Warszawie). (1923). In J. Bełcikowski (Comp.), *Charakterystyki i programy stronnictw politycznych na terenie Rzeczypospolitej Polskiej. Z uwzględnieniem stronnictw żydowskich, ukraińskich, niemieckich, litewskich, białoruskich i rosyjskich na ziemiach polskich. Przewodnik praktyczny dla obywatela*. (pp. 16-21). Warszawa: Księgarnia Gustawa Szylinga [in Polish].

Program Polskiego Stronnictwa Ludowego Lewicy. Kraków, 1 czerwca 1919 r. (1969). In S. Lato & W. Stankiewicz (Comp.), *Programy stronnictw ludowych. Zbiór dokumentów*. (pp. 157-163). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe [in Polish].

Program Polskiego Stronnictwa Ludowego Wyzwolenie. Warszawa, 6 marca 1921 r. (1969). In S. Lato & W. Stankiewicz (Comp.), *Programy stronnictw ludowych. Zbiór dokumentów*. (pp. 181-195). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe [in Polish].

Program PPS (z roku 1920). (1923). In J. Bełcikowski (Comp.), *Charakterystyki i programy stronnictw politycznych na terenie Rzeczypospolitej Polskiej. Z uwzględnieniem stronnictw żydowskich, ukraińskich, niemieckich, litewskich, białoruskich i rosyjskich na ziemiach polskich. Przewodnik praktyczny dla obywatela*. (pp. 31-34). Warszawa: Księgarnia Gustawa Szylinga [in Polish].

Program Stronnictwa Chłopskiego. Warszawa, 5 czerwca 1927 r. (1967). In S. Giza & S. Lato (Comp.), *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego*. (Vol. 2, pp. 261-267). Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza [in Polish].

Program Stronnictwa Ludowego. Warszawa, 15 marca 1931 r. (1969). In S. Lato & W. Stankiewicz (Comp.), *Programy stronnictw ludowych. Zbiór dokumentów*. (pp. 299-311). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe [in Polish].

Program Związku Ludowo-Narodowego. (1923). In J. Bełcikowski (Comp.), *Charakterystyki i programy stronnictw politycznych na terenie Rzeczypospolitej Polskiej. Z uwzględnieniem stronnictw żydowskich, ukraińskich, niemieckich, litewskich, białoruskich i rosyjskich na ziemiach polskich. Przewodnik praktyczny dla obywatela*. (pp. 22-27). Warszawa: Księgarnia Gustawa Szylinga [in Polish].

Radomski, G. (2000). *Narodowa-Demokracja wobec problematyki mniejszości narodowych w Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1918–1926*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, cop [in Polish].

Rotshyld, Dzh. (2001). *Skhidno-Tsentralna Yevropa mizh dvoma svitovymy viinamy* (V. P. Kanash, Trans.). Kyiv: Mehataip [in Ukrainian].

Sprawy językowe w Komisji Konstytucyjnej. (1924, Lipiec 4). *Robotnik*, (181) [in Polish].

Sprawy oświatowe. (1927, Czerwiec 19). *Wyzwolenie*, (25), 5 [in Polish].

Statut i program Polskiego Stronnictwa Chrześcijańskiej Demokracji uchwalone na Kongresie Stronnictwa dnia 11-go października 1931 r. w Katowicach. (1931). Katowice: Nakładem Zarządu Głównego Polskiego Stronnictwa Chrześcijańskiej Demokracji [in Polish].

Szablicka-Żak, J. (1997). *Szkolnictwo i oświata w pracach Sejmu Ustawodawczego II Rzeczypospolitej*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe [in Polish].

Światło, A. (1981). *Oświata a polski ruch robotniczy 1876–1939*. Warszawa: Książka i Wiedza [in Polish].

Vasiuta, I. K. (2006). *Politychna istoriia Zakhidnoi Ukrainy (1918–1939)*. Lviv: Kameniar [in Ukrainian].

Wapiski, R. (1980). *Narodowa Demokracja 1893–1939: ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich [in Polish].

Wynot, E. (1989). The Polish Movement and the Jews, 1918–1939. In Y. Gutman & E. Mendelsohn (Ed.), *The Jews of Poland between Two World Wars* (pp. 36-55). Hanover; London: University Press of New England [in English].

Zhernoklieiev, O. (2000). Natsionalni menshyny v Zakhidni Ukraini v mizhvoiennyi period. In V. A. Voinalovych (Ed.), *Natsionalni menshyny Ukrainy u XX stolitti: polityko-pravovyi aspekt*, (pp. 163-164). Kyiv: NAN Ukrainy, In-t politychnykh ta etnonatsionalnykh doslidzhen [in Ukrainian].

Oksana RUDA. Educational issues in program documents of Polish political parties (1919–1939)

The article analyzes the program documents of the leading Polish political parties, traces the ways of solving educational problems, protecting the educational rights of representatives of different nationalities, and improving the financial situation for teachers. The educational activity of party members aimed at the development of primary, secondary and tertiary schooling, extracurricular education, as well as raising the level of national consciousness of the Polish population is discussed. It is observed that the right political forces advocated strengthening the Polish identity of the country and denied the right of national minorities to learn their mother tongue. They were convinced that Polish-language schools and Polish teachers were to become instruments of cultural and political influence on minorities and were supposed to form Polish national consciousness in children and young people which would make it impossible to spread national separatism. Policies of sanation defined the exclusive role in the country for the Poles, and made significant efforts to develop Polish-language schooling. However, representatives of national minorities were granted equal rights for education in their native language, provided they are fully loyal to the authorities. At the same

time, Polish left-wing political forces advocated equal rights for citizens of all religions and nationalities, implementation of the articles of 1921 and 1935 Constitutions concerning the cultural, linguistic and educational rights of national minorities. Free of charge elementary, secondary and higher education institutions with the native language of instruction, which were intended to direct the upbringing of children for the public and civil service in Poland, were supposed to provide equal opportunities in the educational sphere, both for the Poles and representatives of other nationalities. Despite some differences, almost all program documents of the Polish political forces referred to the need to increase the level of education in schools, allocation of scholarships for students, teachers' training, organization of educational courses, reading rooms, libraries and folk houses.

Keywords: political parties, Poland, educational activity, educational institutions, national minorities.

УДК [94(477.83/.86):061.22 ПРОСВІТА]“1919/1939”

Іван ЗУЛЯК

*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України, археології та
спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка,
ORCID 0000-0003-3758-2019
ivanzuljak@gmail.com
DOI: 10.33402/up.2018-11-99-107*

Андрій КЛІШ

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України, археології та
спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка,
ORCID 0000-0001-6074-6064
Klish_Andriy@ukr.net
DOI: 10.33402/up.2018-11-99-107*

**ВІДНОСИНИ «ПРОСВІТИ» З ПОЛЬСЬКОЮ ВЛАДОЮ
У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ**

У публікації основну увагу звернено на проблему відносин польської влади з «Просвітою». Висвітлено складні несприятливі умови, у яких перебувало Товариство у Східній Галичині в міжвоєнний період. Польська влада спрямовувала свої зусилля на знищення українського національного і культурного життя, перетворивши захоплені землі в інтегральну частину Польської держави. В умовах дискримінації з боку влади «Просвіта» зуміла не лише відновити свою працю, але й налагодити просвітницьку роботу в регіоні. Вона посідала чільне місце в культурно-просвітньому житті Східної Галичини, була достатньо впливовою силою, яка своєю розгалуженою мережею осередків охопила майже всі повіти. У міжвоєнний період «Просвіта» перебувала в опозиції до влади, однак виражала це в ненасильницькій формі. До того ж у середовищі Товариства були представники різних партій та орієнтацій, що, своєю чергою, накладало певний негативний відбиток на його функціонуванні.

Інституція дотримувалася позиції, що потрібно зберегти і примножити ті здобутки, яких досягли українці за часів Австро-Угорщини, уникаючи будь-яких політичних

впливів. Однак певною мірою орієнтація на здобутки минулих часів не сприяла поступу в поширенні культурно-просвітніх знань, які пропагувала «Просвіта».

Для відновлення функціонування Товариства не було необхідних умов, польська влада не вважала за потрібне сприяти діяльності «Просвіти». Тому важливо було відновити діяльність філій та читалень хоча б на рівні довоєнного часу, організувати гуртки самоосвіти з метою ліквідації неписьменності, особливо серед молоді, створити бібліотеки на базі місцевих читалень, залучити нових членів до лав інституції.

Ключові слова: «Просвіта», Східна Галичина, відносини, польська влада, міжвоєнний період.

У міжвоєнний період польська влада спрямовувала свої зусилля на знищення українського національного культурного життя, перетворивши захоплені землі в інтегральну частину Польської держави. В умовах дискримінації з боку влади «Просвіта» зуміла не лише відновити свою працю, але й налагодити просвітницьку роботу в регіоні. Вона відіграла провідну роль в культурно-просвітньому житті Східної Галичини, була достатньо впливовою силою, яка своєю розгалуженою мережею осередків охопила майже всі повіти.

У міжвоєнний період «Просвіта» перебувала в опозиції до польської влади, однак виражала це в ненасильницькій формі. У середовищі Товариства були представники різних партій та орієнтацій, що накладало певний негативний відбиток на його функціонування. Михайло Галушинський у статті «На роздоріжжі» писав: «Хто тільки загально обзнайомлений з теперішнім освітнім рухом, бачить, як речники й представники освітньої праці серед дорослого населення ведуть тяжку боротьбу за те, що має бути змістом освітньої роботи.

Істотні риси цих змагань є впливом політичного зріжничкування, яке повстає серед нашого громадянства.

Цим нездоровим явищем зіткнене також просвітне життя у позашкільній ділянці. В останніх часах доводиться нам чути з певних кол поклик за «клясовою освітою», котра має стати протизасобом проти «панської», «буржуазної», чи там «дрібноміщанської» освіти.

Коли б ми навіть прийняли той факт, що в нас дійсно є великі клясові різниці, і що в нас є підклад для клясової боротьби, то й тоді ще слід було би розглянути питання: що важніше для нас у такому стані і таких умовах, в яких живемо, чи клясове освідомлення, чи національне освідомлення для збереження нації, для двигнення її на певний культурний щабель? А коли таких клясових різниць не має майже зовсім, коли на ділі є одна-однісінька кляса – кляса селянська, визискувана і гнетена соціально тому, що вона є національно відмінна від пануючої нації і всіх кляс серед неї, тоді немає навіть оправдання яка-небудь клясово-політична боротьба внутрі нації»¹.

Інколи «Просвіту» намагалися втягнути в певні політичні дії, що суперечило статутній діяльності. Особливо це було відчутно упродовж 1926–1931 рр., коли «Сельроб» прагнув захопити керівництво в читальнях, спрямувати їхню основну працю на соціальну боротьбу. Зауважимо, що 6 квітня 1928 р. відбулися загальні

¹ Галушинський М. На роздоріжжі. *Діло*. 1928. 15 квітня. С. 6.

збори філії «Просвіти» у Перемишлі за участю 101 делегата від 44 читалень і 97 членів Товариства. На цих зборах після звіту голови інституції «...забирало голо- си багато критиків чи пак демогогів, що воювали по більшій часті банальними фразами. Добру відправу дав пос. Загайкевич одному з дискусників, що вимагав, аби Просвіташирила – соціалізм»².

В «Обіжнику до всіх читалень Т-ва Просвіта Тернопільського повіту» від 21 лютого 1929 р. зазначено, що в листі до філії «Просвіти» у Тернополі воєвод- ський уряд із січня 1929 р. звертав увагу на політичну діяльність однієї з читалень повіту, яка порушувала вимоги статуту і проводила політичну агітацію³. Основними причинами припинення діяльності читалень було вивішування або вирізування тризуба у приміщенні читалень, антидержавна пропаганда тощо. Саме такі ви- падки трапилися в Рогатинському повіті⁴.

Товариство і намагалося зберегти і примножити ті здобутки, яких досягли українці за часів Австро-Угорщини, й уникало будь-яких політичних впливів. Однак певною мірою орієнтація на здобутки минулих часів також не сприяла поширен- ню культурно-просвітніх знань, які пропагувала «Просвіта». Михайло Возняк у статті «На шлях ідеалізму» зазначав: «... Ось у Львові живе стільки інтелігенції, як у жаднім місті Галицької Землі, а в неділю та в свято часто бракує (по довгих ходженнях і прошеннях) людини, яка пішлаби із викладом до котроїсь читальні Про- світи Зорі, Силичи куди инде. Гарний звичай улаждувати популярні концерти не найшов апробати львівської інтелігенції, бо вона 1) являється на них у можливо найменшій числі й 2) коли бере участь у них, не приготується до свого виступу й замість показати, до яких висот мають піднятися звичайні діячі-учасники таких концертів, показує як не повинен виглядати концертний виступ.

До невідрадних проявів нашого життя належить тип патріотичного крикуна, нездатного до жадної організаційної праці, за те сильного горлом. Специфічно рутенське й те, що багато інтелігентів не купить ніякої газети, навіть тої, яку на- зиває своєю й добре редагованою»⁵.

Працю «Просвіти» підтримувала і найвпливовіша Греко-католицька церква. Однак і саме духовенство зазнавало певних переслідувань з боку польської влади. Найбільш загрозливим явищем була полонізація у сфері використання української мови не лише у школах Східної Галичини, визначав спеціальний закон «Lex Grabsky»⁶ (від імені професора Львівського університету Станіслава Грабського, міністра освіти у 1923–1926 рр., який за допомогою школи, землеподілу та інших засобів пророкував ліквідацію української проблеми в межах Польської держави впродовж 25 років, але й греко-католицьким священникам заборонялося вживати українську мову під час листування з державною владою. Зокрема, 24 травня 1930 р. відбувся судовий процес

² Дописи. (Провал демагогії). *Діло*. 1928. 22 квітня. С. 5.

³ Державний архів Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.). Ф. 294. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 22.

⁴ Там само. Ф. 317. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 7.

⁵ Експльоатація праці на «кресах». *Діло*. 1924. 6 січня. С. 3.

⁶ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. Київ: Ли- бідь, 1993. 288 с.: іл.

над отцями Северином Матковським, парохом із Босир Копичинецького повіту, Василем Лошчиною, парохом церкви святого Миколи у Львові, Михайлом Кушкевичем, адміністратором із Янова Городоцького повіту, яких обвинувачували за порушення статті 1 мовного закону (ч. 73, поз. 724) від 31 липня 1931 р. Йдеться власне про те, що вони листувалися з польською владою, використовуючи українську мову. Зважаючи на самоуправство місцевого суду, згадані особи звернулися з позовом до апеляційного суду, який у висновку зазначив, що «... особи, котрим поручено ведення метрикальних книг, відповідаючи на запити державних властей в метрикальних або статистичних справах матірною рідною – прим. авторів мовою, не порушують цим постанов статті ... цитований закон не заключає в собі ніякої карної санкції»⁷.

Незважаючи на таке рішення апеляційного суду, 12 серпня 1930 р. окружний суд розпочав судове слухання проти 21 греко-католицького священника із Покуття, обвинувачуючи їх у тому, що вони використовували українську мову в листуванні з органами влади⁸.

Адвокати зуміли переконати суд, що – це не порушення чинних положень мовного закону. Газета «Діло» так відреагувала на ухвалу окружного суду м. Коломиї: «... на будуче всі наші священники у львівському, станіславівському і тернопільському воєвідстві мають право переписуватися з державними властями в українській мові і за це не можуть бути карані»⁹.

Іншою значною перепоною в діяльності «Просвіти» були різноманітні обмеження з боку органів державної влади. Для відновлення плідної діяльності Товариства в повоєнний період не було необхідних умов. Польська влада не вважала за потрібне сприяти діяльності «Просвіти». Головним завданням було відновити діяльність філій та читалень хоча б на рівні довоєнного часу, організувати гуртки самоосвіти з метою ліквідації неписьменності, особливо серед молоді, створити бібліотеки на базі місцевих читалень, залучити нових членів до складу Товариства.

Для досягнення цієї мети основну увагу звертали на філії Товариства, які також постійно відчували тиск з боку владних структур. Так, у зверненні голови «Просвіти» Івана Брика «До Філій Т-ва Просвіта на терені Тернопільського Воєвідства» від 10 вересня 1936 р. наголошено, що виділи філій Товариства у Золочеві, Підгайцях, Монастириську і Бучачі отримали повідомлення, у яких місцеві староства зобов'язували просвітні осередки використовувати у діловодстві, оголошеннях, афішах, офіційних документах виключно польську мову, зокрема й на печатках. Голова товариства просив керівників філій і читалень звертатися до воєводського уряду в Тернополі з тим, щоб визнати розпорядження староств незаконними¹⁰.

Зрозуміло, органи польської влади усвідомлювали, що діють незаконними методами, позаяк такі розпорядження мали б бути опубліковані в урядовому виданні «Monitor Polski» і схвалені Головним статистичним урядом. Тому Головний

⁷ Українські священники мають право переписуватися з державними властями по українськи. *Народна справа. Український тижневий часопис*. 1930. 8 червня. С. 1.

⁸ Держархів Тернопільської обл. Ф. 317. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 1.

⁹ Українські священники мають право переписуватися з державними властями по українськи. *Народна справа. Український тижневий часопис*. 8 червня 1930. С. 1.

¹⁰ Держархів Тернопільської обл. Ф. 317. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 31.

виділ «Просвіти» прийняв ухвалу, згідно з якою за відсутності офіційного розпорядження влади можна було ігнорувати приписи староств¹¹.

Фактично Товариство діяло в умовах невизнання польською владою, яка вимагала затвердження нового статуту в окремо взятому воєводстві. Згідно з новим адміністративним поділом, статуту, затверджені ще в австро-угорський період, вважалися незаконними. У відозві голови Товариства М. Галушинського від 22 січня 1924 р. «До всіх Філій і Читалень в краю» наголошено, що 5 березня 1924 р. «Просвіта» проводитиме надзвичайні загальні збори у Львові, на яких передбачено внести необхідні зміни до статуту інституції. Головний виділ мав змінити і положення новому адміністративного поділу¹². Отож, надзвичайні загальні збори у Львові 5 березня 1924 р. ухвалили статус, а Львівське воєводство затвердило його 2 травня 1924. р. ч. 4883/24/1/3¹³. Однак у Тернопільському воєводстві читальні користувалися статутом товариства «Просвіта»¹⁴.

Головний виділ змушений був проводити конструктивну політику в складних умовах, працюючи під постійним контролем цензури. Організації праці в читальнях місцева польська влада чинила шалений опір. Ось лише деякі факти. Зокрема, зі «Справи skonфіскованих книжок, часописів і летючок» з «Обіжника до всіх Філій і Читалень Т-ва «Просвіта» від 9 липня 1932 р. дізнаємося про те, що: «В останніх днях червня і з початком липня зайшли випадки завішення заборони (– прим. авторів) владою деяких філій і читалень за передержування в своїх бібліотеках skonфіскованих заборонених книжок друків. Головний Виділ в найближчих тижнях видасть друком повний список skonфіскованих книжок а покищо зважає всі філії і читальні перевірити свої бібліотеки і вибрати з них усі книжки, які можна підозрівати, що є заказані і переховати їх приватно до часу, аж вийде з друку список заборонених книжок»¹⁵. Такий опис видано під назвою «Спис skonфіскованих і заборонених українських книжок та друків в Польщі. Порадник для бібліотек»¹⁶. За весь період діяльності «Просвітою» ще один такий «Спис...» був у 1937 р.¹⁷.

Польська поліція проводила необгрунтовані перевірки серед членів Товариства. Так, 23–24 травня 1930 р. поліція провела обшуки в українських організаціях с. Тустановичі, а саме в читальні «Просвіти», кооперативах «Злука», «Соколи» та

¹¹ Держархів Тернопільської обл. Ф. 317. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 31.

¹² Похід проти української школи. Переміна укр. шкіл на польські. *Діло*. 1924. 25 січня. С. 4.

¹³ Статут Товариства «Просвіта» Ухвалений Надзвичайними Загальними Зборами у Львові, дня 5. Марта 1924 р. Принятий до відома рескриптом львівського Воєводства з дня 2. мая 1924. р. ч. 4883/24/1/3. Львів, 1924. 30 с.

¹⁴ Держархів Тернопільської обл. Ф. 294. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 1.

¹⁵ Держархів Тернопільської обл. Ф. 317. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 1.

¹⁶ Магальяс С. Список skonфіскованих і заборонених українських книжок та друків в Польщі. Порадник для бібліотек. Накладом Т-ва «Просвіта». З друкарні Вид. Сп. «Діло». Львів, 1932. 36 с.

¹⁷ Магальяс С. Список skonфіскованих і заборонених українських книжок та друків в Польщі. Порадник для бібліотек. До 30. червня 1937 р. Накладом Товариства «Просвіта». З друкарні «Діла». Львів, 1937. 75 с.

«Пласті», які тривали від трьох – до семи годин. Доволі цікаве розпорядження видала поліція щодо українських установ: забороняло виконувати «Ще не вмерла Україна» і «Не пора»; усі товариства мали повідомляти поліцію про засідання виділів, сходин чи зборів. Зокрема, читальням «Просвіти» наказано замазувати тризуб на вивісці просвітнього осередку¹⁸.

У статті «Середньовічні методи» газета «Діло» повідомляла про те, що жандармерія переслідує читальню «Просвіти» у с. Белеєві на Долинщині, оскільки її члени систематично організовували концерти і вистави, які органи влади вважали «політикою». Причиною чого і був арешт свідомого українця, колишнього січового стрільця Прокопа Матвійціва¹⁹.

На Глинянщині переслідувань зазнавав майже весь повітовий читальняний рух. На підставі донесень староства у Перемишлянах від 2 березня 1922 р. порушено карну справу проти голови читальні «Просвіти» у Якторові Василя Пилата і виділу читальні за те, що без дозволу влади проводили загальні збори. Той факт, що читальня попередньо отримала дозвіл від старости на їхнє проведення, до уваги не брали. Фактично читальняний осередок не функціонував увесь рік²⁰. Аналогічні карні справи порушили проти читальні у Розворянах та її голови Івана Серіла й виділу читальні у Течені, себто проти Павла Гуцала та однодумців²¹.

Подібні дії проводило й повітове староство у Зборові, намагаючись перешкодити діяльності читальні у с. Меркополі. Зокрема, 31 січня 1924 р. комендант місцевого постерунку поліції провів ревізію бібліотеки, конфіскувавши такі книги, як «Наша школа в ярмі» та по одному примірнику часописів «Земля і воля», «Український голос» і «Новий час», вважаючи їх забороненими, яких «... не повинні громадяне читати, бо це комуністичні часописи, а тим самим шкідливі»²².

Староства припиняли діяльність осередків Товариства, навіть якщо читальні передплачували часописи, які польська влада дозволяла до друку. Зокрема, на підставі ухвали староства в Тернополі від 3 лютого 1924 р. ліквідовано читальню «Просвіти» в Денисові з тієї причини, що під час поліцейського обшуку знайдено 11 примірників часопису «Земля і воля», органу української соціал-демократичної партії, і один примірник брошури «Процес комуністів у Львові», виданих цілком легально і дозволених державною цензурою²³.

Переслідувань зазнавали культурно-просвітні осередки не лише в межах якогось конкретно повіту, але й загалом в усій Східній Галичині. Особливо посилювався тиск на сільські читальні «Просвіти» з метою створення певних труднощів у функціонуванні, а навіть і припинення їхньої діяльності. У зв'язку з такими несприятливими обставинами для існування просвітянських осередків, зокрема

¹⁸ Ревізії й арештування. *Діло*. 1930. 31 травня. С. 5.

¹⁹ Долинщина. Середньовічні методи. *Діло*. 1923. 15 травня. С. 3.

²⁰ Глинянщина. Переслідування читальняного руху. *Діло*. 1923. 15 червня. С. 6.

²¹ Там само.

²² Переслідування українського культурного руху. Нові три факти. *Діло*. 1924. 20 березня. С. 3.

²³ Похід проти т-ва «Просвіта». Поведінка тернопільського воєвідства супроти читалень «Просвіти». *Діло*. 1924. 24 квітня. С. 4.

на території Тернопільського воєводства, адвокат Степан Баран і Дмитро Ладика від імені філії Товариства в Тернополі і за дорученням Головного виділу «Просвіти» 29 березня 1924 р. відбули аудієнцію у воєводи. У зверненні наголосили, що староства і поліція прагнуть «... розв'язати і позбавити українське сільське чи маломістечкове населення свого власного культурного осередка, послуговуючися при тім часто нествердженими доносами органів поліції»²⁴.

У відповідь на факти, які подав С. Баран у письмовій формі (у публікації використано лише деякі факти – *прим. авторів*), воєвода заявляв, що масові обшуки в читальнях проведено на підставі розпорядження вищих органів влади. Йшлося про те, що члени читалень проводили заборонену соціалістичну пропаганду. Однак жодних конкретних прикладів воєвода так і не назвав. Його кінцевий висновок був таким, що «... до рук селянина не треба давати ніяких wuwrotowusch книжечок чи часописів, бо такі може читати тільки інтелігент»²⁵.

Однак тиск на «Просвіту» викликано не лише та реакцією влади на поширення соціалістичних ідей. Арештів і переслідувань зазнавали члени «Просвіти» головню через «головної зради і забурення публичного спокою». Насправді ж ці, т зв «злочини» пов'язували із заснуванням читалень, організацією свят на честь Т. Шевченка, проведенням аматорських вистав і студіюванням в українських вищих школах. Після зустрічі з воєводою ситуація не змінилася. Згідно з ухвалою Тернопільського воєводства, заборонялося засновувати читальні у Вовкові Перемишлянського повіту, Ставині Радехівського повіту, Іванівці Теребовлянського повіту²⁶.

Передусім такі дії влади створювали штучні перешкоди для нормального функціонування Товариства з метою обмеження його вплив у Східній Галичині. Від читалень вимагали відмови від політичної діяльності, іншою причиною заборони часто був санітарно-гігієнічний стан, позаяк виділи просвітніх осередків не могли її «гарантувати»²⁷.

Отже, антиукраїнська спрямованість дій влади, невирішеність національного питання в умовах польської політики щодо українства Східної Галичини поглибили гостроту українсько-польських відносин. «Просвіта», відновивши своє функціонування, почала проводити чітку конструктивну та зважену культурно-просвітницьку діяльність, однак через відсутність політичної єдності в суспільстві, обмеженість дій з огляду на тотальний контроль вона постійно зазнавала утисків і не змогла повною мірою реалізувати свої плани.

²⁴ Похід проти т-ва «Просвіта». Поведінка тернопільського воєводства супроти читалень «Просвіти» (Докінчення). *Діло*. 1924. 25 квітня. С. 1.

²⁵ Похід проти т-ва «Просвіта». Поведінка тернопільського воєводства супроти читалень «Просвіти». *Діло*. 1924. 24 квітня. С. 4.

²⁶ Похід проти т-ва «Просвіта». Поведінка тернопільського воєводства супроти читалень «Просвіти» (Докінчення). *Діло*. 1924. 25 квітня. С. 1.

²⁷ Ibid.

REFERENCES

- Dolynshchyna. Serednovichni metody (1923, Travnia 15). *Dilo*, 3 [in Ukrainian].
 Dopysy. (Proval demagogii) (1928, Kvitnia 22). *Dilo*, 5 [in Ukrainian].
 Eksploatatsiia pratsi na «kresakh» (1924, Sichnia 6). *Dilo*, 3 [in Ukrainian].
 Halushchynskyi, M. Na rozdorizhzhii (1928, Kvitnia 15). *Dilo*, 6 [in Ukrainian].
 Hlynianshchyna. Peresliduvannia chytalnianoho rukhu (1923, Chervnia 15). *Dilo*, 6 [in Ukrainian].
 Hunchak, T. (1993) *Ukraina: persha polovyna XX stolittia: Narysy politychnoi istorii*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
 Magalias S. (1937). *Spys skonfiskovanykh i zaboronenykh ukrainskykh knyzhok ta drukiv v Polshchi. Poradnyk dlia bibliotek. Do 30. chervnia 1937 r.* Nakladom Tovarystva «Prosvita». Z drukarni «Dila». Lviv [in Ukrainian].
 Magalias, S. (1932). *Spys skonfiskovanykh i zaboronenykh ukrainskykh knyzhok ta drukiv v Polshchi. Poradnyk dlia bibliotek.* Nakladom T-va «Prosvita». Z drukarni Vyd. Sp. «Dilo». Lviv [in Ukrainian].
 Peresliduvannia ukrainskoho kulturnoho rukhu. Novi try fakty (1924, Bereznia 20). *Dilo*, 3 [in Ukrainian].
 Pokhid proty t-va «Prosvita». Povedinka ternopilskoho voievidstva suproty chytalen «Prosvity» (1924, Kvitnia 24). *Dilo*, 4 [in Ukrainian].
 Pokhid proty ukrainskoi shkoly. Peremina ukr. shkil na polski (1924, Sichnia 25). *Dilo*, 4 [in Ukrainian].
 Revizii y areштuvannia (1930, Travnia 31). *Dilo*, 5 [in Ukrainian].
 Statut Tovarystva «Prosvita» Ukhvalenyi Nadzvychainymy Zahalnymy Zboramy u Lvovi, dnia 5. Marta 1924 r. Pryniatyi do vidoma reskryptom Ivivskoho Voievidstva z dnia 2. maia 1924. r. ch. 4883/24/I/3 (1924). Lviv [in Ukrainian].
 Ukrainski sviashchenyky maiut pravo perepysuvatysia z derzhavnymy vlastiamy po ukrainsky (1930, Chervnia 8). *Narodna sprava. Ukrainskyi tyzhnevnyi chasopys*. 23(88), 1 [in Ukrainian].

Ivan Zuliak, Andriy Klish. «Prosvita's» relationship with the Polish authority in Eastern Galicia during the interwar period

The article deals with problems between Polish authority and «Prosvita», difficult unfavorable conditions which the company has got in eastern Galicia in the interwar period. The Polish authority directed their efforts to destroy Ukraine's national as well as cultural life, turned the enthusiastic lands into an integral part of the Polish state. «Prosvita» managed not only to resume its work, but also to establish educational work in the region. «Prosvita» has got a prominent place and a leading role in the cultural and educational life of Eastern Galicia, was an influential force that spanned virtually all counties. In the interwar period «Prosvita» was in opposition to government. Inside the organization there were representatives of different parties.

«Prosvita» adhered to the position that it is necessary to preserve and multiply the achievements achieved by Ukrainians during the Austro-Hungarian period, avoiding any political influences. To some extent, the focus on the achievements of the past has not

contributed to the advancement of the dissemination of cultural and educational knowledge promoted by «Prosvita».

There were no necessary conditions for the restoration of the functioning of the society, especially since the Polish authorities did not consider it necessary to promote the activities of the «Prosvita». It was important to resume the activities of affiliates and readers at least at prewar period, to organize self-education circles for the purpose of eliminating illiteracy, especially among young people, create libraries based on local readers, attract new members to the institutions.

Key words: «Prosvita», Eastern Galiciana, relationship, Polish authority, interwar period.

УДК 94(477.82:438) “1943”

Оксана КАЛІЩУК

*доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри археології, давньої та
середньовічної історії України імені Лесі Українки
Східноєвропейського національного університету
ORCID 0000-0003-1272-7920
e-mail: kaliszczuk.oksana@gmail.com
DOI: 10.33402/up.2018-11-108-121*

ВОЛИНСЬКА ТРАГЕДІЯ 1943 Р. У СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ ТА ПУБЛІЦИСТИЦІ

У статті аналізуються основні тенденції та особливості функціонування окремих аспектів українсько-польських відносин у роки Другої світової війни у російській історіографії та публіцистиці. Необхідність переосмислення історіографії волинської трагедії у Росії давно визріла, відтак зросла роль і значення ідентифікаційної функції самої історіографії, дотримання принципу об'єктивності в науково-історичних працях. Історіографія забезпечує вибір дослідницьких стратегій, пізнавальних взірців, концептуальних позицій, урешті-решт теоретичних підвалин для аналізу минулого. З огляду на це метою статті став синтез та аналіз доробку російських вчених, виокремлення основних напрямків та встановлення зв'язків наукового та суспільного дискурсів. Методологічну основу розвідки склали принципи історизму, системності, об'єктивності. У роботі використані методи історіографічного аналізу та синтезу, генетичний, проблемно-хронологічний, порівняльний, ретроспективний, зумовлені метою дослідження. Означені методологічні засади дозволили простежити еволюцію історіографічного дискурсу в Росії, його структурних та інституційних форм впродовж 90-х рр. ХХ – перших десятиліть ХХІ ст. російської історіографії, враховуючи їх рухливість, підлягають також методу описування, тобто розкриття типових властивостей, ознак, відмінностей, кількісних та функціональних характеристик. Стверджено, що переважна більшість російських авторів відображає волинські події у межах усталеного пострадянського нарративу з відповідними негативними оцінками дій українського підпілля щодо польського населення, окреслюючи їх як геноцид або етнічні чистки. Водночас зауважено присутність ліберального напрямку в російській історіографії, який намагається уникати радикальних суджень. Негативні оцінки та сюжети пов'язані з волинськими подіями регулярно з'являються у ЗМІ, закріплюючи негативний стереотип «бандерівця» (а іноді й просто українця) у російському суспільстві. Результати, отримані у ході дослідження, є заактуалізованими з огляду на активне використання теми волинських подій в умовах українсько-російської війни.

Ключові слова: волинська трагедія, Росія, історіографія, публіцистика, пропаганда, УПА.

На окрему розмову заслуговує доробок російських дослідників, з огляду на очевидне зростання інтересу до волинської теми в Російській Федерації. Хоча окремі аспекти розвитку новітньої російської історіографії теми отримали висвітлення в працях українських авторів¹, поява нових досліджень, спонукає до здійснення аналізу тенденцій у російській науковій літературі та публіцистиці.

Серед російських дослідників поширеним є критичне ставлення до діяльності ОУН і УПА загалом та до українсько-польських взаємин того часу зокрема. Доробок частини російських авторів настільки переповнений ідеологічними штампами та стереотипами, що його слід зараховувати радше до публіцистично-пропагандивних матеріалів, ніж до наукових статей². Щоб не бути голослівними наведемо декілька прикладів. Чорно-білим зображенням Української повстанської армії та використанням волинських подій для підтвердження образу упівця як жорстокого та лихого, наприклад, вирізняється доробок доктора історичних наук, професора кафедри журналістики Московського державного гуманітарного університету ім. М. Шолохова Андрія Козлова³. Якби не поважні регалії автора та рецензентів можна було б і не звертати увагу на вочевидь пропагандистську літературу, «підготовлену для широкого читацького загалу з метою протидії спробам викривлення історії на шкоду інтересам Росії». Пікантності у сприйнятті писань пана полковника додає факт його народження та навчання не будь-де, а у Львові. Тож у чому ж вбачає Андрій Козлов основні напрямки фальсифікації історії національного підпілля у Західній Україні? Серед подій, які привернули увагу російського дослідника, опинилися єврейський погром у Львові 1941 р., вбивство польських вчених у Львові у липні 1941 р. (та критика тез львівського колеги Андрія Боляновського⁴)

¹ Тимченко А. І. Радянський фактор в українсько-польському міжнаціональному конфлікті в Західній Україні в роки Другої світової війни у висвітленні новітньої російської історіографії. *Гілея : науковий вісник : Збірник наукових праць*. 2013. Вип. 72 (5). С. 286–291.

² *Див. напр.* : Артамонов В. А. Схватка со зверем. Борьба с бандеровцами в 1941–1945 гг. *Сборник материалов межвузовской научно-практической конференции «Исторический опыт защиты гражданского населения, территорий и объектов тыла в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.», посвященной 70-летию Победы, 24 апреля 2015 г.* Химки : АГЗ МЧС России, 2015. С. 11–12.

³ Козлов А. В. Вся правда об Украинской повстанческой армии (УПА) М. : Вече, 2014. 288 с.; Козлов А. В. Адвокаты дьявола. История вооруженного националистического подполья на Западной Украине в 40–50-х гг. XX в. : основные способы и направления фальсификации. М. : На боевом посту, 2012. 98 с.; Козлов А. В. Волянская резня : Украинско-польское вооружённое противостояние в 1943–1944 гг. *Военно-исторический журнал*. 2012. № 12. С. 42–44; Козлов А. В. Фальсификация в СМИ истории украинско-польского противостояния на Волини в 1943–1944 гг. *Молодежь и медиа. Цели и ценности* : Сб. материалов первой Всероссийской научно-практической конференции «Молодежь и медиа. Цели и ценности». Москва, 28–29 апреля 2011 г. Москва : Редакционно-издательский центр (РИЦ) МГГУ им. М. А. Шолохова, 2011. С. 304–312; Козлов А. В. «Советский» фактор в истории украинско-польского противостояния на Волини в 1943–1944 гг. *Вестник МГЭИ*. 2010. № 3. С. 13–14.

⁴ Боляновський А. Убивство польських учених у Львові в липні 1941 року : факти, міфи, розслідування. Львів : вид-во Львівської політехніки, 2011. 188 с.

і українсько-польське протистояння у роки Другої світової війни. Викликають у російського автора застереження і участь в лавах УПА інонаціональних формувань та поширення українського національно-визвольного руху на центральних та південних теренах України. І просто класичним для більшості істориків Росії є неприйняття показу «звірств» (так у А. Козлова) НКВС та Червоної армії на західноукраїнських землях. Уже сам підбір проблем є доволі промовистим, адже вони й донині викликають бурхливі дискусії у наукових (і не тільки) колах. У чому варто погодитися з російським автором, то це з його твердженням необхідності протидії міфологізації історії, адже «бої за історію» – це бої за майбутнє⁵. Тільки є усі підстави побоюватися, що книга Андрія Козлова і є типовою історичною міфологізацією. Адже інакше навіщо тоді приділяти стільки уваги особі батька третього президента України Андрієві Ющенкові⁶. Не випадково книги саме цього автора опинилися у списку забороненої до поширення в Україні літератури.

Варто відзначити спроби авторів подібних видань зіштовхнути українців й поляків знову. Так розділ своєї книги Сергій Бухарін та Микола Ракитянський з промовистою назвою «Волинська різня», або Чудовисько Франкенштейна» закінчують наступні рядки: «Зважаючи на все, в українських націоналістів були добрі «вчителі»... Сьогодні чудовисько «доктора Франкенштейна» здійснює свій страшний експеримент в Україні. Декілька сторіч шляхта сіяла насіння ненависті, у 40-і рр. ХХ ст. вони дали страшний кривавий врожай»⁷. Перенесення знаного гасла «розділяй та володарюй» у сферу наукових досліджень видається просто неприйнятним та неприпустимим.

У цьому контексті прикметною слід уважати присутність волинської теми у дисертаційному дослідженні Федора Спіцина «Радянсько-німецьке ідеологічне протистояння на окупованій території СРСР: національний та релігійний аспект»⁸. Автор розглядає антипольську акцію ОУН і УПА як геноцид щодо поляків, хоча й згадує про знищення польськими загонами українців. Не менш прикметно, що основну провину у розв'язанні українсько-польського конфлікту російський дослідник покладає на ОУН, хоча й не заперечує суттєвої ролі у його розпалюванні німецької окупаційної влади. При цьому російських вчених звертає увагу на те, що успішним для німецької пропаганди були ті випадки, як українсько-польське протистояння на західноукраїнських землях, коли міжнаціональні конфлікти існували незалежно від німців.

Окремої згадки потребує діяльність Фонду сприяння актуальним історичним дослідженням «Історична пам'ять» – громадської організації, створеної 2008 р., яка визначила одним зі своїх головних завдань «протидію фальсифікації і політично вмотивованому викривленню історії на пострадянському просторі». Одним з об'єктів

⁵ Козлов А. В. Вся правда об Украинской повстанческой армии (УПА). Москва : Вече, 2014. С. 223.

⁶ Там само. С. 196–207.

⁷ Бухарин С. Н., Ракитянский Н. М. Россия и Польша : Опыт политико-психологического исследования феномена лимитрофизации. Москва: Институт русской цивилизации, 2011. С.760

⁸ Спицин Ф. Л. Советско-германское идеологическое противоборство на оккупированной территории СССР: национальный и религиозный аспект.

дослідження, який опинився під пильною увагою авторів цього центру стала Організація українських націоналістів. Зокрема, власне трагічним подіям 1943–1944 рр. присвячений збірник архівних документів і досліджень, упорядником якого є Олександр Дюков, під доволі промовистою назвою «Забутий геноцид. «Волинська різанина» 1943–1944 рр.»⁹. Для оцінки наукової вартості книги прикметним є той факт, що значна частина документів, опублікованих у збірці, є відомими і були вже оприлюднені у знаній українсько-польській публікації джерел¹⁰. До того ж упорядники не потурбували про належний коментар, який є обов'язковим для такого типу публікацій. ОУН і УПА тут показані лише як «прислужники розвідувальних і каральних органів фашистської Німеччини» та організації, де антисемітські, антипольські та антиросійські настанови були закладені у програмних документах. Не випадково, оцінюючи це видання польський фахівець Гжегож Мотика звернув увагу на його політичну заангажованість, як один з чинників, що впливають на наукову вартість¹¹.

Прикметною для Олександра Дюкова є його позиція щодо РОА та УПА. Висловлена поза власне науковим дискурсом вона є характеристичною (тому дозволимо собі доволі широку цитату): «Між РОА та УПА є суттєва різниця. По-перше, РОА від початку створювали під прямим німецьким контролем, тоді як роль німецьких спецслужб у створенні УПА на початку 1943 р. донині не з'ясована. Добре відомо, що 1944 р. німецькі спецслужби активно підтримували УПА, надаючи зброю і навчаючи українських націоналістів навичкам диверсійної роботи. Однак це все ж не прямий контроль. По-друге, задачею РОА були бойові дії на фронті, тоді як УПА діяла значною мірою партизанськими методами; окрім того, однією з перших задач, яку почала вирішувати УПА, було проведення кривавих етнічних чисток проти польського населення Волині. Відповідно, УПА несе значно більшу відповідальність за здійснення злочинів проти людяності»¹².

Олексій Баканов, теж пов'язаний з фондом, нещодавно захистив дисертаційне дослідження та опублікував монографію, присвячену національним питанням в ідеології ОУН та розвитку взаємин українських націоналістів з представниками національних меншин¹³. Свій виклад він зосередив на ставленні українських на-

⁹ Забытый геноцид : «Волинская резня» 1943–1944 гг. : документы и исследования / сост. А. Дюков. М.: Алексей Яковлев, 2008. 141, [2] с.

¹⁰ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття = Polska i Ukraina w latach trzydziestych –czterdziestych XX wieku: Невідомі документи з архівів спецслужб. Т. 4. Поляки і українці між двома тоталітарними системами. 1942–1945. Ч. 1. Стосунки АК-УПА на фоні політики окупантів. На Волині. Варшава; Київ, 2005. 878 с.

¹¹ Motyka G. Cień Kłyma Sawura : polsko-ukraiński konflikt pamięci. Gdańsk : Wydawnictwo Oskar : Muzeum II Wojny Światowej, 2013. S. 64.

¹² Дюков А. Р. Чем отличается РОА от УПА? The question. URL: <https://thequestion.ru/questions/20856/chem-otlichaetsya-roa-ot-upa#>

¹³ Баканов А. Национальный вопрос в идеологии Организации украинских националистов (1929–1945 гг.) : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Москва, 2012. 240 с. ; Баканов А. И. «Ни кацапа, ни жида, ни ляха» : Национальный вопрос в идеологии Организации Украинских Националистов, 1929–1945 гг. Москва : Алгоритм, 2014. 424 с. (Фонд «Историческая память»; Серия «Восточная Европа. ХХ век»).

ціоналістів до поляків, євреїв та росіян.¹⁴ Саме у контексті ставлення до поляків розглядав Олексій Баканов волинську трагедію, про яку говорить як «етнічні чистки», події зближені з геноцидом¹⁵. Російський історик поділяє позицію тих польських (Л. Кулінська, Ч. Партач, В. Полішук, Е. Семашко та ін.) й українських (Ю. Войцеховський) дослідників, котрі вбачають причини українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни саме в ідеології ОУН¹⁶. З іншого боку, це суперечить висновку самого ж дослідника, з яким радше варто погодитися, що волинську трагедію обумовила сутічка двох націоналізмів (українського та польського), котрі претендували на одні й ті ж землі та не бажали йти на компроміс. Категорично не можна погодитися з тезою, яка порушує причинно-наслідкові зв'язки, що незважаючи на окремі вбивства поляків українськими націоналістами, ще на початку 1942 р. ніщо не віщувало польсько-української катастрофи. Рівно ж, необгрунтованим видається твердження на кшталт: хоча «відплатні» польські акції на Волині проти українських сіл своєю жорстокістю мало чим відрізнялися від дій українських націоналістів, проте їх цілі були відмінні: якщо польське підпілля проводило винищення баз УПА, то політика ОУН була спрямована на вигнання всіх поляків з території Волині і мало організований характер¹⁷.

Прикметним є й факт перекладу¹⁸ фондом «Історична пам'ять» збірника, що побачив світ 2011 р. у видавництві Вроцлавського університету під назвою «Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych. Ludobójstwo na Kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939–1946», наукова вартість якого неспірна.

Волинські події з'являються у дослідженні доцента Білоруського державного педагогічного університету ім. Максима Танка Валентина Старічюнка¹⁹, як один з аргументів розвінчування «геройки» бандерівського минулого. Визначаючи як «бандитську» діяльність УПА, а події 1943–1944 рр. на західноукраїнських землях – етнічними чистками, білоруський історик поділяє категоричні оцінки того ж таки Александра Дюкова, до прикладу, щодо проголошення 2017 р. на Волині роком УПА, як рівноцінного «проголошенню року СС у Освенцімі, рівно ж дикого та бридкого». Водночас, він ствердив як факт викривлення історичної дійсності у сучасній Україні.

¹⁴ Детальніше див.: Калішук О. Рецензія на книгу О. Баканова «Ни кацапа, ни жида, ни ляха: национальный вопрос в идеологии Организации украинских националистов, 1929–1945 гг.» *Літопис Волині : Всеукраїнський науковий часопис*. 2015. Ч. 14. С. 71–73.

¹⁵ Там само. С. 244, 248.

¹⁶ Там само. С. 241.

¹⁷ Там само. С. 229–245.

¹⁸ Неизвестный геноцид : Преступления украинских националистов на юго-восточном пограничье Польши, 1939–1946 гг.: Сб. / под ред. проф. Б. Паэя ; пер. с пол. Ю. Андрейчука. Москва : Алгоритм, 2015. 447 с. (Фонд «Историческая память»; Серия «Восточная Европа. XX век»).

¹⁹ Старічюнок В. В. Проблема інтерпретації історії ОУН і УПА: между мифами и реальностью *Парадигмы и истории общественного развития*. 2017. Вып. 6. С. 10–14.

«Волинська різанина» з'являється як один із сюжетів пропагандистської праці Сергія Бунтовського та Максима Калашнікова²⁰. На її сторінках вона виступає як небувалий за масштабами злочин, вчинений бойовиками Бандери проти польського населення Волині та інших земель Західної України. Як підтвердження трактування цих подій як етнічних чисток наведено уривки зі знаних в історіографії свідчень Юрія Стельмашука («Рудого»).

Потрактування «польсько-української міжетнічної війни 1943-44 рр.» як найкривавішої акції УПА подибуємо у Сергія Белякова. Аргументуючи свою позицію російський дослідник наводить цифри втрат (від 50 до 100 тис. поляків, від 15 до 30 тис. українців), посилаючись на доробок сучасної української історіографії (!)²¹. Подібно, хоча й з деякими відмінностями, витлумачено українсько-польське протистояння автором передмови іншого видання РАН. Юрій Ігрицький, називаючи це однією з найкривавіших сторінок історії Другої світової війни. На сторінках видання озвучено тезу про винищення бандерівською УПА від 30 до 60 тис. поляків²². Водночас, вказано факт взаємного поборювання українцями і поляками одне одного. Тут варто звернути увагу на застереження Олексія Баканова та Георгія Касьянова, що факт взаємного характеру українсько-польського протистояння і винищення мирного українського та польського населення майже повністю відсутній у сучасному російському популярному образі історії²³.

Українсько-польське протистояння потрапило у контекст перегляду Андрієм Буровським подій 1939–1945 рр. як громадянської війни²⁴. Варто звернути увагу на інтерпретацію автором декількох моментів. По-перше, сам термін «волинська різанина» застосовано щодо широкомасштабної акції проти поляків у 1944 р. По-друге, наголошує на спільних діях проти великих польських з'єднань підрозділів УПА та дивізії СС «Галичина» (до речі, навіть не згадуючи надвідомого прикладу Гути Пеняцької). По-третє, надцікаве оперування кількістю жертв – коли ходить про дані щодо регіонів використано «максимально підтвержені» цифри (Волинь – 36 тис., Східна Галичина – 10 тис. лише у першій половині 1944 р.), водночас вказана максимальна різниця польських втрат, яку можна зустріти у літературі (від 100 до 500 тис. етнічних поляків) і при цьому відсутні будь-які згадки про загиблих українців.

Аналізуючи функціонування волинської теми у російському науковому дискурсі слід згадати працю про Польщу 20 ст. істориків низки інститутів РАН, Московського державного університету ім. М. Ломоносова і Пермського університету, яка стала

²⁰ Калашников М., Бунтовский С. Независимая Украина. Крах проекта. М. : ФОЛИО, 2009. С. 173–176.

²¹ Беляков С. Военная тайна. Можно ли подсчитать потери Советского Союза в Великой Отечественной войне. *Новый мир*. 2017. № 2. С. 156-170.

²² Восточная Европа: Межгосударственные и этносоциальные отношения в XX в.: Сб. науч. тр. / РАН. ИНИОН. Центр науч.-информ. исследований. глобал. и регионал. пробл. Отд. Восточной Европы; Отв. ред. Игрицкий Ю. И., Шаншиева Л. Н. Москва, 2016. С. 7.

²³ Русско-украинский исторический разговорник. Опыт общей истории / Никита Соколов, Анатолий Голубовский (ред.). Москва: Новое издательство, 2017.

²⁴ Буровский А. Великая Гражданская война. 1939 –1945. Москва: Яуза; Эксмо, 2009. 496 с.

першим пострадянським виданням подібного типу. Провадячи розмову про Польщу після Юзефа Пілсудського І. Матвеев однією із причин т. зв «волинської різанини» поляків і українців у роки Другої світової війни (таким чином визнаючи її взаємність) називає політику «ревіндикації»²⁵. У свою чергу, Валентина Парсаданова говорить про кривавий терор, розв'язаний українськими націоналістами за підбурювання гітлерівців (при цьому не згадуючи радянський чинник). Жертвами поголовного винищення на Волині, Поліссі та у Галичині, на її думку, стало більше 80 тис. поляків. Цікавим є твердження, що конкретний досвід спонукав поляків до вибору підтримки радянської партизанки, як більш надійного захисту порівняно з АК²⁶.

Квінтесенцією погляду офіційної російської історіографії на українсько-польське протистояння у роки Другої світової війни слід вважати тезу, висловлену в одній з останніх синтез історії України: «Свій перший масований удар УПА нанесла не по німецьких військах, а по польському населенню. Як привід до антипольської акції було використано вбивства українців на Холмщині, організовані польськими колаборантами»²⁷. При цьому можна простежити тенденцію означити дії націоналістів щодо російськоорієнтованої частини населення етноцидом; пов'язати «політику» українських націоналістів щодо росіян та поляків і євреїв, що нав'язується із викладом, запропонованим Олексієм Бакановим, про якого вже згадували; утвердити тезу про те, що бандерівський нацизм у своїй жорстокості перевершив німецький²⁸.

Зі складнощами пробиває в російській історіографії собі місце «ліберальний» напрямок досліджень.

Серед інших згадаємо Олександра Гогуну²⁹, який стоїть відособлено в російській історичній науці. Прикметним є його критичне ставлення до доробку і російської (історик піддав жорсткій критиці документальний збірник про ОУН і УПА³⁰ за відсутність матеріалів про операції радянської агентури всередині націоналістичних організацій), і польської (вчений критично оцінив за появу неорадянських та неонаціоналістичних тенденцій у монографії Гжегожа Мотики «Український

²⁵ Польша в XX веке. Очерки политической истории / отв. ред. А. Ф. Носкова; РАН. Ин-т славяноведения. Москва : Изд-во «Индрик», 2012. С. 240.

²⁶ Там само. С. 378–379.

²⁷ Данилевский И. Н. , Таирова-Яковлева Т. Г. , Шубин А. В. Мироненко, В. История Украины. СПб. : Алетейя, 2015.

²⁸ Багдасарян В. Э., Сулакшин С. С. Современный фашизм: новые облики и проявления. Москва: Наука и политика, 2017. С. 195.

²⁹ Гогун А. Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы. СПб.: Издательский дом «Нева», 2004. 418 с.; Гогун А. Между Гитлером и Сталиным : украинские повстанцы (Изд. 2-е, испр. и доп.). М.: ОЛМА Медиа Групп, 2012. 446, [1] с.; Гогун А. Сталинские командос. Украинские партизанские формирования, 1941–1944 (2-е изд., испр. и доп.). М. : РОССПЭН, 2012. 527 с.; Гогун А. С. Поступательное ожесточение. Предпосылки антипольской акции УПА. 1939-1943. *Клио*. 2015. № 4 (100). С. 227-230.

³⁰ Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы. В двух томах. Т. 1 : 1939–1943 / под ред. А. Н. Артизова. М. : РОССПЭН, 2012. 878 с.; Т. 2 : 1944–1945 / под ред. А. Н. Артизова. М. : РОССПЭН, 2012. 527 с.

партизанський рух. 1942–1960» та «Від волинської різанини до операції «Вісла»³¹; останню, до речі, нещодавно було перекладено російською³²) історіографій. Позицію цього вченого щодо ОУН і УПА загалом та волинських подій зокрема слід часто-густо характеризувати як «адвокатську», а його публікації деякі колеги навіть називають панегіриками на честь ОУН і УПА³³.

Цей же напрямок в російській історичній науці репрезентує молодий науковець Михайло Вовк, у коло наукових інтересів якого потрапила воєнна політика Польщі на колишніх національних східних окраїнах у роки Другої світової війни³⁴. Через аналіз подій у Литві, Західній Україні та Західній Білорусі з одного боку як історії протистояння і боротьби з двома окупантами – німецьким та радянським, а з іншого – завдяки комплексному погляду на так зв. «креси» Другої Речіпосполитої автор спробував безпристрасно поглянути на ті події³⁵. Тут варто згадати про присутність польсько-українських та польсько-білоруських паралелей у згаданого вже нами Федора Сціпина.

Хоча праці Б. Соколова³⁶ не присвячені безпосередньо питанню волинської трагедії, однак для нас видаються важливими висновки дослідника з одного боку про те, що і поляки, і українці стали жертвами політики Кремля, а з іншого боку, якщо в Галичині та на Волині у протистоянні з поляками українці спиралися на ОУН і УПА, то в Білорусі спільниками у аналогічній боротьбі з поляками була радянська партизанка.

Однією із знакових для російської історіографії стала науково-популярна робота Олени Яковлевої³⁷, котра поклавши в основу своїх міркувань критику праці згаданого вже ліберального російського історика Б. Соколова, сама наразилась на гостро-критичну оцінку польських колег, які назвали книгу «Польша проти СРСР. 1939–1950» «антипольським памфлетом» та спробою мінімізувати польський

³¹ Гогун О. Психологічні підоснови трагедії 1943 р. Критика тез Гжегожа Мотики. *Визвольний шлях*. 2008. Ч. 1 (січень–березень). С. 256–262 ; Гогун О. Поступальне озлоблення : Передумови антипольської акції УПА, 1939– 1943 рр. *День*. 2013. 26–27 липня (№ 130–131). С. 8.

³² Мотыка Г. От волинской резни до операции «Висла». Польско-украинский конфликт 1943–1947. Москва : РОССПЭН, 2014. 336 с.

³³ Motyka G. Cień Kłyma Sawura : polsko-ukraiński konflikt pamięci. Gdańsk : Wydawnictwo Oskar : Muzeum II Wojny Światowej, 2013. S. 65.

³⁴ Вовк М. Военная политика Польши на бывших национальных окраинах в годы Второй мировой войны в свете национальных проблем : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.03. Москва, 2008. 250 с.

³⁵ Вовк М. Ю. Армия Крайова на территории СССР во время Второй мировой войны. *Знание. Понимание. Умение*. 2005. № 2. С. 195–201.

³⁶ Соколов Б. В. Оккупация. Правда и мифы М. : АСТ–Пресс Книга, 2002. 348 с., [6] с. (Историческое расследование) ; Соколов Б. В. Оккупация. Правда и мифы. Москва : АСТ–Пресс Книга, 2005. 347 с., [7] с. (Историческое расследование)

³⁷ Яковлева Е. В. Польша против СССР. 1939–1950. Москва : Вече, 2007. 411 с. (Империя. RU).

внесок у перемогу над нацистською Німеччиною³⁸. Тут лише звернемо увагу на дискусійну характеристику дослідницею відносин АК і радянських партизан на Волині. На думку Олени Яковлевої польське підпілля віддало перевагу допустити винищення польського населення упівцями, ніж піти на широку співпрацю з представниками СРСР³⁹.

Оригінальний погляд на конфлікт між українцями та поляками у роки Другої світової війни представляє Климентій Федевич, який закінчив історичний факультет МДУ ім. М. Ломоносова та Центрально-Європейського університету та захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук у МДУ. Підхід автора щодо міжнаціонального конфлікту слід вважати досить виваженим та з прагненням уникати односторонніх звинувачень. До того ж, дослідник ставить перед собою завдання пошуку шляхів примирення українців та поляків та доходить висновку, що «якщо українці і поляки будуть по-справжньому дотримуватись сучасних моральних та етичних принципів, а також принципів міжнародного права, то війна польської та української історичної пам'яті про події 1940-х рр., яка все ще триває, закінчиться»⁴⁰.

Однією із особливостей функціонування у сучасному суспільному просторі теми Волині⁴³ є її надактуалізованість, не лише в Польщі та Україні, а й у Російській Федерації. При цьому найприкметнішим слід вважати факт присутності цієї теми у виданнях і правого, і ліберального, і лівого спрямування⁴¹.

Характеризуючи сучасний російський науковий та публічний дискурс не можна оминати більш, ніж промовистих випадків заборони поширення на території РФ друкованих видань (хоч вони лише побіжно стосуються теми волинських подій 1943–1944 рр.). 23 серпня 2017 р. Московський районний суд м. Санкт-Петербург визнав забороненою до поширення в Росії збірник «Східні роздуми» знаного польського політика, публіциста, одного з найвідоміших діячів польської діаспори на Заході після Другої світової війни, одного з найбільших моральних авторитетів

³⁸ Motyka G. Okropni Polacy. *Newsweek Polska*. 2008. Nr 4. S. 28–29.

³⁹ Яковлева Е. В. Польша против СССР... С. 123.

⁴⁰ Федевич К. Час закінчити війну. «І»: незалежний культурологічний часопис. 2013. Ч. 74. С. 133.

⁴¹ Вольнская резня. *Большевик. Общественно-политическая газета ортодоксальных марксистов (большевиков)*. 2014. № 3 (172). С. 4; Шляхов Е. Бандеровский враг – вчера и сегодня. *Суть времени*. Свердловск, 2014. 9 мая (№ 7). С. 9–10; Вольнская резня – неусвоенный урок истории. Вольнские события без «патриотических прикрас». *Коммунист Ленинграда*. 2015. № 2 (104). С. 34; 13 февраля 1944 года: Вольнская резня. *Парламентская газета*. 2015. 13-19 февраля. С. 12–13; 13 февраля 1944 года: Вольнская резня. *Слава труда. Бахчисарайская районная газета*. 2015. 27 февраля (№ 19-21). С. 4; Неменский О. Украинско-польская чарка. *Литературная газета*. 2015. 29 апреля – 5 мая (№ 17). С. 2; Радионов Д. Жертвы «российского империализма»? Киев вновь предлагает Варшаве закрыть вопрос Вольнской резни и обвинить во всём Москву. *Русский Вестник*. 2016. № 19. С. 2; «Вольнь» задела за живое. На кинофестивале в Польше состоялся предпремьерный показ художественного фильма о Вольнской резне. *Русское слово*. 2016. 30 сентября (№ 35). С. 3; Соколова Е. Люди, будьте бдительны: фашизм возрождается. *Правда. Орган Центрального Комитета КППРФ*. 2017. 29 января (№ 132). С. 4.

Польщі Яна Новака-Єзбранського⁴². Підставою стали експертні висновки, в одному з яких – фахівець з РДПУ ім. О. Герцена ствердив численні «викривлення» історії у матеріалах збірника (щодо Варшавського повстання; Волинської різанини, як організованої радянськими партизанами; Катинської справи і т. д.)

Прикметною також слід вважати ситуацію довкола особи петербуржця Кирила Александрова і його публікації. Попри успішний захист 2016 р. дисертації на здобуття наукового ступеня доктора наук на тему «Генералітет і офіцерські кадри збройних формувань Комітету визволення народів Росії 1943–1946 рр.», експертна рада Вищої атестаційної комісії з історії 2017 р. не рекомендувала президії затверджувати це рішення. Його ж статтю «Бандера і бандерівці»⁴³ 2017 р. рішенням суду (на підставі експертних висновків) було визнано екстремістським матеріалом і заборонено. І хоча волинським подіям у ній відведено не так багато місця, вважаємо за необхідне розглянути як вони подані. У підрозділі з промовистою назвою «Велика кров» автор визначає події 1943–1944 рр. етнічними чистками на спірних територіях, які зумовило збройне протистояння УПА і АК, що звинувачували одна одну в співпраці з німцями та акціях, які провокували терор окупантів. Кирил Александров чітко окреслює взаємність конфлікту і коли торкається кількості жертв, говорячи і про польські (до 100 тис), і про українські (до 30 тис.) втрати.

Підсумовуючи, зазначимо, що волинські події є одним із елементів наукового дискурсу сучасної РФ, є прикладом поширення стереотипних уявлень, які впливають і впливатимуть на суспільну свідомість. Аналізуючи російську наукову літературу і публіцистику слід пам'ятати, що тема Другої світової війни є під контролем держави і це обмежує повноцінний розвиток наукових студій. Саме тому у переважній більшості праць сюжети про Волинь⁴³ з'являються для закріплення негативного образу Української повстанської армії.

REFERENCES

Aleksandrov, K. (2014, Sentyabrya 12). Bandera i banderovczy. *Novaya gazeta*, 10-11 [in Russian].

Artamonov, V. A. (2015). Skhvatka so zverem. Bor'ba s banderovczami v 1941–1945 gg. / V. A. Artamonov, k. i. n., st. nauch. sotr. FGBUN «Institut rossijskoj istorii Rossijskoj akademii nauk (RAN). Sbornik materialov mezhvuzovskoj nauchno-prakticheskoj konferenczii «Istoricheskij opyt zashhity grazhdanskogo naseleniya, territorij i ob'ektov ty'la v gody Velikoj Otechestvennoj vojny 1941–1945 gg.», posvyashhennoj 70-letiyu Pobedy, 24 aprelya 2015 g. (pp. 11-12). Khimki : AGZ MChS Rossii [in Russian].

Artizov A. N. (Ed.) (2012). *Ukrainskie natsionalisticheskie organizaczii v gody Vtoroj mirovoj vojny. Dokumenty*. V dvukh tomakh. (Vol. 1 : 1939–1943. Moskva: ROSSPE'N, 878; Vol. 2 : 1944–1945). Moskva : ROSSPE'N, 527 [in Russian].

⁴² Новак-Езбранский Я. Восточные размышления : сборник избранных статей и интервью 1991-2003. СПб : Когита, 2015. 128 с.

⁴³ Александров К. Бандера и бандеровцы. *Новая газета*. 2014. 12 сентября (№ 102). С. 10–11.

Bagdasaryan, V. E. & Sulakshin, S. S. (2017). *Sovremennyy fashizm: novye obliki i proyavleniya*. Moskva: Nauka i politika [in Russian].

Bakanov, A. (2012) *Nacjonalnyj vopros v ideologii Organizaczii ukrainskikh nacjonalistov (1929–1945 gg.)*. (Candidate dissertation). Moskva [in Russian].

Bakanov, A. I. (2014). «*Ni kaczapa, ni zhida, ni lyakha*» : *Nacjonalnyj vopros v ideologii Organizaczii Ukrainskikh Nacjonalistov, 1929–1945 gg.* Moskva: Algoritm [in Russian].

Belyakov, S. (2017). Voennaya tajna. Mozhno li podschitat poteri Sovetskogo Soyuza v Velikoj Otechestvennoj vojne. *Novyj mir*, (2), 156-170 [in Russian].

Bogunov, S., Vi`nyarchik-Kossakovs`ka, M., G`ajovni`chek, Z., G`ronek, B. et all (Ed.) (2005). *Pol'shha ta Ukrayina u tridcyatikh-sorokovikh rokakh KhKh stoli`tya = Polska i Ukraina w latach trzydziestych –czterdziestych XX wieku. Nevi`domi` dokumenty z arkhi`vi`v speczsluzhb.* (Vol. 4). Polyaki i` ukrajinczi` mi`zh dvoma totali`tarnimi sistemami. 1942–1945. Ch. 1. Stosunki AK-UPA na foni` poli`tiki okupanti`v. Na Volini`. Varshava; Kiyiv [in Ukrainian].

Bolshevik (2014). Volynskaya reznya. *Bolshevik*. Obshhestvenno-politicheskaya gazeta ortodoksal`ny`kh marksistov (bolshevikov), 3 (172), 4 [in Russian].

Bolyanovskij, A. (2011). *Ubyvstvo polskikh uchenikh u Lvovi v lypniu 1941 roku : fakty, mify, rozsliduvannya*. Lviv : vyd-vo Lvivskoyi politechniki. [in Ukrainian].

Bukharin, S. N. & Rakityanskij N. M. (2011). *Rossiya i Pol'sha : Opyt politiko-psikhologicheskogo issledovaniya fenomena limitrofizaczii*. Moskva: Institut russkoj czivilizaczii [in Russian].

Burovskij, A. (2009). *Velikaya Grazhdanskaya vojna. 1939–1945*. Moskva: Yauza; Eksmo [in Russian].

Danilevskij, I. N., Tairova-Yakovleva T. G. & Shubin, A. V., Mironenko V. (2015). *Istoriya Ukrainy`*. Sankt-Peterburg: Aletejya [in Russian].

Djukov (Ed.) (2008). *Zaby`ty`j genocid : «Voly`nskaya reznya» 1943–1944 gg. : dokumenty` i issledovaniya*. Moskva: Aleksej Yakovlev [in Russian].

Dyukov, A. R. Chem otlichaetsya ROA ot UPA? The question. URL: <https://thequestion.ru/questions/20856/chem-otlichaetsya-roa-ot-upa#> [in Russian].

Fedevich, K. (2013). Chas zaki`nchiti vi`jnu. «*Yi*»: *nezalezhnij kul`turologi`chnij chasopis*, 74, 133 [in Ukrainian].

Gogun, A. (2004). *Mezhdju Gitlerom i Stalinyim. Ukrainskie povstanczy*. Sankt-Peterburg.: Izdatel`skij dom «Neva» [in Russian].

Gogun, A. (2012). *Mezhdju Gitlerom i Stalinyim : ukrainskie povstanczy* (Izd. 2-e, ispr. i dop.). Moskva: OLMA Media Grupp [in Russian].

Gogun, A. (2012). *Stalinskie komandos. Ukrainskie partizanskie formirovaniya, 1941–1944*. (2-e izd., ispr. i dop.). Moskva: ROSSPE`N [in Russian].

Gogun, A. S. (2015). Postupatel`noe ozhestochenie. Predposy`lki antipol`skoj akczii UPA. 1939–1943. *Klio*, (100), 227-230 [in Russian].

Gogun, O. (2008). Psikhologi`chni` pi`dosnovi tragedi`yi 1943 r. Kritika tez G`zheg`ozha Motiki. *Vizvol`nij shlyakh*, 1, 256-262 [in Ukrainian].

Gogun, O. (2013, 26–27 lipnya). Postupal`ne ozloblennya : Peredumovi antipol`s`koyi akczii UPA, 1939– 1943 rr. *Den*, 8 [in Ukrainian].

Igriczkiy Yu. I. & Shanshieva L. N. (Ed.). (2016). *Vostochnaya Evropa: Mezhdgosudarstvennyye i etnosozialnyye otnosheniya v XX v.: Sb. nauch. Tr.* Moskva: RAN. INION. Centr nauch.-inform. issledov. global. i regional. probl. Otd. Vostochnoj Evropy [in Russian].

Kalashnikov, M. & Buntovskij, S. (2009). *Nezavisimaya Ukraina. Krakh proekta.* Moskva : FOLIO [in Russian].

Kalishchuk O. (2015). Recenziya na knigu O. Bakanova «Ni kaczapa, ni zhida, ni lyakha: naczionalnyj vopros v ideologii Organizaczii ukrainskikh naczionalistov, 1929–1945 gg.». *Li`topis Volini` ; Vseukrayins`kij naukovij chasopis.* Lucz`k, 14. 71-73 [in Ukrainian].

Kommunist Leningrada (2015). Volynskaya reznya – neusvoennyj urok istorii. Volynskie sobytiya bez «patrioticheskikh prikras». *Kommunist Leningrada*, 2 (104), 34 [in Russian].

Kozlov A. V. (2010). «Sovetskij» faktor v istorii ukrainsko-pol`skogo protivostoyaniya na Voly`ni v 1943–1944 gg. *Vestnik MGE`I*, 3 [in Russian].

Kozlov, A. V. (2011). Fal`sifikacziya v SMI istorii ukrainsko-pol`skogo protivostoyaniya na Voly`ni v 1943–1944 gg. *Molodezh` i media. Czeli i czennosti : Sb. materialov pervoj Vserossijskoj nauchno-prakticheskoy konferenczii «Molodezh` i media. Czeli i czennosti».* (pp. 304–312). Moskva: Redakcionno-izdatel`skij cenztr (RICz) MGGU im. M. A. Sholokhova [in Russian].

Kozlov, A. V. (2012). *Advokaty` d`yavola. Istoriya vooruzhennogo naczionalisticheskogo podpol`ya na Zapadnoj Ukraine v 40–50-kh gg. XX v. : osnovny`e sposoby` i napravleniya fal`sifikaczii.* Moskva : Na boevom postu [in Russian].

Kozlov, A. V. (2012). Voly`nskaya reznya : Ukrainsko-pol`skoe vooruzhyonnoe protivostoyanie v 1943–1944 gg. *Voенно-istoricheskij zhurnal*, 12, 42-44 [in Russian].

Kozlov, A. V. (2014). *Vsya pravda ob Ukrainskoj povstancheskoy armii (UPA).* Moskva: Veche [in Russian].

Motyka G. (2013). *Cień Kłyma Sawura : polsko-ukraiński konflikt pamięci.* Gdańsk : Wydawnictwo Oskar : Muzeum II Wojny Światowej [in Polish]

Motyka, G. (2014). *Ot voly`nskoj rezni do operaczii «Visla».* *Pol`sko-ukrainskij konflikt 1943–1947.* Moskva : ROSSPE`N [in Russian].

Motyka, G. (2008). Okropni Polacy. *Newsweek Polska*, 4, 28-29 [in Polish].

Nemenskij, O. (2015, April 29–May 5). Ukrainsko-pol`skaya charka. *Literaturnaya gazeta*, 2 [in Russian].

Noskova A. F. (Ed.) (2012) *Pol`sha v KhKh veke. Oчерki politicheskoy istorii.* Moskva: Izd-vo «Indrik»[in Russian].

Novak-Ezyoran`skij, Ya. (2015). *Vostochny`e razmy`shleniya : sbornik izbranny`kh statej i interv`yu 1991–2003.* Sankt-Peterburg: Kogita [in Russian].

Paz, B. (2015). *Neizvestnyj genocid : Prestupleniya ukrainskikh naczionalistov na yugo-vostochnom pogranič`e Pol`shi, 1939–1946 gg. : Sb.* Moskva : Algoritm [in Russian].

Radionov, D. (2016). Zhertvy` «rossijskogo imperializma»? Kiev vnov` predlagaet Varshave zakryt` vopros Voly`nskoj rezni i obvinit` vo vsyom Moskvu. *Russkij Vestnik*, 19, 2 [in Russian].

Shlyakhov, E. (2014, 9 May). Banderovskij vrag – vchera i segodnya. *Sut` vremeni*, 9-10 [in Russian].

Sokolov, B. V. (2002). *Okkupacziya. Pravda i mify*. Moskva: AST–Press Kniga [in Russian].

Sokolov, B. V. (2005). *Okkupacziya. Pravda i mify*. Moskva: AST–Press Kniga [in Russian].

Sokolov, N. & Golubovskij A. (Ed.) (2017). *Russko-ukrainskij istoricheskij razgovornik. Opy`ty` obshhej istorii*. Moskva: Novoe izdatel`stvo [in Russian].

Sokolova, E. (2017, Yanvar 29). Lyudi, bud`te bditel`ny`: fashizm vozrozhdaetsya. *Pravda. Organ Czentral`nogo Komiteta KPRF*, 4 [in Russian].

Spiczin, F. L. (2016). Sovetsko-germanskoie ideologicheskoe protiborstvo na okkupirovannoj territorii SSSR: naczional`ny`j i religiozny`j aspekt. (Doctoral dissertation). Moskva [in Russian].

Starichyonok, V. V. (2017). Problema interpretaczii istorii OUN i UPA: mezhdumifami i real`nost`yu. *Paradigmy` i istorii obshhestvennogo razvitiya*, 6, 10-14 [in Ukrainian].

Timchenko, A. I'. (2013). Radyans`kij faktor v ukrayins`ko-pol`s`komu mi`zhnaczional`nomu konfli`kti` v Zakhi`dni`j Ukrayini` v roki Drugoyi svi`tovoyi vi`jni u visvi`tlenni` novi`tn`oyi rosi`js`koyi i`stori`ografii`yi. *Gi`leya : naukovij vi`snik*, 5 (72) (5), 286-291 [in Ukrainian].

Vovk, M. Yu. (2005). Armiya Krajova na territorii SSSR vo vremya Vtoroj mirovoj vojny. *Znanie. Ponimanie. Umenie*, 2, 195–201 [in Russian].

Vovk, M. Yu. (2008). *Voennaya politika Pol`shi na byvshikh naczionalnykh okrainakh v gody Vtoroj mirovoj vojny v svete naczionalnykh problem*. (Doctoral dissertation). Moskva [in Russian].

Yakovleva, E. V. (2007). *Pol`sha protiv SSSR. 1939–1950*. Moskva: Veche [in Russian].

Oksana Kalishchuk. Volyn tragedy of 1943 in contemporary Russian historical science and journalism

The article analyses the main tendencies and peculiarities of functioning of certain aspects of Ukrainian-Polish relations during the Second World War in Russian historiography and journalism. The need to rethink the historiography of the Volyn tragedy in Russia is long overdue, so the role and importance of the identification function of historiography itself and the observance of the principle of objectivity in scientific and historical works have grown. Historiography provides a choice of research strategies, cognitive models, conceptual positions, and finally theoretical foundations for analyzing the past. In view of this, the purpose of the article was to synthesize and analyze the work of Russian scientists, to identify the main directions and to establish links between scientific and social discourses. The methodological basis of exploration was the principles of historicism, systematicity, objectivity. The methods of historiographic analysis and synthesis, genetic, problem-chronological, comparative, retrospective, predetermined by the research topic are used in the work. These methodological foundations allowed us to trace the evolution of historiographical discourse in Russia, its structural and institutional forms during the 1990s - the first decades of the 21st century. In historiography, given their mobility, are also subject to the method of description, that

is, the disclosure of typical properties, features, differences, quantitative and functional characteristics. It is argued that the overwhelming majority of Russian authors portray Volyn events within the established post-Soviet narrative with correspondingly negative evaluations of the Ukrainian underground against the Polish population, describing them as genocide or ethnic cleansing. At the same time, the presence of a liberal trend in Russian historiography, which tries to avoid radical judgments, is noted. Negative Ratings and Plots: Volyn-related events regularly appear in the media, perpetuating the negative stereotype of a “Bandera” (and sometimes just a Ukrainian) in Russian society. The results obtained in the course of the study are actualized in view of the active use of the theme of Volyn events in the conditions of the Ukrainian-Russian war.

Key words: Volyn tragedy, Russia, historiography, journalism, propaganda, UPA.

УДК 94(477:=162.1)“1953/1985”

Yuliia KSHANOVSKA*PhD student of the I. Krypiakevych Institute
of Ukrainian Studies of the National Academy
of Sciences of Ukraine**ORCID 0000-0002-2535-998X**yulliakshanovska@gmail.com**DOI: 10.33402/up.2018-11-122-130*

POLISH COMMUNITY IN THE DAILY PRACTICE OF SOVIET CITIES: INTEGRATION STRATEGIES AND IDENTITY PRESERVATION (ON THE EXAMPLE OF THE DNIPROPETROVSK REGION 1953–1985)

The Polish community in the Dnipropetrovsk region has a long history, however, and little studied in comparison with other regions of Ukraine. Poles who migrated to the Eastern Territories of Ukraine are mostly large land magnates, engineering and technical personnel, and ordinary workers, and after the Second World War – Poles who were victims of forced relocations, or entered military service.

The Polish community that was formed in 1953 was heterogeneous, and was completely transformed. Getting into the cities and villages of the Dnipropetrovsk region, the Poles were quickly assimilated, and experienced total Russification (in the villages mostly Ukrainization). The Soviet government has done everything possible to close the Polish community access to churches that have been closed since 1948, and handed over to the use of city councils. However, rarely, but still partially, the Poles managed to instill their customs or culture in local residents, which certainly influenced their self-awareness and lifestyle changes.

The cities where the Poles lived most of all became Russian, and filled the city space with newly arrived Russians to control the party apparatus on the ground, and ensure the formation of the «Soviet Self» in the minds of the local population. The Poles who lived here were the first to undergo the policies of this system – not a single newspaper, school, circle or television was in Polish (before the war the Polish-language school was functioning) – which was the first reasons for the gradual assimilation of the Polish community.

The Poles who lived in the villages – adapted to local life, most of them became «relatives» according to the memories of the residents, and the rest, if possible, traveled to Poland, or to the nearest cities.

Keywords: Poles, Dnipropetrovsk, Dneprodzerzhinsk, Kamianske, demographic changes, population census, assimilation.

The Polish community in the Dnipropetrovsk region occupies a rather important place in the history of the region. In contrast to the history of Western Ukraine, the

Southern and Eastern regions were settled exclusively by Poles migrants who were sent to work in Ukraine, partially deported from the Eastern territories of Poland, military, or deported deeply to Eastern Russia, who managed to return as close as possible to «civilization». In general, the study is based on the materials of memories of the long-assimilated Poles, as well as on materials of the Soviet censuses. Unfortunately, there is not a single study that reveals the history of the Polish community in the Dnipropetrovsk region.

Even before the war in the Dnipropetrovsk region there were several regions in which the Poles lived. This is Dnipropetrovsk (Katerynoslav) – mainly the left-bank part of the city and its surroundings, Novomoskovsk – the district center near Dnipropetrovsk, Kryvyi Rih, Pavlograd, Nikopol and Kamianske (Dniprodzerzhynsk – one of the largest centers of the Polish population of the region)¹. «...*Samoilenko K. P. (Shtukalska) – Who are you by nationality? – Ukrainian. – What is your education? – I went to school only three years. – Where did you work? – I do not remember the period of German occupation, I was small. When the occupation ended, we assisted our parents in the field. Only women and the elderly remained after the war. They sowed fields, we helped with rakes. When the war ended, I worked on a farm, looking after calves. Then I worked as a milkmaid, and later on various jobs. – What was your parent's name? – My father is Shtukalsky Petro, his parents were Poles. My mother was Ukrainian, her name was Shevchenko Harytyna, she was from the Poltava region... – And my dad's parents were from the Krakow Voivodeship, my great-grandmother used to say that, saying that they were rich. They came here to buy land. They stayed here and died here...*»². This accurately describes the fate of the Poles who moved to Eastern Ukraine in search of a better life.

According to the census of 1897, 12,365 people considered Polish as their mother tongue in Katerynoslav Province: in Katerynoslav this share was 3.3 % (6686 people) of the total population of the city, in Novomoskovsk – 0.5 % (76 people), in Pavlograd – 2 % (312 people), in Kamianske – 16.2 % (2736 people)³. On the other hand, in Kamianske formed national city space artificially – by building a metallurgical plant here, which was moved from Warsaw. The rest of the cities and towns were filled naturally by the Polish minority from the second half of the 19th century, when the majority of Polish landowners bought land in the south of Ukraine. After the end of the forced relocation, the socio-professional structure of the Poles in Dnipropetrovsk region changed significantly. In the cities there were farmers, unskilled engineers, and ordinary workers. The Polish community had to develop its own culture and teach Polish children: «*The situation was similar to the period of interwar life, with only one difference - the Poles were not allowed into leadership positions*»⁴.

After repression and forced exchanges of population for the Poles of Dnipropetrovsk, a period begins, which are mainly called the period of the Soviet «hidden» existence

¹ Фоменко А. Дніпропетровськ: минуле і сучасне. Дніпропетровськ. 2001. С. 61.

² Інтерв'ю з Самойленко К. П., 1931 р. н., записане у місті Кривий Ріг 22 липня 2018 р. Архів автора.

³ Державний архів Дніпропетровської області (далі – Держархів Дніпропетровської обл.). Ф. 416. Оп. 1. Спр. 82. Ар. 1–13.

⁴ Інтерв'ю з Лісовською О. К., 1939 р. н., записане у місті Дніпро 13 липня 2018 р. Архів автора.

of the Polish community⁵. After Stalin's death, the majority of the population, including the Poles, hoped for a partial easing of the party's policy on the existence of national minorities on the territory of the USSR; however, already after the first decrees of the new leadership, the hopes were not fulfilled. Beginning in the second half of the 1950s, two branches of Poles could be distinguished in Dnipropetrovsk: 1) Poles who did not manage to leave the region were massively assimilated, thereby avoiding unnecessary questions to themselves and their family, 2) and those that continued to be called themselves Poles are mostly «newly arrived specialists» from Poland, who were invited to work in the Union under a contract. It was from these two groups that the Polish community of Dnipropetrovsk consisted. In fact, such a distribution influenced their self-identification, their way of life, and, in general, the separation of their «myself» in the Soviet society.

One of the largest centers of life of the Polish community in the Dnipropetrovsk region was Kamianske (Dniprodzerzhinsk). According to the city census of 1913, 14,175 Poles lived in the city, which accounted for 57.9 % of the total city⁶. This was due to the fact that at the end of the 19th century the Warsaw Construction Plant transferred its equipment to Kamianske, where the city's system developed and filled with workers of Polish nationality, sent from Warsaw⁷. Later, however, a «city in the city» appeared in the city: the Soviet government began the mass construction of a new working district in Dniprodzerzhinsk, and already in the 1960s–1970s, a new town began to grow around the Upper Colony (the former working settlement where mainly Poles lived – workers of the Metallurgical Plant) – Sotsgorod (built exclusively in the Soviet style, the city quickly absorbed the Gothic and classical architecture of Polish houses). The new Soviet city became the face of Kamianske, but the Upper Colony slowly began to collapse (although this did not prevent today being this part of the district and being called the Old Town).

In Dnipropetrovsk, the situation was similar. The majority of the Polish population were workers of the largest factories in the region, so it was often the case that the workers who were sent here by contract took their families with them, and created favorable conditions for their life. In contrast to Dniprodzerzhinsk, in Dnipropetrovsk the Poles failed to become one of the leading national groups of the city. Here, the city's population has always been divided between three nations: Ukrainians, Jews, Russians, but according to the 1917 census, 14,959 people of Polish nationality lived in Katerynoslav, which accounted for 6.9 % of the total population of the city⁸. In 1926, this figure was already 5 823 people – 2.5 % of the total population of the city⁹.

⁵ Афанасьев О. Е. Историко-географична спадщина польського народу на території південно-східної України. *Культура народів Причорномор'я*. 2011. № 200. С. 80.

⁶ Сабов М. М. Особливості формування робітничого поселення на території с. Кам'янське в період індустріалізації Придніпров'я наприкінці ХХ – початку ХХ століть: малодосліджені аспекти соціальних відносин. *Придніпров'я: зб. наук. праць*. Дніпропетровськ, 2012. Вип. 10. С. 37.

⁷ Фоменко А. Дніпропетровськ: минуле і сучасне. Дніпропетровськ. 2001. С. 62.

⁸ Катеринославська міська статистика. 1918. Вип. 1. С. 7; Держархів Дніпропетровської обл. Ф. 416. Оп. 1. Спр. 82. Арк. 14; Міські селища УРСР. *Збірник статистично-економічних відомостей*. Харків, 1929. С. 4–23.

⁹ Україна. *Статистичний щорічник ЦСУ УСРР 1926–1929*. Харків, 1929. Табл. 6. С. 13.

The rest of the cities – such as Kryvyi Rih, Pavlograd, Novomoskovsk and Nikopol had a small presence here of the Polish population, the figure ranged from 1.6 % to 2.2 % of the total population¹⁰. However, the situation in these regions was interesting because 60.6 % of Poles lived in villages, and not in cities. But such a factor caused even greater assimilation of national minorities. After all, if in the city it was possible to get at least some access to information, or to communicate with each other, while in the village Polish families were isolated cases, and the only thing left for them was assimilation, but Ukrainian-speaking, not Russian-speaking – how it is was inherent for cities: *«Did many people who came from the city stay in the village forever? – Yes, many. The big families stayed here, the Shram's family from western Ukraine, they came from Poland. – Did they quickly become «native»? We are all the people. We had twelve nationalities in our village: Germans, Jews, Russians, Ukrainians, Tatars. But we have always been friendly, no matter who you are? I also know, a long time ago, when there were no collective farms, there were years when people went to our village to exchange food, take our vegetables. This was probably before the revolution»*¹¹.

The greatest symbol of the Polish community of cities, of course, were religious shrines. At the time of 1953–1986. in the area there were only three. Even before the end of the war and in the early postwar years, the churches in Dnipropetrovsk and Dniprodzerzhinsk were forbidden, but could function in one way or another. In 1948, the city government took away from the Polish community Catholic church of sv. Joseph in Dnipropetrovsk, and signed a decree on the establishment of a public library there¹². Subsequently, the church was reconstructed, virtually unrecognizable, and in 1950 opened the School of higher sportsmanship there. Back in the early 1950s, the Catholics of the city tried to prevent it and wrote letters and appeals to the city executive committee with requests to return the building. Church of sv. Nicholas in Dniprodzerzhinsk was closed in 1929, where from time to time various cultural and nomenclature organizations were located there. There was also the Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary in Yamburg (German colony in the village of Dniprove), closed in 1948 and destroyed by order of the regional executive committee in 1986¹³. There was no help with the PPR for the Polish population, who had USSR citizenship. At that time there was a modest network of diplomatic and consular missions in the Soviet Union (Moscow, Minsk, Kyiv, Leningrad), and the Soviet authorities completely refused to engage in the life of the Polish communities of the USSR, justifying this with constitutional guarantees of civil rights for all, without using ethnic criteria. Another important sign was that Dnipropetrovsk and Dniprodzerzhinsk were cities of the «closed space», in connection with the deployment of space rockets¹⁴. Because of its secrecy, the city, although not

¹⁰ Всесоюзная перепись населения 1926 года. Национальный состав населения по республикам СССР. URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_26.php?reg=4

¹¹ Інтерв'ю з Олійник Ю. І., 1937 р. н., записане у місті Павлоград 15 липня 2018 р. Архів автора.

¹² Фоменко А. Дніпропетровськ: минуле і сучасне. Дніпропетровськ, 2001. С. 62.

¹³ Ibid

¹⁴ Портнова Т. Тема «закритого міста» в історії радянського Дніпропетровська 1950–1980-х рр. Historians. 11 грудня 2017. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/>

officially, was considered closed to foreign citizens, and all migration movements were firmly controlled by the KGB.

After the closure of religious institutions began total assimilation of the population. The lack of Polish-language schools, access to the church – there is a loss of language and ethnic identity. All censuses since 1926 show a permanent decrease in the number of Poles in the Dnipropetrovsk region¹⁵. But it should be noted that the Polish language was not always a national sign, in fact, just like the Catholic religion. Before and after the war, in the region from 1 % to 2.5 % of Poles lived, this figure gradually decreased¹⁶. Usually such a situation was caused by war, repression and forced relocations, however, the fact that the majority of families had mixed marriages between the 70s and 80s and communicated mainly in Russian-Ukrainian is not to be denied¹⁷. In 1970, 6 686 people of Polish nationality lived in the Dnipropetrovsk region (0.2 % of the total population of the region), however, the population of the cities grew, and national minorities lost their presence in the urban environment, and as of 1979 were 5 458 people lived in this region (0.15 % of total population of the region)¹⁸.

In the conditions of the new for the Poles of the Soviet society at the turn of the 50-60s, it was impossible to get used to everyday life. After all, the majority (Poles that came to the Dnipropetrovsk region to work under a contract) faced this problem for the first time – in the cities total Russification: «...even for us – Poles, who have lived here for 20 years, it was difficult to get used to a new way of life. Our newspaper was taken away, there were two Polish schools in the city – they took it away, the Russian language was everywhere; in the school where my children studied – there was not even the Ukrainian language, and all our efforts to somehow preserve our culture were unsuccessful.»¹⁹. Looking through the press of the Dnipropetrovsk region, can really pay attention to one important point. Regional publications were printed in two languages – Ukrainian and Russian, «Whoever wants, then choose» (Could hear in most interviews, to the question «Which press did you prefer?»)*, but even looking through the Russian-language and

doslidzhennya/2351-tetyana-portnova-tema-zakritogo-mista-v-istoriji-radyanskogo-dnipropetrovska-1950-80-kh-rokiv

¹⁵ Україна. *Статистичний щорічник ЦСУ УСРР 1926–1929*. С. 34.

¹⁶ Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. Москва: Наука, 1992. Таб. 8. С. 64; Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Украинской ССР. Москва, 1963. С. 18, 24.

¹⁷ Kulischer E. M. Europe on the move. War and population changes 1917–47. New-York: Columbia University Press. 1948. P. 12–13; Национальный состав населения Днепропетровской области. *Статистический сборник*. Днепропетровск, 1991. С. 8.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Інтерв'ю з Гужевським С. О., 1954 р. н., записане у місті Кам'янське 11 липня 2018 р. Архів автора.

* The conclusions were made on the basis of all interviews collected in the Dnipropetrovsk region as of July 2018. The age of the respondents ranged from 51 to 85 years. Most of the respondents answered unanimously, some (respondents from cities, mostly to the East and South from the Dnipro, stated that they read the Russian-language newspaper, and only residents of villages and the city of Kamianske answered that they preferred the Ukrainian-language press,

Ukrainian-language newspapers of the same publication, it was possible to find differences in articles, and indeed in the topics of publications. But the popular city press was issued exclusively in Russian, and the newspaper of Dnipropetrovsk «Dnipro vechirni», which resumed its release after the war only in 1970, issued the first three quarters of the circulation in Ukrainian, the rest in Russian.

In the cities, it was easier for the newly arrived Poles to preserve their culture and identity. Polish language in public space was limited to private conversations and inscriptions on tombstones in Catholic cemeteries.

The majority of Polish families who came to the Dnipropetrovsk region were familiar with each other, and from time to time they communicated, maintaining friendly relations: *«If honestly, in Poland, too, the communists did not particularly perceive the celebration of Christmas or Easter, but still, history cannot be eradicated to the end. After arriving in the Dnipropetrovsk was very difficult. Most likely was difficult to adapt to the city space, to citizens... But we were gathering together for the holidays, and were supporting our former way of life...but then many of them left the Dnipro...mostly went to Lithuania. At first they wrote letters to us, but later they stopped writing, one of them died, and someone went to another place, so everything died down...»*²⁰.

The Poles who were invited to work in the region lived in houses for engineers – mostly two- or three-story houses with apartments for several families. It was difficult to adapt to life for women and children. At first, women were at home and engaged in upbringing, but later most went to work in hospitals, kindergartens and schools. The adaptation of children was also difficult, people had to hire teachers so that children could learn Russian and communicate freely in school: *«...we arrived in Dnepropetrovsk in 1958, my husband was sent to work in the Rocket Factory, I stayed permanently at home, there was no work for me, besides who would hire me without a language. It was a little creepy to live here, it was a constant control. All of this because my husband worked at the rocket plant. I was bored, so I decided to get a night job at kindergarten. When my daughter was born, I had to stay home again, so I decided to learn the local language. My neighbor was Ukrainian, she and her family came here from the Ternopil region, she knew Polish, and from her I learned to speak Ukrainian, but my children speak Russian. My husband was an engineer at the factory, so we had no problems with money, we decided to send our children to study in a Russian-language school, we were told that Russian-language schools are better and the prospects are greater...»*²¹.

The only link of the PPR in Dnipropetrovsk region was the press. On the pages of the newspaper «Zoria» (regional newspaper) and «Dnipro vechirni» (Dnipropetrovsk city newspaper) there was always a column «Planet. To lead News. Events.», some of them were dedicated specifically to Poland. Inna Barvinok was the editor-in-chief of the column «Letters to friends to Poland», she traveled to Poland several times. A definite

¹⁰ was more convenient, since basically everything was the village spoke Ukrainian, so reading Ukrainian was much easier).

²⁰ Інтерв'ю з Гужевською О. М., 1942 р. н., записане у місті Кам'янське 11 липня 2018 р. Архів автора.

²¹ Інтерв'ю з Квасневською А. І., 1944 р. н., записане у місті Дніпро 24 липня 2018 р. Архів автора.

novelty in the activities of the Polish community of Dnipropetrovsk was trips to Poland, on the basis of an agreement on cultural cooperation and networking with communities and educational institutions*. During these visits, Poles from Dnipropetrovsk region participated in trainings and meetings, visited and learned about their historic homeland. About these and other events are always told on the pages of the Dnipropetrovsk press, both urban and regional newspapers.

So, despite the constant prohibition total national and Sovietization policies, Polish culture brought to the territory of Dnipropetrovsk region under the nomenklatura regime could exist. Mass prohibition and total propaganda, the plantings of the Soviet way of life did not prevent the Poles from developing themselves. However, the changes brought about by the new Soviet system after the war undoubtedly influenced the way of life of the local people, in particular the Poles. After the overthrow of the Soviet regime, the Polish community began a gradual restoration of its activities in the region, and also contributed to the discovery of other cells of Polish culture in the Dnipropetrovsk region. Although today the majority of Polish residents consider themselves already indigenous to the city, but they constantly emphasize their nationality – the Poles.

REFERENCES

- Afanasiev, O. Y. (2011). Istoryko-heohrafichna spadshchyna polskoho narodu na terytorii pivdenno-skhidnoi Ukrainy. *Kultura narodov Prychernomoria*. (200). 78–82 [in Ukrainian].
- Fomenko, A. (2001). Dnipropetrovsk: mynule i suchasne. Dnipropetrovsk. Dni-proknyha [in Ukrainian].
- Huzhevska, O. M. (Personal communication, July 11, 2018). [in Ukrainian]. Interview by Y. M. Kshanovska [In-person].
- Huzhevskiyi, S. O. (Personal communication, July 11, 2018). [in Ukrainian]. Interview by Y. M. Kshanovska [In-person].
- Itogi Vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1959 goda: Ukrainskoy SSR. (1963). Moskva: Gosstatizdat [in Russian].
- Katerynoslavska miska statystyka. (1918). Katerynoslav, (1), 1–9 [in Ukrainian].
- Kulischer, E. M. (1948). *Europe on the move. War and population changes 1917–47*. New-York. Columbia University Press. 12-13 [in English].
- Kvasnevska, A. I. (Personal communication, July 24, 2018). [in Ukrainian]. Interview by Y. M. Kshanovska [In-person].
- Lisovska, O. K. (Personal communication, July 13, 2018) [in Ukrainian]. Interview by Y. M. Kshanovska [In-person].
- Miski selyshcha URSR. Zbirnyk statystychno-ekonomichnykh vidomosti. (1929). Kharkiv: TsSU USRR. 4–23 [in Ukrainian].

* The conclusion was made on the basis of the analysis of the press «Zorya» and «Dnipro Vechirny» (regional and city newspaper), each issue of which contained a separate column «Letters of Friends from Poland» and «World Events», mainly devoted to cooperation between the Union republics, new arrangements, general discoveries etc.

Natsional'nyy sostav naseleniya Dnepropetrovskoy oblasti. Statisticheskiy sbornik. (1991). Dnepropetrovsk [in Ukrainian].

Oliinyk, Y. I. (Personal communication, July 15, 2018). [in Ukrainian]. Interview by Y. M. Kshanovska [In-person].

Portnova, T. (2017). Tema zakrytoho mista v istorii radianskoho Dnepropetrovska 1950–1980rr. Retrieved from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2351-tetyana-portnova-tema-zakritogo-mista-v-istoriji-radyanskogo-dnepropetrovska-1950-80-kh-rokiv> [in Ukrainian].

Sabov, M. M. (2012). Osoblyvosti formuvannia robitnychoho poselennia na terytorii s. Kamianske v period industrializatsii Prydniprovia naprykintsi XIX – pochatku XX stolit: malodoslidzheni aspekty sotsialnykh vidnosyn. Prydniprovia: zbirnyk naukovykh prats, 10, 34–41 [in Ukrainian].

Samoilenko, K. P. (Personal communication, July 22, 2018). [in Ukrainian]. Interview by Y. M. Kshanovska [In-person].

Ukraina. Statystychnyi shchorichnyk 1926–1929. (1929). Kharkiv: TsSU USSR [in Ukrainian].

Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1926 goda. Natsionalnyy sostav naseleniya po respublikam SSSR Retrieved from http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_26.php?reg=4 [in Russian].

Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1939 goda. Osnovnyye itogi. (1992). Moskva: Nauka [in Russian].

Юлія Кшановська. Польська спільнота у повсякденних практиках радянських міст: стратегії інтеграції та збереження ідентичності (на прикладі Дніпропетровської області 1953–1985 рр.)

Польська спільнота на Дніпропетровщині має багатовікову історію, проте і досліджену чи не найменше з-поміж інших регіонів України. Поляки, які переселялися на східні терени України, – це здебільшого великі земельні магнати, підприємці, інженерно-технічні кадри та заробітчани, а після Другої світової війни – поляки, які стали жертвами примусових переселень, та ті, які отримали роботу за контрактом або ж вступили на військову службу.

Прошарок польської спільноти, що сформувався станом на 1953 р., був неоднорідний та зазнав цілковитої трансформації. Потрапляючи як до міст, так і до сіл Дніпропетровщини, поляки швидко асимільовувалися, але зазнавали тотальної русифікації (у селах переважно українізовувалися). Радянська влада зробила все можливе, аби закрити польській громаді доступ до основного – костелів, які були зачинені ще з 1948 р. та передані в користування міських рад задля «кращого призначення». Дуже рідко, та все ж полякам вдавалося прищепити свої звичаї чи культуру тамтешнім жителям, що неодмінно впливало на їхню самосвідомість та зміну способу життя.

Міста, у яких проживало найбільше поляків, ставали зросійщеними і наповнювали міський простір новоприбулими росіянами задля керування партійним апаратом на місцях та забезпечення формування «радянського Я» у свідомості місцевого населення. Поляки, які тут мешкали, – першими зазнали політики цієї системи – жодної газети, школи, гуртка чи телебачення польською мовою не було

(до війни у Дніпродзержинську функціонувала польськомовна школа), що й стало першою причиною поступової асиміляції польської спільноти.

Поляки, які проживали у селах, – українізовувалися та пристосовувалися до тамтешнього життя, більшість з них ставала «своїми», згідно зі спогадами мешканців, решта – за можливості виїздили до Польщі або ж до міста.

Ключові слова: поляки, Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Кам'янське, повсякдення, демографічні зміни, перепис населення, асиміляція.

Julia Kszanowska. Społeczność polska w życiu codziennym miast radzieckich: strategie integracji i zachowania tożsamości (np. regionu dnipropropietrowskiego 1953–1985)

Losy społeczności polskiej w regionie Dniepropietrowskim ma długą historię, ale została dotąd słabo zbadana w porównaniu z innymi regionami Ukrainy. Polacy, którzy przenieśli się na wschodnie tereny Ukrainy przed wiekiem XX-tym, to głównie właściciele ziemscy, przedsiębiorcy, inżynierowie i robotnicy, a po drugiej wojnie światowej byli to Polacy, którzy padli wcześniej ofiarą przymusowych wysiedleń, i ci, którzy dostali pracę najemną, lub wstąpili do służby wojskowej w ZSRR.

Społeczność polska, która powstała w 1953 r., była heterogeniczna i uległa całkowitej transformacji. Dojeżdżając do miast i wsi regionu Dniepropietrowskiego, Polacy szybko zasymilowali się i doświadczyli całkowitej rusyfikacji (w większości wsi następował proces ukrajinizacji). Władze radzieckie dołożyły wszelkich starań, aby zamknąć dostęp społeczności polskiej do kościołów, które zamknięto w 1948 r. i przekazano do użytku radom miejskim w celu «lepszego przeznaczenia». Nierzadko, mimo wszystko, Polakom udało się utrwalić, ocalić od zapomnienia, swoje zwyczaje, kulturę, także wśród lokalnych mieszkańców, co nieuchronnie wpłynęło na ich samoświadomość i zmianę stylu życia.

Miasta, w których żyli większości Polacy, zostały zrusyfikowane. Przestrzeń miejską zapełniono nowo przybyłymi Rosjanami, by kontrolować aparat partyjny na prowincji i zapewnić powstanie «sowieckiego Ja» w umysłach miejscowej ludności. Polacy, którzy tu mieszkali – jako pierwsi cierpieli z powodu tak realizowanej polityki – żadna gazeta, szkoła, środowisko czy telewizja nie mogła być polskojęzyczna (szkoła polskojęzyczna funkcjonowała przed wojną w Dnieprodzerzinsku). Była to podstawowa przyczyna stopniowej asymilacji społeczności polskiej w tym regionie.

Polacy mieszkający na wsi – byli ukrajinizowani i zmuszani do dostosowania się do sowieckich zasad życia lokalnego. Większość z nich stała się «ich» według wspomnień mieszkańców, reszta – jeśli to możliwe, wyjechała do Polski lub do miasta.

Słowa kluczowe: Polacy, Dniepropietrowsk, Dnieprodzerzinsk, Kamianske, życie codzienne, zmiany demograficzne, spis ludności, asymilacja.

УДК 94(477:456.31)“1991/2005”

Тарас Горбачевський*кандидат історичних наук,**молодший науковий співробітник**Центру дослідження українсько-польських відносин**Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України**ORCID.org/0000-0001-9358-0443,**horbaczewski.taras@gmail.com**DOI: 10.33402/up.2018-11-131-139*

УКРАЇНА – ВАТИКАН: МІЖДЕРЖАВНІ ТА МІЖЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ (1991–2005)

У статті розглянуто етапи становлення дипломатичних відносин між Україною та Ватиканом у 1990-х роках. Прослідковано хронологію офіційних зустрічей та візитів офіційних осіб, виявлено причини труднощів із затягуванням відкриття українського посольства у Ватикані. Ватикан був зацікавлений у тісних взаєминах з Україною, де Католицька Церква отримала рівні права поруч з іншими конфесіями, що слугувало підставою та прикладом для подальшого поглибленого діалогу взаєморозуміння із Російською православною церквою (РПЦ). Папське представництво в Україні ставило за мету захист статусу Католицької церкви, забезпечення релігійної свободи.

Проаналізовано політику Ватикану щодо незалежної України, його підтримку в прагненнях держави до євроінтеграції. Встановлено важливість візиту Папи Римського Івана Павла II та його діалогу в українському суспільстві для розвитку міжцерковної співпраці, міжконфесійного діалогу, українсько-польського примирення в питаннях історичної пам'яті. Нерозв'язаність міжконфесійних суперечок згладжувала діяльність Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій, роботу яких було позитивно оцінено участю у засіданні самого папи. У виступі перед аудиторією Всеукраїнської Ради Церков та релігійних організацій Папа наголосив на мультикультурності простору України.

Простежено рамки співпраці України та Ватикану в гуманітарній політиці, соціальних та освітніх програмах. Відзначено, що співпраця між обома державами сприяла росту морального авторитету України як європейської держави із західноєвропейськими цінностями. Держави, які прагнуть до вступу в Європейський союз (між ними Україна) приділяли велику увагу духовним чинникам євроінтеграції, залучаючись до різноманітних форумів та зустрічей, що проводив Ватикан.

Ключові слова: Україна, Ватикан, Католицька Церква, дипломатичні відносини, екуменізм.

Горбачовська перебудова в Радянському Союзі сколихнула та змінила різні аспекти життя суспільства, серед іншого духовні та моральні орієнтири, які стали

опиратися на легальну діяльність Церков. Відновлення структур Католицької Церкви, демократизацію в радянському суспільстві активно пропагував Ватикан. Офіційні відносини з Радянським Союзом були започатковані 15 березня 1990 р. Через рік глава Української греко-католицької церкви (УГКЦ) Мирослав Любачівський з благословення папи Івана Павла II повернувся до України. Як представник папи, він провів низку зустрічей з Леонідом Кравчуком, Вітольдом Фокінім, здійснив державницький виступ з трибуни Верховної Ради України, заохочуючи державотворчі процеси в Україні. Католицька Церква в СРСР була на четвертому місці за кількістю вірян поряд з іншими конфесіями та представляла не тільки релігійне, але й політичне об'єднання, центром якого був Ватикан. З Папським престолом радянська влада вимушена була рахуватися, зважаючи на той авторитет, яким він володів у країнах Західної Європи поза залізною завісою. Позаяк офіційно заборонити функціонування Церкви в СРСР з оголошеною «свободою віри» не вдалося, комуністи використовували пропаганду, все більші майнові обмеження, арешти, переслідування священиків та вірян упродовж десятиліть¹.

Михайло Горбачов запевнив папу на зустрічі 1 грудня 1989 р. в реальності визнання права вірян на задоволення їхніх духовних потреб. Згодом колосальну роль папи у розпаді Радянського Союзу визнав сам президент СРСР².

Дипломатичні відносини між Україною та Ватиканом вперше було встановлено за часів Української Народної Республіки (УНР) (1918–1919). Керівником дипломатичної місії УНР при Святому Престолі був граф Михайло Тишкевич³. Після проголошення Україною незалежності та Всеукраїнського референдуму (грудень 1991 р.) зав'язалися тісніші контакти. Важливим кроком стали міждержавні перемовини між Святим Престолом та Україною 9–12 січня 1992 р. в Києві, в ході яких завершилося встановлення дипломатичних відносин між двома державами в формі нунціатури в Києві та українського посольства у Ватикані. Офіційне визнання України як незалежної держави Ватикан підтвердив 8 лютого 1992 р. Першим апостольським нунцієм в Україні вже в березні 1992 р. став Антоніо Франко, який у серпні вручив вірчі грамоти президенту Л. Кравчуку та безпосередньо приступив до виконання своїх обов'язків. Міждержавні відносини між Україною і Святим Престолом було започатковано візитом до Ватикану у квітні 1993 р. міністра закордонних справ України А. Зленка, під час якого він зустрівся з Папою Римським Іваном Павлом II. Перший офіційний візит до Ватикану Президента України Л. Кучми та його аудієнція в Папи Римського відбулася на початку травня 1995 р.⁴ Через фінансові проблеми Україна

¹ о. Вишковський П. Переслідувана Церква. Католики України в часи комуністичного режиму. Київ: Вістка, 2016. С. 46.

² Там само. С. 77.

³ Україна – Ватикан: відносини довіри. URL: https://dt.ua/POLITICS/ukrayina__vatikan__vidnosini_doviri.html

⁴ Українсько-ватиканські відносини. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE-%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96_%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D1%81%D0%B8%D0%BD%D0%B8

зволікала з відкриттям посольства у Ватикані, а контакти через акредитованих послів в Італії не схвалювала дипломатія Святого Престолу. Вирішенням дипломатичного непорозуміння став Указ Президента Леоніда Кучми, який призначив Н. Ковальську (посла в Швейцарії) за сумісництвом надзвичайним і повноважним послом України у Ватикані від 9 вересня 1998 р.⁵ У Києві ж за 25 років працювало кілька нунціїв (арх. Антоніо Франко, Никола Етерович, Іван Юрковіч, Томас Галліксон, Клаудіо Гуджеротті)⁶. Як зазначали експерти, однією з проблем Ватикану був брак людей на дипломатичній службі слов'янського походження, які би сповна розуміли проблеми краю. Без сумніву, Ватикан був зацікавлений у тісних взаєминах з Україною, де Католицька Церква отримала рівні права з іншими конфесіями, що слугувало підставою та прикладом для подальшого поглибленого діалогу взаєморозуміння із Російською православною церквою (РПЦ). Папське представництво в Україні ставить за мету захист статусу Католицької Церкви, забезпечення релігійної свободи, прав людини, налагодження екуменічного та міжцерковного діалогу.

Поглибило двосторонні взаємини запрошення та приїзд Папи Римського в Україну 2001 р. Звичайно, українське керівництво враховувало ризики, запрошуючи главу Католицької Церкви в державу з переважною більшістю православного населення, невизначеністю у взаєминах православних між собою та позицією РПЦ, де візит папи сприймали як наступ католицизму. Україна впродовж століть перебувала у сфері впливу сусідніх держав, також під впливом грецької та латинської культур, тому правильним є твердження, що історія християнства на цих землях відображає досвід, який походить зі Сходу та Заходу⁷.

Подорож папи стала визначною в новітній історії України для християнського братерства між поляками та українцями⁸. Головну мету приїзду папа вбачав у підтриманні миру. У вітальному слові, відкидаючи усі підозри в прозелітизмі, він звернувся до «православних братів: єпископів, монахів, священників і вірян, які становлять більшість громадян країни»⁹. Папа наголосив на важливості порозуміння між Церквами – Римською та Київською, пошуку шляху «повної єдності».

З моменту набуття незалежності Ватикан підтримував Україну в її євроінтеграційних прагненнях, усвідомлюючи, що історично вона слугує мостом між Сходом і Заходом. Папа Іван Павло II зазначив, що «Україна має виразне європейське покликання, яке підкреслюють також християнські корені вашої культури». У вітальному слові папа не випадково згадав світові війни, голодомори, Чорнобиль, співпереживаючи з українським народом трагічні події його історії.

⁵ Козлов В. Дипломатія Святого Престолу в пост біполярній системі міжнародних відносин за часів понтифікату Іоанна Павла II. Вінниця: КНИГА-ВЕГА, 2008. С. 104–105.

⁶ Апостольська нунціатура в Україні. URL: http://risu.org.ua/ua/index/reference/major_relations/~%D0%A0%D0%9A%D0%A6/33663/

⁷ о. Вишковський П. Переслідувана Церква... С. 20.

⁸ Olbromski M. Wielkie dni Lwowa. Razem Papież Jan Paweł we Lwowie czerwiec 2001. Pszemyśl, 2001. 40 с.

⁹ Пилипюк В. Україно, ти моя молитва... Візит глави держави Ватикан папи римського Івана Павла II в Україну 23–27 червня 2001 року. Київ, 2001. С. 20.

Виразив сподівання, що ці гіркі сторінки історії не загальмують сучасного поступу на єдиному правильному шляху до братерства та співпраці¹⁰.

Папа підтримав концепцію без'ядерного статусу України: «Міжнародна спільнота високо цінить досягнення на шляху до зміцнення миру та послаблення суспільно-політичних напружень, беручи до уваги місцеві особливості»¹¹.

Міжконфесійні суперечки згладжувала діяльність Всеукраїнської Ради Церков та релігійних організацій, роботу якої папа оцінив, взявши участь у засіданні, де наголосив на мультикультурному просторі України. Жертви євреїв часів голокосту, комуністичного режиму, Бабин яр, злочини проти мусульман України, татар – все це спричинило бесіду про цінності та релігійні свободи як необхідні елементи демократичного суспільства. Понтифік радив «через відкритий, витривалий і чесний діалог знаходити відповідні рішення, завжди зберігаючи атмосферу щирої толерантності та активної співпраці задля спільного добра»¹².

Ще одним важливим посланням папи під час візиту в Україну був заклик до єдності й добросусідства: «Щоб усі були одне – це таємниця Церкви, яка не нехтує людиною, її культурою та історією, але включає її в сопричастя Святої Трійці. ...Співіснування у любові покликане стати зразком єдності, складовою законного плюралізму і гарантованого Єпископом Риму, наступником святого апостола Петра».

Українсько-польські взаємини почали змінюватися на краще після приїзду папи, адже у своїх проповідях у Львові Іван Павло II головну увагу приділив саме відносинам обох народів, їхній нормалізації на основі взаємопрощення складного суперечливого минулого. Під час Помаранчевої революції поряд з українськими на майдані майоріли й польські стяги. Мало хто очікував такої підтримки українцям, як її виявили брати-поляки. До такої акції спричинився і Святіший Отець. Про мету згоди обох народів засвідчив лист Папи, присвячений 60-й річниці Волинської трагедії. Головна ідея послання – очищення пам'яті про ті події від образи та помсти, потреба виховання молоді в дусі єднання, без недовіри та насильства. «Висловлюючи задоволення з того, що християнські спільноти України й Польщі стали ініціаторами цього відзначення, щоб зробити свій внесок у загоєння і зцілення ран минулого, заохочую обидва братні народи незмінно вести пошук співпраці і миру», – читаємо у листі папи Івана Павла від 7 липня 2003 р.

Під час перебування в Україні Святіший Отець у проповідях порушив питання поєднання Церков, наголосив на неможливості поглинання та необхідності знати та берегти обрядову спадщину Східних Церков, зокрема тут йдеться і про УГКЦ, важливості дотримання повноти християнської традиції, рівноправності в Україні РКЦ та УГКЦ. Вплив приїзду глави РКЦ на українців важко переоцінити. В Україні всі засоби масової інформації приділили головну увагу цій події, аналізували

¹⁰ Пилипюк В. Україно, ти моя молитва... С. 37.

¹¹ Там само. С. 44.

¹² Там само. С. 79.

розвиток християнства на українських землях, проповіді папи, роль РКЦ в Україні та долю християнства загалом¹³.

Міжрелігійний конфлікт в Україні наприкінці 1980-х років, пов'язаний з переходом (нерідко силовим поверненням) православних храмів греко-католикам призвів до тривоги Ватикану та заклику до пошуків компромісу в душі християнської любові¹⁴. Водночас Ватикан апелював до тягlosti католицької традиції в Західній Україні. «Блаженний Архиспископ Більчевський був висвячений Кардиналом Яном Пузиною, єпископом Краківським. Поруч із ним як співсвятителі були блаженний Йосиф Севастіян Пельчар, єпископ Перемиський, і Слуга Божий Андрей Шептицький, греко-католицький Архиспископ. Чи це не була подиву гідна подія? У цьому випадку Дух Святий звів разом трьох великих Пастирів, з яких двоє вже проголошені блаженними, а третій, якщо це Богові угодне, ним буде... Ця їхня єдність залишається як знак і заклик до вірян обох громад, які за їхнім прикладом запрошені будувати сопричастя, якому підступно перешкоджають спомини історичних подій і упередження, зроджені націоналізмом. Сьогодні відчуваємо внутрішній поштовх визнати ті невірності Євангелії, яким піддалося немало християн як польського, так і українського походження, які проживають у цих місцевостях. Тепер настав час відмежуватися від болісного минулого. Християни обох національностей мають крокувати разом в ім'я єдиного Христа Ісуса»¹⁵. «Очищення історичної пам'яті нехай схиляє всіх до переваги того, що об'єднує, над тим, що розділяє, щоб будувати разом майбутнє взаємної поваги, братньої співпраці і справжньої солідарності»¹⁶. Суть неодноразових закликів до владних посадовців зводилася до простих речей: протягом останніх сторіч нагромадилося забагато стереотипів, взаємних образ та нетерпимості. Єдиний спосіб звільнитися від них – переосмислити гірке минуле, просити і пропонувати взаємопрощення за нанесені й отримані образи...¹⁷.

Перебуваючи на теренах України, папа згадував про особливі завдання та заслуги українського народу: «Кажу відповідальним за виховання: старанно дбайте про формацію майбутніх священників і покликаних до богосвяченого життя в руслі східної монашої традиції»¹⁸. ... вбиті Христа ради також християни інших віросповідань. Їхнє мучеництво є могутнім закликом до примирення та єдності»¹⁹. Дякую тобі, Україно, що оборонила Європу своєю невтомною та героїчною боротьбою проти загарбницьких орд»²⁰.

Відносини Католицької Церкви з УПЦ МП підтримувалися на рівні католицько-православного діалогу з РПЦ. Це взаємовизнання розпочалося в 1967 р. та

¹³ Шургот Б. Святіший Отець Іван Павло II для України. Львів, 2007.

¹⁴ Красиков А. У политической карты мира. Ватикан: история и современность. Москва, 1991. С. 57.

¹⁵ Пилипюк В. Україно, ти моя молитва... С. 139.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. С. 169.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. С. 178.

розвивалося у формі двосторонніх співбесід. Відновлення діяльності ГКЦ наприкінці 1980-х років значно послабило двосторонні контакти. Католицька Церква, щоб не загострювати відносин з РПЦ, не підтримувала офіційних відносин з Українською православною церквою Київського патріархату та автокефальною. Дуже важливим моментом діалогу стала зустріч Папи Римського з учасниками Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій у Національній філармонії 24 червня 2001 р. У контексті продовження пошуку екуменічного діалогу відбулися візити папських державних секретарів Тарчізіо Бертоне (травень 2008 р.) та П'єтро Пароліно (червень 2016 р.) та їхня участь у засіданнях Всеукраїнської Ради Церков, що свідчило про пошук консенсусу та добросусідства між релігійними конфесіями²¹.

Ватикан підтримував дипломатичні відносини з більшістю держав світу. Представлений наглядчачами в ООН, ЮНЕСКО, Міжнародному агентстві з атомної енергії (МАГАТЕ), Світовій організації охорони здоров'я та ін., Ватикан приєднався до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, Заключного акту наради по безпеці та співпраці в Європі, Паризької хартії для нової Європи. Посли папи, апостольські нунції, є в абсолютній більшості країн світу.

З початків незалежності Ватикан підтримував Україну в її ініціативах заради зміцнення миру, євроінтеграції. Співпраця між обома державами сприяла росту морального авторитету України як країни із західноєвропейськими цінностями²². Держави, які прагнуть до вступу в Європейський союз (між ними Україна), приділяли велику увагу духовним чинникам євроінтеграції, залучаючись до різноманітних форумів та зустрічей, які проводив Ватикан²³. Водночас Україна залишалася центральною перепоною на шляху до взаєморозуміння між Ватиканом та РПЦ. Можливість візиту папи в Росію була би реальною лише за виконання умов московських патріархів. Ватикан докладав чимало старань, щоб у межах екуменічного діалогу налагодити стосунки з РПЦ. Московська Церква, своєю чергою, продовжувала вимагати припинення прозелітизму католиків на канонічній території РПЦ та переслідувань греко-католиками православних у Західній Україні²⁴. Боязнь погіршення і так крихких взаємин з РПЦ змушувала Ватикан не підтримувати взаємин із «неканонічною» УПЦ КП та відкладати оголошення патріархату для ГКЦ, яка давно за статусом на нього заслуговує.

Дипломатичні відносини між Україною та Ватиканом розпочалися 8 лютого 1992 р. Візит Папи до України розцінювався як найскладніший. Багато міжнародних оглядачів прогнозували погіршення стосунків Ватикану з РПЦ аж до розірвання

²¹ Отрош М. І. Місце і роль Католицької церкви у міжнародному правопорядку: монографія. Київ: Фенікс, 2017. С. 524–525.

²² Білик І. Українсько-ватиканські взаємини – погляд з Риму. *Україна і Ватикан*. Серія збірників наукових праць. Івано-Франківськ; Київ, 2008. Вип. 1: Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / за заг. ред. д. філос. н. А. Колодного (гол. ред.) та ін. С. 52.

²³ Мокшицький М. Погляд з Ватикану на глобалізацію та євроінтеграцію за понтифікату Йоана Павла II. *Україна і Ватикан*. Вип. 1. С. 93.

²⁴ Хоружий Г. Міжнародні відносини Ватикану та його взаємини з Україною. *Україна і Ватикан*. Вип. 1. С. 139.

взаємин. Ватикан звертав увагу на самостійність України під постійним зовнішнім тиском, а сам візит планував із 1998 р. (після запрошення Л. Кучмою) в контексті поїздки до Росії²⁵.

Двосторонні контакти на найвищому рівні керівників держав поглибилися після низки зустрічей. Л. Кучма двічі відвідував Ватикан, присутність Віктора Ющенка серед світових лідерів на похоронах Папи Римського Івана Павла II засвідчила відданість України християнським цінностям. Складовою відносин стали робочі поїздки в Ватикан інших високопосадовців України: В. Фокіна, В. Пустовойтенка, В. Литвина. В Україні не раз побували високі представники Апостольської столиці, що брали участь в різноманітних заходах, організованих РКЦ та УГКЦ. Розвитку двосторонніх відносин сприяли представництва УГКЦ, монарших згромаджень, Колегія св. Йосафата, інститут Святої Покрови при Ватикані.

Апостольська столиця послідовно підтримувала зусилля України у справі донесення світові правди про голодомор 1932–1933 рр. Одним із перших Ватикан на своєму внутрішньому рівні визнав цю трагедію геноцидом українського народу²⁶. Ватикан продовжував розглядати Україну як державу, чие існування та безпека слугуватиме стабільністю для всієї Європи²⁷. Зазначимо, що сфера інтересів Ватикану не обмежувалася суто церковними питаннями. Церква цікавилася всіма проблемами, актуальними для суспільства, починаючи від церковного життя і завершуючи передвиборчими кампаніями, збройними конфліктами, світовими фінансовими ринками та економічними реформи в різних регіонах світу²⁸.

Ватикан проводив активну гуманітарну діяльність на теренах України. У 2000 р. Україні було надано допомогу для ліквідації наслідків Чорнобильської аварії, підтримки проектів з пропагандою християнських цінностей на суму близько 100 тис. у.о., неодноразово передавали медичне обладнання для лікарень в Україні, фінансово підтримували культурні, освітньо-наукові заходи. Для України, своєю чергою, науковий інтерес становлять бібліотеки та архіви Ватикану з джерелами про історію та культуру українських земель, у зв'язку з цим проведено низку спільних наукових конференцій, обговорень. Підтримку в Україні отримують католицькі вищі навчальні заклади: Український католицький університет (Львів), Вищий інститут релігійних наук святого Томи Аквінського (Київ), Інститут богословських наук (Городок, Хмельниччина), які навчають студентів різних спеціальностей²⁹. У межах угоди між Національною радіокомпанією України (НРКУ) та Radio Vaticana НРКУ транслює україномовну програму Radio Vaticana на Першому та Третньому каналах Українського радіо³⁰.

²⁵ Хоружий Г. Міжнародні відносини Ватикану та його взаємини з Україною...

²⁶ Україна – Ватикан: відносини довіри. URL: https://dt.ua/POLITICS/ukrayina_vatikan_vidnosini_doviri.html

²⁷ Хоружий Г. Міжнародні відносини Ватикану... С. 146.

²⁸ Україна – Ватикан: відносини довіри. URL: https://dt.ua/POLITICS/ukrayina_vatikan_vidnosini_doviri.html

²⁹ Козлов В. Дипломатія Святого Престолу... С. 114–115.

³⁰ Україна – Ватикан: відносини довіри. URL: https://dt.ua/POLITICS/ukrayina_vatikan_vidnosini_doviri.html

Невирішеними у двосторонніх відносинах залишилося чимало питань, пов'язаних насамперед з діяльністю Католицької Церкви в Україні. Ватикан з початку 1990-х років вимагав визначення юридичного статусу Католицької Церкви в Україні, повернення культових споруд, які раніше належали РКЦ, визнання спеціальності «богослов'я» в системі освіти, укладення конкордату тощо³¹.

Можливість визнання патріархату УГКЦ Росія розцінювала як зменшення свого політико-духовного впливу, тому на звернення депутатів до Святого Престолу про надання патріархату в 2004 р. Ватикан зволивав через небажання псувати відносини з Православною Церквою, яке тільки відновилося після Другого Ватиканського собору³².

REFERENCES

Apostol's'ka nuntsiatura v Ukrayini. (2018). URL: http://risu.org.ua/ua/index/reference/major_religions/~%D0%A0%D0%9A%D0%A6/33663/ [in Ukrainian].

Bilyk, Iryney. (2008). Ukrayins'ko-vatykans'ki vzayemyny – pohlyad z Rymu. Ukrayina i Vatykan. Seriya zbirnykiv naukovykh prats'. *Ukrayins'ko-vatykans'ki vidnosyny v konteksti suspil'nykh i mizhkonfesiynykh problem*. Ivano-Frankivs'k; Kyiv [in Ukrainian].

Vyshkovs'kyu, Pavlo. (2016). *Peresliduvana Tserkva. Katolyky Ukrayiny v chasy komunistychnoho rezhymu*. Kyiv: Vistka [in Ukrainian].

Kozlov, V. (2008). *Dyplomatiya Svyatoho Prestolu v post bipolyarniy systemi mizhnarodnykh vidnosyn za chasiv pontyfikatu Ioanna Pavla II*. Vinnytsya: KNYHA-VEHA [in Ukrainian].

Krasykov, A. (1991). *U polytycheskoy karty myra. Vatykan: ystoryya y sovremennost'*. Moskva [in Russian].

Mokshyts'kyu, M. (2008). Pohlyad z Vatykanu na hlobalizatsiyu ta yevrointehratsiyu za pontyfikatu Yoana Pavla II. *Ukrayina i Vatykan. Seriya zbirnykiv naukovykh prats'*. *Ukrayins'ko-vatykans'ki vidnosyny v konteksti suspil'nykh i mizhkonfesiynykh problem*. Ivano-Frankivs'k; Kyiv [in Ukrainian].

Otrosh, M. I. (2017). *Mistse i rol' Katolyts'koyi tserkvy u mizhnarodnomu pravoporyadku: monohrafiya*. Kyiv: Feniks [in Ukrainian].

Pylypyuk, Vasyl'. (2001). *Ukrayino ty moya molytva. Vizyt hlavy derzhavy Vatykan papry rym's'koho Ivana Pavla II v Ukrayinu 23–27 chervnya 2001 roku*. Kyiv [in Ukrainian].

Ukrayina – Vatykan: vidnosyny doviry (2017) URL: https://dt.ua/POLITICS/ukrayina__vatikan__vidnosini_doviri.html [in Ukrainian].

Ukrayins'ko-vatykans'ki vidnosyny (2018). URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE-%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96_%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D1%81%D0%B8%D0%BD%D0%B8

³¹ Козлов В. Дипломатія Святого Престолу... С. 118.

³² Там само. С. 127.

Khoruzhyy, Hryhoriy. (2008). Mizhnarodni vidnosyny Vatykanu ta yoho vzayemyny z Ukrainoyu. *Ukrayina i Vatykan. Seriya zbirnykiv naukovykh prats'. Ukrayins'ko-vatykans'ki vidnosyny v konteksti suspil'nykh i mizhkonfesiynykh problem*. Ivano-Frankivs'k; Kyiv [in Ukrainian].

Shurhot, B. (2007). *Svyatishyy Otets' Ivan Pavlo II dlya Ukrainy*. L'viv [in Ukrainian].

Olbromski, M. (2001). *Wielkie dni Lwowa. Razem Papież Jan Paweł we Lwowie czerwiec 2001*. Pszemyśl [in Poland].

Taras Horbachevsky. Ukraine – Vatican: Interstate and inter-church relations (1991–2005)

The article examines the stages of the formation of diplomatic relations between Ukraine and the Vatican in the 1990s. The chronology of official meetings and visits of officials was followed, the causes of difficulties with delaying the opening of the Ukrainian Embassy in the Vatican were identified. The Vatican was interested in a close relationship with Ukraine, where the Catholic Church was granted equal rights alongside other denominations, which served as a basis and example for further in-depth dialogue with the Russian Orthodox Church (ROC). The papal mission in Ukraine aimed to protect the status of the Catholic Church and to ensure religious freedom.

The Vatican's policy towards an independent Ukraine, its support in the state's aspirations for European integration are analyzed. The importance of the visit of Pope John Paul II and his dialogue in Ukrainian society for the development of inter-church cooperation, inter-confessional dialogue, Ukrainian-Polish reconciliation in matters of historical memory was established. The disconnection of inter-denominational disputes smoothed out the activities of the All-Ukrainian Council of Churches and Religious Organizations, whose work was judged to be attended by the Pope. In his speech to the audience of the All-Ukrainian Council of Churches and Religious Organizations, the Pope emphasized the multicultural space of Ukraine.

The framework of cooperation between Ukraine and the Vatican in humanitarian policy, social and educational programs is traced. Cooperation between the two countries has contributed to the growth of the moral authority of Ukraine, as a European state with Western European values. Countries seeking to join the European Union (among them Ukraine) paid great attention to the spiritual factors of European integration, attending various forums and meetings held by the Vatican.

Key words: Ukraine, Vatican, Roman Catholic Church, diplomatic relations, ecumenism.

Олег ПІХ

*кандидат історичних наук,
докторант Центру дослідження українсько-польських відносин
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID.org/0000-0003-2304-9002
olpikh@gmail.com
DOI: 10.33402/ur.2018-11-140-153*

ПОЛЬСЬКО-БІЛОРУСЬКІ ВІДНОСИНИ У 2005–2015 РОКАХ

У статті проаналізовано деякі аспекти польсько-білоруських відносин у 2005–2015 рр. Зазначено, що, досягнувши пріоритетних цілей закордонної політики, ставши повноправним членом ЄС і НАТО, Польща вирішила розвинути і поглибити східний вектор. Відносини з Білоруссю у попередній період, на відміну від відносин з Україною і Росією, залишалися на низькому політичному рівні. Водночас після остаточного вступу Польщі у 2014 р. в ЄС її зовнішня політика узгоджувалася із загальною політикою Євросоюзу щодо Білорусі. Встановлено, що головною причиною негативних тенденцій у польсько-білоруських відносинах було втручання білоруських властей у діяльність польської меншини та організацій, які її представляли, а також посилення авторитарного управління у внутрішньополітичному житті Білорусі. Польська влада послідовно підтримувала власну меншину, а також опозиційні сили та громадянське суспільство в Білорусі, що зазвичай викликало незадоволення офіційного Мінська.

Відносини Білорусі зі Заходом, і Польщею зокрема, змінювалися залежно від її відносин із Кремлем. Підтримка Росії, доповнена прискореним процесом приватизації білоруської економіки за участю російського капіталу, призвела до фінансово-економічної і військово-політичної залежності Білорусі, яка з часом не лише зменшувалася, а й поглиблювалася. Зазначено, що політика ізоляції і дипломатичного тиску на білоруські політичні еліти звужувала простір для маневру для польської влади, яка втрачала можливість впливати на політичні процеси в Білорусі. Тому російсько-білоруські конфлікти польська сторона прагнула використати для втягування білоруського керівництва у західний вектор та віддалення від Москви. Цьому, зокрема, мала сприяти європейська програма «Східного партнерства», яка, однак, щодо Білорусі не дала значних результатів. Білоруська влада продовжувала політику авторитарного управління, переслідування опозиції та фальсифікації виборів. Водночас під впливом російсько-українського конфлікту керівництво Білорусі обережно взяло курс на покращення відносин із західними країнами та проведення більш збалансованої зовнішньої політики.

Ключові слова: Республіка Білорусь, Республіка Польща, Російська Федерація, зовнішня політика, санкції.

Досягнувши стратегічних цілей вступу в НАТО і ЄС, польське керівництво одним із пріоритетів своєї закордонної політики зробило східний вектор. Активне провадження зовнішньополітичної діяльності в цьому напрямку мало сприяти зростанню авторитету Польщі на Заході та забезпечити їй роль регіонального лідера серед держав центрально-східного регіону. Складовою цієї політики стало декларування потреби налагодження тісного діалогу та наповнення реальним змістом формули стратегічного партнерства з Україною. Різні плани Польщі та Російської Федерації (РФ) щодо регіонального простору спільного сусідства (особливо України та Білорусії, названих Росією «близьким закордонням»), неоімперські тенденції у російській зовнішній політиці свідчили, що на практиці польсько-російські відносини мали протилежні зовнішньополітичні цілі та інтереси, а отже, характеризувалися здебільшого конфронтацією. Відносини з Республікою Білорусь (РБ), хоча й залишалася важливим елементом східної політики, були позбавлені стратегічної основи та визначених цілей.

Мета статті – проаналізувати характер польсько-білоруських відносин у 2005–2015 рр., з'ясувати причини конфліктів і можливості співпраці двох держав, а також вплив на двосторонні відносини таких потужних геополітичних гравців, як ЄС і Росія.

Дослідження польсько-білоруських відносин залишається актуальним для української історіографії, як з огляду на те, що обидві держави є безпосередніми сусідами нашої країни, так і в контексті подальшої стратегії розвитку двосторонніх відносин України з Польщею та Білоруссю. Водночас у наявних дослідженнях польсько-білоруських відносин бракує ширшого контексту, що полягає в можливості поглянути на них під кутом зору східної політики Польщі загалом. Історіографія проблеми здебільшого представлена розвідками польських та білоруських учених. Аналізуючи відносини Польщі й Білорусі вказаного періоду, польські історики переважно розглядають їх у контексті зовнішньополітичних інтересів своєї держави. Цікавими з погляду оцінок політичних процесів є розвідки Р. Чахора, К. Федоровича, М. Машкевича, Т. Кубіна. Білоруські та російські дослідники С. Пульша, Є. Міронович, В. Снапковський, О. Неменський зосередилися на аналізі формування закордонної політики Білорусі, її співпраці та конфліктах із ключовими гравцями в регіоні. В українській історіографії цієї проблеми серйозно не вивчали, зокрема зовнішньополітичні відносини Польщі й Білорусі цього періоду відображені у розвідках А. Шевченка.

У попередній період відносини Польщі й Білорусі характеризувалися низькою динамікою та браком визначних досягнень. Польське керівництво, розчароване відмовою білоруської влади від загальноприйнятих міжнародних демократичних стандартів та впровадженням в управління державою авторитарних рішень, змушене було шукати підходи, які концептуально відрізнялися від польсько-українських. Політика «критичного діалогу» мала стимулювати білоруську владу проводити демократичні перетворення та протистояти узалежненню Білорусі від впливів Росії. Однак дипломатичний тиск, який чинила офіційна Варшава на Мінськ у межах «критичного діалогу», не дав відчутних результатів, оскільки остання не була тісно пов'язана фінансово-економічними й політичними інтересами ні з Республікою Польща (РП), ні зі західними інституціями. Білоруське керівництво

прагнуло політичної та економічної інтеграції з РФ і відкидало західний вектор, який підтримувала Польща, а отже, не було зацікавлене на той момент у розвитку динамічних двосторонніх відносин. Політичні розбіжності зумовили майже повне призупинення міждержавного діалогу на найвищому рівні. З одного боку, це дало змогу польській владі сконцентруватися на внутрішніх реформах та вступі в західноєвропейські структури, а з іншого – зумовило цілий комплекс нерозв’язаних проблем у двосторонніх відносинах.

Польське керівництво залишалося відкритим до відновлення переговорного процесу, очікуючи від білоруської влади кроків щодо демократизації політичного життя та формування більш зваженої зовнішньої політики. Офіційна Варшава, готуючись до вступу 1 травня 2004 р. в ЄС, прагнула забезпечити собі стабільні та передбачувані відносини зі своїми східними сусідами, серед них і з РБ. Водночас вступ Польщі до Європейського Союзу означав, що на додаток до відносин Польщі з Білоруссю на суто двосторонньому рівні, їхні відносини також стали частиною діалогу РБ з ЄС. Це також означало і більше зацікавлення Білоруссю з боку Євросоюзу, адже до цього часу РБ трактували як недемократичну периферійну державу, що перебувала під своєрідним «протекторатом Москви», що давало змогу ЄС бути не надто заангажованим політичними процесами в цьому регіоні¹.

Попри політичні розбіжності, у 2003–2005 рр. відбулося кілька зустрічей прем’єр-міністрів, міністрів закордонних справ та голів рад національної безпеки та інших керівників Польщі й Білорусі, а також отримали новий поштовх до розвитку економічне та транскордонне співробітництво РП і РБ. Польська влада прагнула підтримувати рівень співпраці з Білоруссю, намагаючись не акцентувати на її внутрішньополітичних проблемах. Продовження діалогу було важливе також і з огляду на становище польської меншини в Білорусі, чисельність якої, за різними даними, становила близько 4–5% (390–500 тис.) від загальної кількості населення².

Період активізації двосторонньої співпраці був нетривалим, оскільки вже на початку 2005 р. відбулося чергове погіршення польсько-білоруських відносин. Від початку 2000-х років, впроваджуючи авторитарне управління в країні, режим О. Лукашенка намагався взяти під контроль громадські об’єднання та організації, підпорядкувати незалежні профспілки. А з 2005 р. керівництво Білорусі почало застосовувати «превентивні заходи» задля обмеження діяльності недержавних організацій, їхнього підпорядкування урядовим структурам та забезпечення лояльного ставлення до влади. Дослідники пов’язують погіршення внутрішньополітичної ситуації в РБ з вибухом т. зв. «кольорових революцій» на пострадянському просторі (Революції троянд у Грузії 2003 р. і Помаранчевої революції в Україні 2004 р.)³.

¹ Fedorowicz K. Polska i Białoruś – trudne sąsiedztwo. Polityka «krytycznego dialogu» wobec autorytarnej Białorusi. *Srodkowoeuropejskie Studia Polityczne*. 2012. Nr 3. S. 190. DOI: <https://doi.org/10.14746/ssp.2012.3.07>.

² Kubin T. Stosunki polsko-białoruskie w końcu XX i na początku XXI wieku. *Stosunki Polski z sąsiedzami w pierwszej dekadzie XXI wieku* / red. M. Stolarczyk. Katowice, 2011. S. 175.

³ Шевченко А.Н. Анализ и тенденции польско-белорусских отношений в начале XXI века. *Правова держава*. 2015. № 19. С. 176; Fedorowicz K. Polska i Białoruś – trudne sąsiedztwo... S. 188; Maszkiewicz M. Między bezpieczeństwem a tożsamością. Rosyjskie, ukraińskie i bia-

Білоруська влада, занепокоєна розгортанням подібних сценаріїв на своїй території, вбачала головну загрозу режиму в діяльності невідконтрольних громадських інституцій, особливо якщо ті ще й фінансувалися частково з-за кордону.

У тій ситуації до кола інтересів влади насамперед потрапив Союз поляків у Білорусі (СПБ) – організація, яка, маючи потужну підтримку Польщі, зокрема й фінансову, активно пропагувала польську мову, культуру, відкривала польські школи та класи в РБ. Члени СПБ були критично налаштовані щодо влади Білорусі, а тому ще в 1999 р. Комітет у справах релігій і національностей порекомендував Міністерству юстиції утриматися від ререєстрації СПБ, звинувативши його керівництво в «активній участі в політичній діяльності на боці радикальних опозиційних сил»⁴.

Причиною загострення міждержавних відносин Польщі і Білорусі були події щодо виборів нового голови СПБ, на яких перемогла невідконтрольна білоруській владі громадська діячка Анжеліка Борис. Її конкурент Тадеуш Крючковський, якого підтримував офіційний Мінськ, під приводом порушення процедури виборів подав скаргу в Міністерство юстиції Білорусі щодо визнання виборів незаконними, яку було задоволено. Відтак 27 серпня того ж року під контролем влади прихильники Т. Крючковського провели нові вибори керівництва Союзу, де керівником обрали Юзефа Лучника. Це рішення підтримало білоруське керівництво й водночас різко розкритикувала польська влада, звинувативши уряд Білорусі у втручанні в справи незалежної громадської організації. Як результат, утворилися два окремі Союзи поляків – провладний «офіційний» СПБ та СПБ без державної реєстрації на чолі з А. Борис, який підтримувала Польща⁵. Фактично з цього часу політика відносно нейтральності і низької інтенсивності у двосторонніх відносинах поступилася місцем відкритому дипломатичному конфлікту, наслідки якого тривалий час впливали на польсько-білоруські відносини. Польща звинуватила офіційний Мінськ у втручанні в діяльність своєї меншини, тиску на поляків, порушенні права на свободу зібрань. У відповідь білоруська влада звинуватила Варшаву у втручанні у внутрішні справи Білорусі, шпигунстві та спробах перевороту через підконтрольні громадські організації, прагненні присвоїти собі право говорити від імені всіх білоруських поляків⁶. Під час розгортання активної фази конфлікту сторони по черзі висилали з власних країн представників дипломатичних відомств, а білоруська влада навіть вдалася до захоплення поліцією будівлі, що належала незареєстрованій СПБ. У відповідь Польща відкликала свого посла з Мінська, а польський президент А. Квасневський пообіцяв бойкотувати саміт держав Балтійсько-Чорноморського регіону в Ялті у разі прибуття туди О. Лукашенка, що змусило українську сторону

łoruskie interpretacje idei i koncepcji w polskiej polityce wschodniej (1990–2010) / Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego. Wrocław, 2013. S. 477.

⁴ Пульша С. Білорусь і Польща: складна рівновага. URL: <https://tyzhden.ua/World/216678> (дата звернення: 2.11.2018).

⁵ Klysinski K. Польська-біларуські стасункі: чарговы крызіс. *Белорусский ежегодник 2010* / ред.: А. Паньковский, В. Костюгова. Минск, 2011. С. 111.

⁶ Fedorowic K. Polityka Polski wobec Białorusi. *Polityka wschodnia Polski. Uwarunkowania. Koncepcje. Realizacja* / red. A. Gil, T. Kapuśniak / Instytut Europy Środkowo-Wschodniej. Lublin; Warszawa, 2009. S. 249.

скасувати білоруському президентові запрошення⁷. У заявах польські дипломати наголошували, що будь-яке поліпшення відносин залежатиме від врегулювання ситуації довкола проблеми з СПБ. Щодо цього білоруський посол у Польщі Павло Латушка зазначив, що влада Білорусі вважає Варшаву дуже важливим партнером, однак не піддаватиметься шантажу з-за кордону і не закриватиме очі на порушення закону своїми громадянами⁸. Держави практично опинилися на межі повного розриву дипломатичних відносин, і хоча нового польського посла Генрика Літвіна було призначено вже в лютому 2006 р., отримати вірчі грамоти та приступити до виконання своїх обов'язків він зумів лише в грудні 2007 р.⁹ Наголосимо, що через відсутність ефективних прямих інструментів впливу на внутрішню ситуацію в Білорусі польська сторона не змогла відстояти збереження незалежності СПБ.

У 2005 р. президентом Польщі обрали Леха Качинського – лідера право-консервативної партії «Право і справедливість» (ПіС), яка на парламентських виборах наступного року також прийшла до влади. Національно-консервативні кола, згуртовані довкола ПіС, у зовнішній політиці схилились до євроскептицизму. У східній політиці нова влада демонстративно дистанціювалася від Росії, водночас було змінено риторику і посилено політичний тиск на Мінськ із зазначенням, що двосторонні відносини безпосередньо залежатимуть від внутрішньополітичної ситуації в Білорусі, дотримання нею прав людини і демократичних свобод. У той самий час двосторонній діалог між Україною та Польщею переважно перебував у парадигмі доброзичливості та конструктивізму. Про це свідчить характер зустрічей на найвищому рівні, а також політичний курс Л. Качинського щодо стратегічності геополітичного зміцнення вісі Варшава–Київ.

У березні 2006 р. у РБ відбулися президентські вибори, на яких втретє президентом обрали О. Лукашенка. На думку міжнародних спостерігачів, вони відбулися з численними порушеннями демократичних стандартів та були значною мірою сфальшовані. Спроби розрізнених опозиційних сил організувати протести і заходи громадянського опору офіційна білоруська пропаганда однозначно трактувала як втручання західних, серед них і польських, «темних» сил, що прагнуть дестабілізувати внутрішньополітичну ситуацію в Білорусі¹⁰. Відразу по цьому білоруська влада вдалася до жорсткого розгону опозиції, яка проводила акції протесту в центрі Мінська. Зважаючи на це, Польща підтримала рішення Ради ЄС, яка розширила санкції щодо білоруських посадових осіб, зокрема й президента Білорусі. Міністр закордонних справ Польщі Штефан Меллер у листі до своїх колег та Високого представника ЄС зі спільної зовнішньої політики та безпеки Хав'єра Солани пропонував продовжити візові санкції та замороження активів членів білоруського режиму. Чи не вперше у відносинах з Білоруссю Польща не лише приєдналася до рішення щодо санкцій, а й виступила ініціатором їхнього

⁷ Пульша С. Білорусь і Польща: складна рівновага.

⁸ Fedorowicz K. Polska i Białoruś – trudne sąsiedztwo... S. 189.

⁹ Шевченко А. Н. Анализ и тенденции польско-белорусских отношений... С. 176.

¹⁰ Maszkiewicz M. Między bezpieczeństwem a tożsamością. S. 478.

запровадження. Санкції було накладено строком на рік і продовжено в наступні роки, однак це не дало видимих результатів.

У 2006–2008 рр. криза в польсько-білоруських відносинах тривала. Польська сторона й надалі заявляла, що єдиною можливістю їхньої нормалізації була демократизація політичного життя Білорусі. Офіційний Мінськ був готовий до поглиблення економічних відносин, але не сприймав політичного тиску, і навіть більше, сам час від часу загострював протистояння з польським керівництвом. У 2007 р. влада Білорусі не пустила до країни віце-спікера Сенату Польщі Кшиштофа Путру, заступника керівника канцелярії Сенату Ромуальда Ланчковського, на той час лідера партії «Громадянська платформа» Дональда Туска та очільника парламентської групи «Солідарні з Білоруссю» Роберта Тишкевича як «осіб, небажаних у Білорусі». МЗС Білорусі виступило із заявою, у якій звинуватило польських діячів у провокації і спробах використати польську меншину в Білорусі для отримання внутрішньополітичних дивідендів¹¹. Не сприяло налагодженню двосторонніх відносин і рішення Варшави видавати т. зв. «карту поляка» громадянам сусідніх держав, що було сприйнято в РБ як неприховану спробу «полонізації» та загрозу міжнаціональним відносинам у країні.

Значно впливала на польсько-білоруські відносини прагматична політика щодо Білорусі російського керівництва, особливо після приходу до влади Володимира Путіна. Були пригальмовані інтеграційні ініціативи, як-от підписання Конституційного акту чи введення єдиної валюти Союзної держави Росії і Білорусі. Водночас білоруська сторона відкинула пропозицію В. Путіна про входження РБ у склад РФ¹². Дослідники зазначають, що з моменту отримання влади Володимиром Путіним почав змінюватися також напрямок білоруської зовнішньої політики. З початку XXI ст. білоруське керівництво прагнуло переорієнтувати зовнішні відносини країни, відійти від політичної та економічної залежності від Росії у напрямку доктрини т. зв. багатовекторності, яка полягала у твердженні, що для зміцнення суверенітету Білорусі потрібне геополітичне балансування між Сходом та Заходом, а також створення стратегічних альянсів із такими державами, як КНР, Венесуела, Сербія та Іран¹³. Водночас Москва, прагнучи встановити контроль над Білоруссю, залучала всі можливі механізми політичного, економічного й інформаційного впливу. В кінці 2006 р. між Білоруссю і Росією розгорівся конфлікт в енергетичній сфері, пов'язаний із суперечками щодо ціни на газ. Хоча перед самим новим 2007 р. контракти на поставку газу в РБ були підписані й сторонам вдалося уникнути «газової війни», схожої за наслідками до розгорнутої Кремлем проти України, білоруська влада змушена була піти на поступки російському газовому монополісту в питанні збільшення ціни, частина якої мала покриватися за рахунок

¹¹ Пульша С. Білорусь і Польща: складна рівновага.

¹² Снапковский В. Е. Внешняя политика Республики Беларусь: концептуальные основы и приоритетные направления. *Внешняя политика новых независимых государств: Сборник* / отв. ред. Б. А. Шмелёв / ИЭ РАН. Москва, 2015. С. 23; Mironowicz E. *Polityka zagraniczna Białorusi 1990–2010*. Białystok: TransHumana University Press, 2011. S. 152.

¹³ Czachor R. *Stosunki polsko-białoruskie w latach 2004–2011. Polityka zagraniczna Polski w latach 2004–2011* / red. M. S. Wolański. Polkowice, 2013. S. 263.

акцій «Белтрансгазу». Білоруська сторона відповіла одностороннім підвищенням цін на транспортування російської нафти через нафтопровід «Дружба». Унаслідок енергетичних конфліктів з Москвою (білоруське керівництво також негативно сприймало побудову таких обхідних маршрутів, як газопровід «Північний потік») і погіршення білорусько-російських відносин (перемовини про створення Союзної держави Росії й Білорусі перебували в замороженому стані) О. Лукашенко змушений був розпочати пошук точок дотику у відносинах із західними державами. Зокрема, енергетична сфера стала однією з тих ділянок співпраці, на основі яких почали відновлюватися й білорусько-польські відносини¹⁴.

У 2007 р. на парламентських виборах в Польщі перемогу здобула партія «Громадянська платформа», яка в коаліції з Польською селянською партією сформувала уряд Дональда Туска. Польський уряд відразу пообіцяв змінити динаміку зовнішньополітичної діяльності, зокрема у відносинах з ЄС та Росією. Пом'якшення антиросійської риторики й одночасно посилення позицій Польщі в межах ЄС сприяли розширенню можливостей політичного маневру також і у відносинах з РБ. Уряд Д. Туска вирішив відійти від політики жорсткої ізоляції Білорусі, оскільки вважав її шкідливою для польських національних інтересів на Сході. Голова уряду наголошував, що це загалом лише посилює авторитарний режим О. Лукашенка і схиляє його до поглиблення відносин із Кремлем¹⁵. Польський міністр закордонних справ Радослав Сікорський, виступаючи в Сеймі у травні 2008 р., зауважував, що Білорусь може розраховувати на підтримку Польщі, однак лише в тому разі, коли продемонструє свою готовність до діалогу та компромісів з Європою і повагу до прав людини та політичних прав опозиції¹⁶. Водночас Білорусь основою для побудови партнерських і добросусідських відносин вважала повагу до її зовнішньополітичних пріоритетів, і насамперед невтручання у внутрішні справи країни, що полягало у визнанні безумовної легітимності влади О. Лукашенка¹⁷.

Із другої половини 2008 р. білоруський президент, відповідно до стратегії зовнішньополітичного балансування і багатовекторності, почав демонструвати певні «жести доброї волі» у бік Заходу: із в'язниць відпустили кількох лідерів опозиції, опозиційним політикам дозволили взяти участь у чергових парламентських виборах, Міністерство юстиції зареєструвало дві незалежні газети та опозиційний рух «За свободу», який очолював колишній кандидат у президенти А. Мілінкевіч. Наголошено, що на позицію О. Лукашенка помітний вплив мала російсько-грузинська війна, а також той політичний тиск, що його здійснювала Москва на Мінськ щодо визнання незалежності Абхазії і Південної Осетії. Білоруський лідер прагнув дотримуватися нейтральності, а тому розпочав політичне маневрування. Він не підтримав відкрито позицію Росії щодо легімізації невизнаних анклавів, а це означало побудову

¹⁴ Шевченко А. Н. Анализ и тенденции польско-белорусских отношений... С. 176.

¹⁵ Неменский О. Политика Польши в отношении Белоруссии в системе белорусско-европейских отношений. URL: <https://zapadrus.su/slavm/ispubsm/1524-politika-polshi-v-otnoshenii-belorussii-v-sisteme-belorussko-evropejskikh-otnoshenij.html> (дата звернення: 5.05.2019).

¹⁶ Exposé ministrów spraw zagranicznych 1990–2011 / red. P. Ceranka. Warszawa, 2011. S. 384.

¹⁷ Czachor R. Stosunki polsko-białoruskie w latach 2004–2011. S. 263.

прагматичного підходу до відносин зі своїм стратегічним північним партнером, одночасно ця позиція стала своєрідним підґрунтям для відновлення діалогу зі Заходом¹⁸. О. Лукашенко, виступаючи перед парламентом із посланням, наголосив на важливості відносин з Європейським Союзом і США, проте вкотре відкинув можливість співпраці на основі «санкцій і ультиматумів»¹⁹. За цих обставин і «з метою підтримки діалогу з білоруськими властями» в листопаді 2008 р. Захід пішов на пом'якшення санкційного режиму щодо білоруського керівництва²⁰.

Після зміни урядової коаліції МЗС Польщі прагнуло перебрати на себе ініціативу у відносинах із партнерами на Сході, насамперед це стосувалося відносин з Україною та РФ, водночас активність міністра Р. Сікорського мала позитивні наслідки і для польсько-білоруського діалогу. Так, у вересні 2008 р. у Біловезькій Пущі відбулася перша за останні кілька років офіційна зустріч голів МЗС Білорусі й Польщі. Її метою було визначити ставлення білоруської сторони до програми «Східне партнерство» (СП), яку розробляли з ініціативи Польщі і Швеції для поглиблення відносин ЄС з окремими пострадянськими державами. На Заході не було цілковитої впевненості щодо залучення Білорусі до неї, оскільки РБ не була до цього часу активним учасником європейської політики. Проте білоруський міністр С. Мартинов запевнив свого польського колегу, що білоруська влада позитивно сприймає пропоновані ініціативи. Керівництво Білорусі вбачало в програмі СП можливість розширення економічних зв'язків з ЄС, а також додаткові важелі для збалансування своєї зовнішньої політики та нормалізації відносин із західними державами²¹.

Приєднання Білорусі до програми СП відкрило для її керівництва можливість ширшого діалогу з європейськими партнерами. О. Лукашенка навіть було запрошено на саміт СП в Празі, яким, щоправда, він не скористався, відрядивши замість себе віце-прем'єр-міністра Володимира Семашка. У лютому 2009 р. Мінськ для обговорення поточних справ відвідав Високий представник ЄС зі спільної зовнішньої політики та безпеки Х. Солана. Водночас активно тривали двосторонні зустрічі польських і білоруських урядовців. Відбулися зустрічі віце-прем'єра Польщі Вальдемара Павляка в Мінську з білоруським віце-прем'єром Андрієм Кобяковим щодо питань співпраці в енергетичному секторі, а згодом прем'єр-міністр Сергій Сидорський відвідав Гданськ, де зустрічався зі своїм польським колегою Д. Туском.

Попри певне потепління в польсько-білоруських відносинах, головна проблема конфліктів попередніх років – доля СПБ – залишалася нерозв'язаною. Білоруська

¹⁸ Fedorowicz K. Polska i Białoruś – trudne sąsiedztwo... S. 192.

¹⁹ Послание Президента Республики Беларусь А. Г. Лукашенко белорусскому народу и Национальному собранию Республики Беларусь (стенограмма выступления) от 29 апреля 2008 года. URL: <http://www.newsby.org/news/2008/05/01/text7613.htm> (дата звернення: 3.05.2019).

²⁰ Kubin T. Stosunki polsko-białoruskie... S. 179.

²¹ Неменский О. Б. Участие Белоруссии в программе Восточного партнерства ЕС в контексте восточной политики Польши. *Славянский альманах*. 2017. № 3–4. С. 157–158. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/uchastie-belorussii-v-programme-vostochnogo-partnerstva-es-v-kontekste-vostochnoy-politiki-polshi> (дата звернення: 16.05.2019); Шевченко А. Н. Анализ и тенденции польско-белорусских отношений... С. 178.

влада бачила вирішення питання у проведенні нового об'єднаного з'їзду та обрання нового керівництва (зрозуміло, під власним контролем), проте польський уряд і надалі підтримував «незарєєстрований» СПБ під керівництвом А. Борис. Чергове загострення відносин відбувалося довкола власності на один з «польських домів», що юридично належав офіційному СПБ, однак фінансувався польською стороною. Як наслідок, уряд Польщі звинуватив білоруську владу у втручанні в діяльність польської меншини, а також відкликав польського посла з Мінська на консультації. Ця проблема стала також головною під час візиту шефа МЗС Білорусі до Польщі в лютому 2010 р. Р. Сікорський під час перемовин зі своїм колегою, а згодом і під час зустрічі з О. Лукашенком на інавгурації Віктора Януковича в Києві наголосив, що від розв'язання ситуації з СПБ залежить фінансування Білорусі МВФ, введення санкцій та заморожування різних економічних проектів, як двосторонніх, так і в межах програми СП²². Попри запевнення білоруських очільників особисто долучитися до вирішення проблеми, влада країни вдалася до ще більшої ескалації. Було заарештовано кілька найбільш активних діячів «незарєєстрованого» Союзу, а його голова А. Борис під тиском змушена була подати у відставку²³.

Події навколо польської меншини в Білорусі вимагали від Варшави вживати радикальних заходів, проте прагнення залучити Мінськ до співпраці з європейськими структурами і максимально унезалежити його від впливів Кремля, як стратегічне завдання східної політики, змушувало Польщу проводити політику рівноваги. Маркером у відносинах з Білоруссю мали стати чергові вибори президента в цій країні, які були заплановані на грудень 2010 р. До того ж білоруський президент О. Лукашенко напередодні цих виборів подавав обережні сигнали щодо готовності піти на обмежену лібералізацію політичних процесів. Причиною поступок керівництва Білорусі було загострення відносин з її союзницею – Росією. Москва з початку 2010 р. відмовилася постачати в РБ нафтопродукти без мит, тим самим підтримувати білоруську економіку за рахунок дешевих енергоносіїв, а з другої половини року російські ЗМІ розгорнули безпрецедентну кампанію дискредитації самого білоруського лідера²⁴. Виступаючи 6 грудня 2010 р. перед Загальнобілоруськими народними зборами, О. Лукашенко заявив, що геостратегічний вибір Білорусі вбачає в концепції «рівної наближеності» та «сполучної ланки, артерії між Сходом і Заходом»²⁵.

У ситуації, що склалася в Польщі, сподівалися на продовження складного діалогу ЄС і Білорусі з можливим поступовим дрейфом останньої в бік Заходу. Вважали, що відносно демократичні і вільні від значних маніпуляцій президентські вибори в Білорусі на тлі погіршення білорусько-російських відносин дадуть змогу

²² Fedorowicz K. Polska i Białoruś – trudne sąsiedztwo... S. 194.

²³ Klysinski K. Польська-білоруські стасункі: чарговы крызіс. С. 112.

²⁴ Костюгова В., Паньковський А. Російсько-білоруські відносини: межа залежності. *Білоруський ежєгодник 2010* / ред.: А. Паньковський, В. Костюгова. Мінськ, 2011. С. 84–86.

²⁵ Доклад Президента Республіки Беларусь Александра Лукашенко на четвертом Всебілоруськом народном собранні 6 декабра 2010 года. URL: http://president.gov.by/ru/news_ru/view/doklad-prezidenta-respubliki-belarus-aleksandra-lukashenko-na-chetvertom-vsebelorusskom-narodnom-sobranii-5895/ (дата звернення: 6.05.2018).

розпочати заново їхню відбудову по лінії Варшава–Мінськ. Польська дипломатія готова була взяти на себе обов'язки головного посередника у відносинах з ЄС. Так, 2 листопада 2010 р. Мінськ відвідали міністри закордонних справ Польщі й Німеччини, які наголосили білоруському лідеру, що в разі дотримання білоруською владою зазначених критеріїв політики демократизації під час проведення виборів Білорусь може розраховувати на серйозну економічну і фінансову підтримку з боку ЄС. Р. Сікорський представив білоруському керівництву пропозиції згідно з «принципом обумовленості», відповідно до якого рівень співпраці залежатиме від поширення демократичних прав і свобод у Білорусі²⁶.

Незважаючи на видимі демократичні зрушення у процесі президентської кампанії (поліпшення умов реєстрації і збору підписів, проведення зустрічей з виборцями без обмежень, розширення можливостей агітації та ін.), сам хід та підбиття підсумків виборів, а особливо після цього жорсткий розгін опозиційного мітингу 19 грудня з численними арештами противників О. Лукашенка та навіть іноземних журналістів, викликали в Польщі різку критику білоруського режиму і появу закликів до запровадження серйозних санкцій проти нього. Керівники МЗС Польщі, Німеччини, Швеції і Чехії заявили, що «Європейський Союз спирається на цінності прав людини, демократії та верховенства права. Він не буде байдужим до грубих порушень цих цінностей у нашій частині світу. Продовження позитивного співробітництва з Лукашенком на цей момент, здається, є марною тратою часу та грошей. Він зробив свій вибір – і це вибір проти всього, за що виступає Європейський Союз»²⁷.

Це фактично засвідчило крах політики нормалізації відносин з Білоруссю, досягнутої у 2008–2010 рр., а також знову поставило перед польською дипломатією питання, у який спосіб вибудовувати відносини з країною, що не дотримується загально визнаних міжнародних засад співробітництва. Водночас події президентських виборів у Білорусі ставили під сумнів усю попередню зовнішньополітичну стратегію офіційного Мінська, спрямовану на автономність у міжнародній і регіональній політиці. Конфлікт із Заходом звужував для режиму О. Лукашенка поле для політичного маневру, залишаючи Білорусь наодинці з таким неоднозначним союзником, як Росія, що з кожним роком проводила усе більш експансіоністську політику супроти сусідів.

Із початку 2011 р., виступаючи проти репресій і переслідування білоруської опозиції, польська влада ще перед офіційним рішенням органів ЄС першою запровадила обмежувальні заходи щодо чиновників Білорусі, причетних до вказаних подій, та оголосила про відкриту підтримку опозиційних сил і громадянського суспільства. У відповідь О. Лукашенко в характерній йому манері звинуватив Польщу і Німеччину в підготовці державного перевороту в Білорусі²⁸. Значним подразником для Варшави став також арешт журналіста «Газети Виборчої» Анджея

²⁶ Klysinski K. Польска-беларускія стасункі: чарговы крызіс. С. 116.

²⁷ Bildt C., Schwarzenberg K., Sikorski R., Westerwelle G. Lukashenko the Loser. *New York Times*. 23.10.12. URL: https://www.nytimes.com/2010/12/24/opinion/24iht-edbildt24.html?_r=0 (дата звернення: 3.11.2018).

²⁸ Шевченко А. Н. Анализ и тенденции польско-белорусских отношений... С. 178.

Почобута, звинуваченого в участі у незаконних демонстраціях та образі білоруського президента; його негайного звільнення вимагав весь польський політиком.

Попри чергове розширення санкцій Євросоюз не виключив Білорусь із програми СП, усе ж залишаючи можливість для співпраці в певних галузях, обумовлюючи послаблення ізоляції ходом проведення демократичних реформ. Відповідно до цього, прем'єр-міністр Польщі Д. Туск заявляв, що польська влада пильно стежитиме за будь-якими позитивними змінами ситуації в Білорусі, в іншому разі пропонуватиме посилення санкційного режиму. Вона також змушена була погодитись на участь білоруської сторони в саміті СП, який відбувся у Варшаві, хоч і обмежила участь її делегації в офіційних заходах. Водночас, зважаючи на ситуацію в Білорусі з правами людини і демократичними свободами, ЄС на початку 2012 р. поглибив запроваджені раніше санкції, ввівши, крім візових, ще й фінансово-економічні обмежувальні заходи, які згодом неодноразово продовжував. Польсько-білоруські політичні відносини в 2011–2013 рр. були майже замороженими і не мали важливого значення навіть щодо інших напрямів східної політики РП. Зокрема, у «Пріоритетах польської зовнішньої політики на 2012–2016 рр.» Білорусь згадують лише двічі в контексті потреби проведення демократизації її політичного життя²⁹. Водночас відносини Білорусі з Росією стали позірно дружніми та інтенсивними. У ситуації, що склалася, Володимир Путін прагнув за допомогою політичного тиску і фінансово-економічних важелів впливу розширити контроль над Білоруссю, а О. Лукашенко, попри заяви про відданість білорусько-російській дружбі, пробував використати будь-яку можливість для зміцнення своїх позицій і послаблення економічної залежності від Москви. Це особливо стало помітно у 2014 р. із початком розгортання агресії РФ в Україні³⁰.

Проте зі зростанням загрози з боку Росії у 2014–2015 рр. відбулося потепління в білорусько-польських відносинах. Це пов'язано як з політикою нормалізації відносин Мінська і Брюсселя, так і з тим, що білоруська влада чітко оцінила ті загрози, які може нести сучасна Росія. 17 квітня 2014 р. за ініціативою польської сторони відбулася телефонна розмова Д. Туска з О. Лукашенко. У світлі конфлікту між Україною і Росією Варшава була готова до нормалізації відносин, однак зазначала, що вони могли б мати більш позитивну динаміку, якщо б внутрішньополітична ситуація в Білорусі цьому сприяла. Таку саму позицію підтримала і партія «Право і справедливість», що прийшла до влади в Польщі у 2015 р. Польське керівництво також прагнуло долучитися до Мінського формату щодо вирішення конфлікту на Сході України, переговорного майданчику, який так уміло використав білоруський лідер для порозуміння із Заходом³¹. Крім цього, президентські вибори 2015 р. в Білорусі відбулися без масових акцій протесту опозиції, до того ж за кілька місяців

²⁹ Priorytety Polskiej Polityki Zagranicznej 2012–2016 / Ministerstwo Spraw Zagranicznych.. Warszawa, 2012. S. 12, 17.

³⁰ Mironowicz E. Sojusz interesów. Stosunki białorusko-rosyjskie 1991–2014. *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*. 2015. Vol. 50. Nr 2. C. 140. DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/SDR.2015.2.06>.

³¹ Неменский О. Политика Польши в отношении Белоруссии в системе белорусско-европейских отношений.

до їхнього проведення було звільнено з тюрем низку політичних в'язнів. У цій ситуації офіційна Варшава заявила, що не буде перешкоджати відміні санкцій проти політичного керівництва Білорусі. У результаті цього та посередницьких зусиль Білорусі ЄС вирішив послабити, а потім і взагалі зняв санкції з офіційного Мінська, запроваджені у відповідь на брутальний розгін протестного мітингу після президентських виборів 2010 р. Євросоюз і Польща зробили нову спробу проведення відкритого діалогу з Білоруссю, хоча політика «нормалізації» в попередні періоди, як, зрештою, і політика ізоляції та санкцій, не дала відчутних результатів і не змогла підштовхнути білоруське керівництво до проведення демократичних реформ і розвороту на Захід.

Отже, після вступу Польщі в 2014 р. до ЄС її зовнішня політика була значною мірою підпорядкована загальній політиці Євросоюзу щодо Білорусі. Варшава не лише підтримувала введення санкцій щодо білоруського режиму, а й нерідко виступала їхнім ініціатором. Головним каталізатором негативних тенденцій у польсько-білоруських відносинах було втручання білоруських властей у діяльність польської меншини та організацій, які її представляли, а також посилення авторитарного управління у внутрішньополітичному житті Білорусі. З одного боку, Польща готова була послідовно підтримувати громадянське суспільство та опозиційні сили в Білорусі незалежно від відносин з офіційним Мінськом, а з іншого – політика ізоляції і дипломатичного тиску на білоруські політичні еліти звужувала простір для маневру для польської влади, яка втрачала можливість впливати на розвиток ситуації в Білорусі. Водночас РБ через антидемократичний характер діяльності її керівництва і, відповідно, кризу у відносинах із Заходом не могла максимально використати переваги свого геостратегічного розташування, обмежуючись орієнтацією на Росію. Фактично підтримка з боку Кремля, доповнена прискореним процесом приватизації білоруської економіки за участю російського капіталу, призвела до фінансово-економічної і військово-політичної залежності Білорусі, яка з часом не лише на зменшувалася, а й поглиблювалася.

Відносини Білорусі зі Заходом, та Польщею зокрема, змінювалися залежно від її відносин з Кремлем. Гальмування створення Союзної держави Росії і Білорусі та використання Москвою енергетичної сфери з метою політичного тиску наприкінці 2000-х років змушували офіційний Мінськ провадити обережну політику багатовекторності. Водночас польська влада, заграючи з О. Лукашенком, втягуючи його в європейський вектор, прагнула домогтися його віддалення від Росії та збереження незалежної білоруської держави як своєрідного «буфера», що випливало із засад її східної політики.

REFERENCES

Bildt, C., Schwarzenberg, K., Sikorski, R., Westerwelle, G. (2012, October 23). Lukashenko the Loser. *New York Times*. Retrieved from: https://www.nytimes.com/2010/12/24/opinion/24iht-edbildt24.html?_r=0 [in English].

Ceranka, P. (Ed.). (2011). *Exposé ministrów spraw zagranicznych 1990–2011*. Warszawa [in Polish].

Czachor, R. (2013). Stosunki polsko-białoruskie w latach 2004–2011. *Wolański M.S. (Ed.). Polityka zagraniczna Polski w latach 2004–2011* (pp. 263-278). Polkowice [in Polish].

Dokład Prezidenta Respubliki Belarus' Aleksandra Lukashenko na chetvertom Vsebelorusskom narodnom sobranii 6 dekabrya 2010 goda. Retrieved from: http://president.gov.by/ru/news_ru/view/doklad-prezidenta-respubliki-belarus-aleksandra-lukashenko-na-chetvertom-vsebelorusskom-narodnom-sobranii-5895/ [in Russian].

Fedorowicz, K. (2009). Polityka Polski wobec Białorusi. In A. Gil & T. Kapuśniak (Eds.). *Polityka wschodnia Polski. Uwarunkowania. Koncepcje. Realizacja* (pp. 233-250). Lublin; Warszawa: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej [in Polish].

Fedorowicz, K. (2012). Polska i Białoruś – trudne sąsiedztwo. Polityka «krytycznego dialogu» wobec autorytarnej Białorusi. *Środkoeuropejskie Studia Polityczne*. 3, 169-196. Retrieved from DOI: <https://doi.org/10.14746/ssp.2012.3.07> [in Polish].

Klysinski, K. (2011). Pol'ska-bjelaruskija stasunki: chargovy kryzis. In A. Pan'kovskij & V. Kostjugova (Eds.). *Belorusskij ezhegodnik 2010* (pp. 111-117). Minsk [in Belarusian].

Kostjugova, V. & Pan'kovskij, A. (2011) Rossijsko-belorusskie otnosheniya: predel zavisimosti. A. Pan'kovskij, V. Kostjugova (Eds.). *Belorusskij ezhegodnik 2010* (pp. 84-91). Minsk [in Russian].

Kubin, T. (2011). Stosunki polsko-białoruskie w końcu XX i na początku XXI wieku. M. Stolarczyk (Ed.), *Stosunki Polski z sąsiadami w pierwszej dekadzie XXI wieku* (pp. 161-195). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego [in Polish].

Maszkiewicz, M. (2013). *Między bezpieczeństwem a tożsamością. Rosyjskie, ukraińskie i białoruskie interpretacje idei i koncepcji w polskiej polityce wschodniej (1990–2010) [Between security and identity. Russian, Ukrainian and Belarusian interpretations of ideas and concepts of Polish Eastern policy (1990–2010)]*. Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego [in Polish].

Mironowicz, E. (2011). *Polityka zagraniczna Białorusi 1990–2010 [Belarussian Foreign Policy in 1990–2010]*. Białystok: TransHumana University Press [in Polish].

Mironowicz, E. (2015). Sojusz interesów. Stosunki białorusko-rosyjskie 1991–2014. *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*. 50, 2, 119-143. Retrieved from DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/SDR.2015.2.06>. [in Polish].

Nemenskij, O. (2016). Politika Pol'shi v otnoshenii Belorussii v sisteme belorussko-evropejskich otnoshenij. Retrieved from <https://zapadrus.su/slavm/ispubsm/1524-politika-polshi-v-otnoshenii-belorussii-v-sisteme-belorussko-evropejskikh-otnoshenij.html> [in Russian].

Nemenskij, O. B. (2017). Uchastie Belorussii v programme Vostochnogo partnerstva ES v kontekste vostochnoj politiki Pol'shi. *Slavyanskij al'manah*. 3–4. 155-177. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/uchastie-belorussii-v-programme-vostochnogo-partnerstva-es-v-kontekste-vostochnoy-politiki-polshi> [in Russian].

Poslanie Prezidenta Respubliki Belarus' A.G.Lukashenko belorusskomu narodu i Nacional'nomu sobraniju Respubliki Belarus' (stenogramma vystupleniya) ot 29 aprelya 2008 goda. Retrieved from <http://www.newsby.org/news/2008/05/01/text7613.htm> [in Russian].

Priorytety Polskiej Polityki Zagranicznej 2012–2016. (2012). Warszawa: Ministerstwo Spraw Zagranicznych [in Polish].

Pul'sha, S. (2018). Bilorus' i Pol'shcha: skladna rivnovaha. Retrieved from <https://tyzhden.ua/World/216678> [in Ukrainian].

Shevchenko, A. N. (2015). Analiz i tendentsii polsko-belorusskikh otnosheniy v nachale XXI veka. *Pravova derzhava*. 19, 175-182 [in Ukrainian].

Snapkovskij, V. E. (2015). Vneshnyaya politika Respubliki Belarus': konceptual'nye osnovy i prioritetye napravleniya. In *Shmelyov B.A. (Ed.). Vneshnyaya politika novykh nezavisimyh gosudarstv: Sbornik* (pp. 10-33). Moskva: IE RAN [in Russian].

Oleh Pikh. Polish-Belarusian relations in 2005–2015

The article highlights the multilateral aspects of the Polish-Belarusian relations in 2005–2015. It is noted that having achieved the most important goals of foreign policy, becoming a full member of the EU and NATO, Poland decided to develop and deepen the Eastern vector. Relations with Belarus in the previous period, unlike the relations with Ukraine and Russia, remained at the low political level. At the same time, after Poland joined the EU in 2014, its foreign policy was consistent with the general policy of the European Union towards Belarus. It was established that the main reason for the negative tendencies in the Polish-Belarusian relations was the Belarusian authorities' interference with the activities of the Polish minority and organizations that represented it, as well as the strengthening of the authoritarian government in the internal political life of Belarus. The Polish authorities consistently supported their own minority, as well as the opposition forces and civil society in Belarus, which usually caused dissatisfaction of the official Minsk.

Relations between Belarus and the West, and Poland in particular, were changeable, depending on its relationship with the Kremlin. Russia's support, supplemented by the accelerated process of privatization of the Belarusian economy with the participation of Russian capital, led to the financial-economic and military-political dependence of Belarus, which over the years, not only decreased, but deepened. It was noted that the policy of isolation and diplomatic pressure on the Belarusian political elites narrowed the space for the maneuvering of Polish authorities, and they lost the opportunity to influence the political processes in Belarus. Therefore, Poland was trying to use the Russian-Belarusian conflicts in order to draw the Belarusian leadership closer to the western world and depart it from Moscow. In particular, this was to be facilitated by the European Eastern Partnership program, which, however, did not produce significant results for Belarus. The Belarusian authorities continued the policy of authoritarian rule, persecution of the opposition and falsification of elections. At the same time, under the influence of the Russian-Ukrainian conflict, the leadership of Belarus cautiously took a course on improving relations with the Western countries and a more balanced foreign policy.

Keywords: Republic of Belarus, Republic of Poland, Russian Federation, foreign policy, sanctions.

Любомир Хахула

кандидат історичних наук,

докторант Центру дослідження українсько-польських відносин

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID.org/0000-0002-9954-9962

l.khakhula@gmail.com

DOI: 10.33402/up.2018-11-154-164

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ІСТОРИЧНОЇ ПОЛІТИКИ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ

Проаналізовано головні інституційні форми історичної політики Республіки Польща наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. через діяльність таких державних акторів, як Інститут національної пам'яті, Рада охорони пам'яті боїв і мучеництва, громадські опікуни пам'яток, історичні музеї, громадські організації. Історичною політикою називають таку діяльність політичної еліти, що спрямована на формування характеру колективної пам'яті через інструменталізацію історичних знань. Головними інституційними акторами такої політики є органи державної адміністрації, спеціально створені інституції (напр., інститути національної пам'яті), державні та громадські музеї, громадські організації. Історична політика Польщі періоду трансформації почала набувати інституційних форм наприкінці ХХ ст. з утворенням Інституту національної пам'яті. У 2004 р. за сприяння президента Варшави Леха Качинського було відкрито Музей Варшавського повстання, який започаткував період «нової історичної політики» – звернення консервативної еліти Польщі до славних сторінок історії, наголошення на терпіннях польського народу і кривдах, завданих їм сусідами. Водночас існувало й відмінне трактування історичної політики, яке представляли ліберальні політичні діячі, зокрема з оточення партії «Громадянська платформа». Конфлікт щодо інституційних способів реалізації історичної політики виявився в дискусіях навколо форми і змісту Музею Другої світової війни в Гданську.

Ключові слова: історична політика, Республіка Польща, інституція, історичні музеї, місця пам'яті.

Для регіону Центрально-Східної Європи поняття «історична політика» є відносно новим. Його почали активно застосовувати в публічному та академічному дискурсах щойно з початком ХХІ ст.¹. Проте практики, які можна описати з допомогою

¹ Twenty Years After Communism: The Politics of Memory and Commemoration / ed. M. Bernhard, J. Kubik. New York: Oxford University Press, 2014. 384 p.

цього терміна, є набагато давнішими. Уже після розпаду СРСР кожна з незалежних держав регіону в процесі трансформаційних змін провадила свою історичну політику, яка полягала у зміні герба, назви держави, встановленні національних свят, руйнації старих пам'ятників і будівництві нових. Саме такі заходи, як вважає дослідниця Ізабелла Мейн, є «ознаками історичної політики, яку здійснює держава»².

У середовищі дослідників-гуманітаристів історична політика як наукова проблема постала теж недавно, хоча термін (нім. Geschichtspolitik) виник у Німеччині наприкінці 1980-х рр., під час Historikerstreit – дискусії істориків про спадщину нацизму³. Тоді ж політичні практики, пов'язані з історичними знаннями, відносили радше до символічної сфери – історичних інсценізацій, ритуалів, дискурсів⁴. Із часом з'явилися точніші визначення поняття, як, наприклад, польської дослідниці Анни Вольф-Повензької: «Історичною політикою є свідомі дії політичного класу, його адміністрації, урядовців, що мають на меті формування сфери і характеру колективної пам'яті»⁵. Її колега Томаш Стрик переконував, що метою такої діяльності є «інтеграція громадян, легітимізація держави і власного політичного табору, делегітимізація і подолання супротивників, посилення позиції держави на міжнародній арені і навіть примушення сусіда до територіальних поступок»⁶.

Історична політика зазвичай має інституційний вимір, що виявляється у діяльності класичних та новостворених державних інститутів, громадських організацій та ін. Дослідники вирізняють чотирьох головних акторів, які формують історичний образ народу в демократичному суспільстві. Ними є уряд як політичний репрезентант, органи самоврядування, що формують і підтримують регіональні контексти історії, незалежні медіа і громадянське суспільство, об'єднане в товариства та організації, зокрема конфесійні⁷. Український історик Георгій Касьянов розширив коло мнемонічних акторів, поділивши їх на державні інститути, недержавні організації та професійних істориків⁸. Додамо, що історична політика як частина

² Main I. *How Is Communism Displayed? Exhibitions and Museums of Communism in Poland. Past for the eyes. East European Representation of Communism in Cinema and Museums after 1989* / ed. O. Sarkisova and P. Apor. Budapest; New York: Central European University Press, 2008. P. 395.

³ Historikerstreit. Spór o miejsce III Rzeszy w historii Niemiec / red. M. Łukasiewicz. Londyn: Aneks, 1990. 132 s.

⁴ Kalicka J., Witek P. *Polityka historyczna. Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci* / red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba. Warszawa: Wyd-wo Naukowe Scholar, 2014. S. 378.

⁵ Wolff-Powęska A. *Pamięć – brzemię i uwolnienie: Niemcy wobec nazistowskiej przeszłości (1945–2010)*. Poznań: Wyd-wo Zysk i S-ka, 2011. S. 69–70.

⁶ Стрик Т. Невловні категорії. Нариси про гуманітаристику, історію і політику в сучасних Україні, Польщі та Росії. Київ: Ніка-Центр, 2015. С. 31.

⁷ Traba R. *Przeszłość w teraźniejszości. Polskie spory o historię na początku XXI wieku*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2009. S. 61.

⁸ Касьянов Г. *Past Continuous: Історична політика 1980-х – 2000-х: Україна та сусіди*. Київ: Laurus, Антропос-Логос-Фільм, 2018. С. 102–200; див також: Lytvyn M., Khakhula L. *How and why politicians use history. East European Historical Bulletin*. Drohobych, 2019. Issue 10. P. 196–199.

національного процесу «зміцнює ідентичність через пригадування славних подій, приховування злочинів з минулого, винайдення традиції від основ, демонізацію в історії ролі чужих і ворогів, а також творення «одвічних» ворогів»⁹.

Мета статті – аналіз інституційних форм історичної політики Республіки Польща наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. через діяльність державних акторів політики.

Традиційно активізацію історичної політики (відомої як «нова історична політика») пов'язують із 2004 р., коли президент Варшави Лех Качинський ініціював створення інтерактивного Музею Варшавського повстання, відкритого до 60-річчя цієї події. Такі заходи в комеморативній сфері розуміли як польську відповідь на діяльність «Центру проти вигнань» Еріки Штайнбах, у якій вбачали «ревізію ФРН історії і спробу скинути із себе вину»¹⁰. Водночас оточення Леха Качинського з консервативними поглядами було переконаним, що Польща не розраховувалася до кінця з історією, адже увесь період ПНР був продовженням окупації, уже радянської¹¹. Тож Музей Варшавського повстання мав розпочати процес звільнення від чужої історії і наповнити поляків почуттям гордості за свою, справжню історію. Відділом Музею є Інститут Стефана Стажинського (президента Варшави у 1934–1939 рр.), який через свою освітню, дослідницьку, видавничу діяльність «ламає негативні стереотипи про Варшаву»¹².

Зазначимо, що передумовами активізації польської історичної політики стало прийняття 18 грудня 1998 р. закону про створення Інституту національної пам'яті Польщі (повна назва – Інститут національної пам'яті – Комісія з розслідування злочинів проти польського народу (Instytut Pamięci Narodowej. – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, далі – ІНП)¹³. Інституція, утворена Сеймом через подолання вето президента-посткомуніста Александра Квасневського, провадила люстрацію, публічну освіту, розсекречувала та публікувала архівні документи¹⁴. Діяльність ІНП також полягала в роботі з документами органів безпеки держави, створених і зібраних у період від 22 липня 1944 р. до 31 липня 1990 р., а також із документами органів безпеки III райху, СРСР. Крім пошуку злочинів проти польського народу та люстраційної діяльності, на ІНП було покладено також завдання з публічної освітньої активності (виставкової, видавничої, дослідницької). Відповідно, структура ІНП складалася із чотирьох офісів – Головної комісії з розслідування злочинів проти польського народу, Офісу поширення та архівізації документів, Офісу публічної освіти, Люстраційного бюро. Управлінські функції ІНП виконував Голова, якого на п'ятилітній термін призначав Сейм, за згодою

⁹ Nijakowski L. Polska polityka pamięci. Esej socjologiczny. Warszawa, 2008. S. 19.

¹⁰ Cenckiewicz S., Chmielecki A., Kowalski A., Piekarska A. Lech Kaczyński. Biografia polityczna 1949–2005. Poznań: Wyd-wo Zysk i S-ka, 2013. S. 906.

¹¹ Ibidem. S. 910–911.

¹² Instytut Stefana Starzyńskiego. URL: <https://www.1944.pl/artukul/oddzialy-muzeum,4515.html> (дата звернення: 5.03.2019).

¹³ Dziennik Ustaw. 2007. Nr 63. Poz 424.

¹⁴ Портнов А. Історії для домашнього вжитку. Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам'яті. Київ: Критика, 2013. С. 123; Dziennik Ustaw. 2007. Nr 63. Poz. 425.

Сенату і з подання Колегії Інституту національної пам'яті – Комісії з розслідування злочинів проти польського народу¹⁵. Першим головою ІНП у 2000–2005 рр. був професор Леон Керес.

Прихильники історичної політики розуміли необхідність існування ІНП як умову «зміцнення публічного дискурсу про минуле (...) через різні форми інституціоналізації цього дискурсу»¹⁶. Критики згаданих практик наголошували на тому, що така активність призведе лише до інструменталізації історії в політичних цілях. Додамо, що різночитання ролі політичної еліти в консолідації польського народу своїми коренями сягає це періоду поділеної Польщі, коли сформувалася традиція суспільно-політичної діяльності, що ґрунтувалася на дихотомії «позитивізм-романтизм». Представники першої традиції розбудову держави розуміли як постійну працю, подекуди співпрацю з ворогом задля майбутнього. Прихильники романтичної візії вбачали лише один шлях – через повстання і зриви, здобувати державність зі зброєю в руках. На початку другої декади ХХІ ст. польський соціолог Едмунд Внук-Ліпінський романтиками називав прихильників партії «Право і Справедливість» (далі – ПіС), позитивістами – діячів Громадянської платформи¹⁷.

Не випадково саме консервативна партія ПіС стала головним промотором «нової історичної політики». У необхідності її реалізації переконували й співробітники ІНП, особливо за головування у 2005–2010 рр. історика-медієвіста Януша Куртики. 30 березня 2006 р. Інститут національної пам'яті організував публічну дискусію на тему «Польська історична політика» за участю Маршалка Сейму РП Марека Юрека, історика Анджея Новака, посла від Громадянської платформи Аркадіуша Рибіцького, співробітника Музею історії Польщі Павла Скібінського. Учасниками дискусії від ІНП були його директор Януш Куртика та директор Бюро публічної освіти Інституту Ян Жарин. Тези, висловлені під час дискусії, стали ключовими у формуванні польської стратегії консолідації нації навколо славних сторінок історії. Краківський історик А. Новак функцію ІНП вбачав у «дбанні про свою, а не чужу пам'ять»: «Одним із завдань історичної політики після 2005 р. має бути віддання переваги романтичній традиції, на якій особливо наголошував Іван Павло ІІ, продовжуючи думку кардинала Стефана Вишинського»¹⁸. Для Я. Куртики історія була «полем для свободи слова, свободи думки. Але історична політика – справа держави»¹⁹. До слова, частина співробітників ІНП, зокрема професор Ян Жарин, розпочали згодом політичну кар'єру.

Ідейні засади польської історичної політики та їхня реалізація продемонстрували важливість впорядкування місць пам'яті і в межах Польщі, і за кордоном. Історичну політику Польщі в пам'яткоохоронній сфері реалізувала Рада охорони пам'яті боїв і мучеництва (далі – РОПБМ) (утворена ще 1947 р. під назвою Рада

¹⁵ Informator Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Oddział w Lublinie. Lublin, 2007. 70 s.

¹⁶ Nijakowski L. Polska polityka pamięci... S. 41–42.

¹⁷ Nizinkiewicz J. «Mamy dziś trzy Polski». *Rzeczpospolita*. 2013. 14–15 grudnia. S. 45.

¹⁸ Polska polityka historyczna. *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*. 2006. Nr 5 (64). S. 7.

¹⁹ Махун С. Януш Куртика: «Історична політика – це справа держави». *Дзеркало тижня*. 2009. 5–11 грудня. С. 14.

охорони пам'ятників мучеництва²⁰). Закон, який підписали президент Болеслав Берут і голова Ради Міністрів Юзеф Циранкевич, передбачав, що новостворений орган буде діяти під наглядом Міністерства культури і мистецтва й матиме дорадчі функції. У 1988 р. орган змінив назву на Рада охорони пам'яті боїв і мучеництва та діяв уже при голові Ради Міністрів. 1 серпня 2016 р. РОПБМ було ліквідовано, а її функції перейшли до Міністерства культури та національної спадщини та Інституту національної пам'яті²¹.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., коли секретарем РОПБМ був історик Анджей Пшевознік, інституція відіграла важливу роль у відновленні польських військових цвинтарів за кордоном, зокрема в Україні. Рада здійснювала опіку над похованнями польських офіцерів у Биківні, Старобільську, Харкові та здійснювала складний перемовний процес із відновлення Польського військового меморіалу (у Польщі відомого як Цвинтар Орлят) на Личаківському цвинтарі у Львові. Перемовини, що тривали майже п'ятнадцять років і неодноразово зривалися і польською, і українською стороною, закінчилися лише після Помаранчевої революції 2004 р.²² 24 червня 2005 р. Президенти України та Польщі Віктор Ющенко та Александер Квасневський урочисто відкрили Цвинтар Орлят та Меморіал Української галицької армії. Церемонія за участі не лише державних діячів, а й духовенства Римо-католицького костелу та Греко-католицької церкви розпочала традицію щорічних комеморативних громадсько-релігійних практик із спільного покладання квітів та запалення свічок на українських та польських могилах 1 листопада²³.

Функція історичної політики, що полягає в охороні пам'яток національної спадщини, на місцевому рівні відведена громадським опікунам пам'яток, інституту, утвореному на основі Закону РП від 23 липня 2003 р. «Про охорону пам'яток і опіку над пам'ятками». Такі громадські опікуни, яких на внесок воеводського опікуна над пам'ятками призначає староста місцевості, де проживає претендент, мають виконувати «діяльність, пов'язану із збереженням цінності пам'яток і утримання їх в найкращому стані, а також поширювати інформацію про пам'ятки²⁴.

На початку ХХІ ст. популярної форми набула інституціоналізація історичної політики через діяльність історичних музеїв, яку в публіцистиці вже охрестити

²⁰ Ustawa z dnia 2 lipca 1947 r. o utworzeniu Rady Ochrony Pomników Męczeństwa. *Dziennik Ustaw*. 1947. Nr 52. Poz. 264. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU-19470520264/O/D19470264.pdf> (дата звернення: 4.05.2019).

²¹ Wchodzą w życie przepisy noweli ustawy o IPN dot. likwidacji ROPWiM. URL: <https://www.wnp.pl/parlamentarny/wydarzenia/wchodza-w-zycie-przepisy-noweli-ustawy-o-ipn-dot-likwidacji-ropwim,12496.html> (дата звернення: 27.04.2019).

²² Детальніше див.: Хахула Л. «Різуни» чи побратими? Сучасні польські дискурси про Україну / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2016. С. 178–208.

²³ Відкриття військових поховань у Львові та польсько-українські стосунки. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/931890.html> (дата звернення: 27.12.2018).

²⁴ Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. *Dziennik Ustaw*. 2003. Nr 162. Poz. 1568. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU-20170002187/T/D20172187L.pdf> (дата звернення: 2.02.2019).

«пам'яттєвим бумом» (від англ. *memory boom*). Як зауважив історик мистецтва, директор Міжнародного центру культури в Кракові у 1991–2018 рр. Яцек Пурхля, у посткомуністичній Європі «зацікавлення нового політичного класу культурою було передусім зумовлене черговими спробами інструменталізації культури для потреб нової державної ідеології. Культура особливо для правих партій стала зручним знаряддям для здійснення гри на національних емоціях»²⁵. Відкриття Музею Варшавського повстання започаткувало появу низки інших музеїв, візуально багатих та складних за тематикою. У 2009–2017 рр. тривав процес будівництва Музею Другої світової війни у Гданську – місті, що після Другої світової війни формувало свою ідентичність на багатогранній історичній спадщині. Польський політик Дональд Туск, уродженець Гданська, вважав, що «душу міста вбили нацисти, а війна і радянське варварство знищили його матерію»²⁶. Відродження міста і його пам'яті після Другої світової війни, а особливо в демократичній Польщі відбувалося із врахуванням одвічного гданського «*genius loci*»: «Сьогодні не мусимо невпинно шукати польських слідів в гданській історії і без комплексу прибульця можемо сказати, що це наше місто і прийняти всю його спадщину, разом з тими, для котрих Гданськ і надалі залишається найважливішим містом на світі, хоча роками вони вже живуть у Любеку, Бремі чи Гамбурзі»²⁷. На відміну від невід'ємних для польської свідомості місць національної пам'яті, таких як Пошта польська, транзитний склад на півострові Вестерплатте, новий Музей Другої світової війни став причиною політичних та ідеологічних дискусій. Його первісна форма з універсальним виразом не влаштувала частину еліти держави, представлену політиками партії ПіС. Відтак у 2017 р., одразу після відкриття інституції, дійшло до зміни директора (замість Павела Махцевича директором призначили Кароля Навроцького) та змін в експозиційній частині, які мали наголошувати на важливому польському внеску в перемогу над нацизмом, великих людських і матеріальних втратах Польщі у війні²⁸.

Консервативній інтерпретації Другої світової війни та її спадщини протистояв ліберальний дискурс, що ґрунтувався на традиції єднання, незважаючи на історичні поділи і трагедії. У післявоєнні десятиліття західноєвропейські народи дійшли згоди, що головним способом очиститися від тягаря Другої світової війни було визнання співвідповідальності за Голокост. У ФРН таким жестом стало вшанування на колінах канцлером ФРН Віллі Брандтом пам'яті жертв Варшавського гетто, у Франції – публічне визнання президентом Жаком Шираком у 1995 р. французької відповідальності за пересилку євреїв до місць винищення на стадіоні «Велодром». Ще раніше, у 1980-х роках в Австрії твір Курта Вальдхайма змусив австрійців змістити фокус самоінтерпретації як першої жертви війни до

²⁵ Purchla J. *Medyceusze naszej transformacji. Ministrowie kultury doby transformacji. 1989–2005 (wywiady)*. Kraków: Universitas, 2009. S. 8.

²⁶ Był sobie Gdańsk. Rozmawiają Zbigniew Żakiewicz, Donald Tusk, Paweł Hulle. *Liberalizm polski* / red. I. Krzemiński. Warszawa, 2015. S. 463.

²⁷ Ibid. S. 464.

²⁸ Kania D. Bitwa o pamięć. Koniec pedagogiki wstydu. *Gazeta Polska*. 2017. 31 października. S. 26.

співвідповідальності за жахливий злочин²⁹. Натомість у посткомуністичних державах історична політика була скерована головню на представлення винятковості страждань лише свого народу.

Ще в 1965 р. єпископи Римо-католицького костелу з нагоди 1000-ліття хрещення Польщі розіслали 56 листів до єпископатів різних країн, в яких повідомляли про наближення визначної для Польщі події³⁰. З огляду на важливість і трагічність польсько-німецьких відносин особливе значення мало звернення до німецьких католицьких єпископів, надіслане з Риму 18 листопада 1965 р. У листі польські ієрархи закликали: «Спробуймо забути. Жодної полеміки, жодної холодної війни в майбутньому, лише початок діалогу. Простягаємо Вам наші руки, а також вибачаємо і просимо вибачення»³¹. Ініціатором такого жесту був Архієпископ Митрополит Вроцлавський Болеслав Комінек, багатолітній натхненник процесу визнання ФРН повоєнного кордону з Польщею по річках Одра і Ниса³².

У випадку польсько-німецького примирення існувала сильна асиметрія вини і відповідальності за вчинене насильство. Для німців найскладнішим у процесі було усвідомлення того факту, що лише критичне і щире визнання своєї вини і відповідальності є необхідною умовою для зустрічей і розмов з поляками. Із плином часу діалог поєднання змінює акценти – з опозиції «злочинець-жертва» постає партнерська розмова двох сторін, не обтяжених виною і злочинами, таких, що репрезентують різні історичні умови і перспективи³³. Лист польських єпископів до німецьких не був листом жертви до злочинця, а жертви, яка хоче пробачити вчинене над собою насильство за умови визнання супротивником своєї вини. Важливими жестами з німецького боку, які свідчили про намір пройти дорогу поєднання, стали покаяльні прощі Товариства німецької католицької молоді під назвою «*Rach Christi*», а також Акції «Знаки покаяння» до Освенціму зі середини 1960-х років. Інший символічний акт – кляккання канцлера ФРН Віллі Брандта перед пам'ятником Героям Варшавського гетто³⁴.

За подібним сценарієм інтелектуальні та політичні еліти спробували налагодити й українсько-польський діалог у 1990-х роках. Проте тут жести офіційного Києва польська сторона сприймала симетрично зі своїми до німецької. Для поляків трагедії років Другої світової війни теж свідчили про асиметрію вини – відповідальність за

²⁹ Миллер А. Политика памяти в посткоммунистической Европе и ее воздействие на европейскую культуру памяти. *Полития*. 2016. № 1 (80). С. 111.

³⁰ Roszkowski W. *Historia Polski 1914–2005*. Warszawa, 2009. S. 278.

³¹ Orędzie biskupów polskich do ich niemieckich braci w chrystusowym urzędzie pasterskim. URL: http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WE/kep/oredzie-niem_18111965.html (дата звернення 14.09.2017).

³² У 2005 р. в 40-річницю Листа, у Вроцлаві відкрито пам'ятник митрополитові Б. Комінку з написом: «...Przebaczamy i prosimy o przebaczenie» – «...Wir vergeben und bitten um Vergebung».

³³ Lüer J., Żurek R. Lekcja z polsko-niemieckiego pojednania? *Pojednanie in progress. Kościół katolicki i relacje polsko-niemieckie po 1945 r. Katalog wystawy*. Wrocław; Berlin, 2015. S. 13.

³⁴ *Ibid.* S. 14.

розпалювання міжнаціональної ворожнечі на Волині та в Галичині у 1943–1944 рр. покладали на українське націоналістичне підпілля – Організацію українських націоналістів чи Українську повстанську армію³⁵. Політичні жести до поєднання зробили на місці польських і, відповідно, українських поховань жертв українсько-польського військово-політичного конфлікту президенти Александр Квасневський та Леонід Кучма в 2003 р. в у. Павлівка (Україна) та Лех Качинський і Віктор Ющенко у 2006 р. у с. Павлокома (Польща). Проте нагнітання міжнаціональної ворожнечі в наступне десятиліття призвело лише до ще більшого розходження інтелектуальних та політичних еліт України та Польщі щодо оцінки подій на Волині 1943 р., які польські Сейм та Сенат у 2016 р. кваліфікували як геноцид³⁶.

Водночас і в Польщі, і в Україні існували інтелектуально-політичні кола, діяльність яких була спрямована саме на пошук діалогу. Це знайшло свій вияв у серії наукових семінарів «Україна-Польща: Важкі питання» (1994–2008), співорганізаторами яких виступили наукові установи та вищі навчальні заклади обох країн, Світовий союз воїнів Армії Крайової, Об'єднання українців Польщі. Українські і польські історики подали приклад толерантного міжнаціонального діалогу зі суперечливих проблем та поваги до права кожного народу вшановувати свої військово-історичні традиції (Українська повстанська армія, Армія Крайова)³⁷.

Характеризуючи польську історичну політику останнього двадцятиліття, зазначимо, що «центральна, традиційна модель пам'яті польської державної і національної спільноти робить наголос на окремі історичні події, патріотичні настанови щодо історичних обставин, формуючи її образ через відповідно сконструйовані практики вшанування певних аспектів минулого. З іншого боку, цей проект розмонтовують ініціативи різного роду локальних пам'ятей, що беруть до уваги досвід меншин, навколо яких будуються певні спільноти»³⁸. На думку Олексія Міллера, «у Польщі минуле перетворилось головню на зброю для боротьби на внутрішньо- і зовнішньополітичному фронтах. Поняття «історична політика» у Східній Європі використовують здебільшого в «польському варіанті»³⁹. А сам термін «історична політика» перетворився на символ «агресивно-інструментального підходу до минулого»⁴⁰.

Проте польський процес трансформації сприяв і появі багатьох громадських організацій та фондів, які формували історичну політику, альтернативну до державної. Такими інституціями були Осередок «Карта», Південно-Східний науковий інститут у Перемишлі, Фонд «Борруссія» в Ольштині, Фундація Пограниччя в

³⁵ Україна-Польща: важкі питання. Варшава, 2006. Т. 10. С. 355–360.

³⁶ Детальніше див.: Калішук О. Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий та суспільний дискурси. Львів, 2013. 510 с.; Калішук О. У тіні Волині? Історія vs пам'ять. Львів, 2016. 162 с.

³⁷ Polska–Ukraina: trudna odpowiedź. Dokumentacja spotkań historyków (1994–2001). Kronika wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej 1939–1945. Warszawa, 2003. 184 s.

³⁸ Kobielska M. Polska kultura pamięci w XXI wieku: dominanty. Zbrodnia katyńska, powstanie warszawskie i stan wojenny. Warszawa, 2016. S. 26–27.

³⁹ Міллер А. Политика памяти в посткоммунистической Европе... С. 113–114.

⁴⁰ Там само. С. 113.

Сейнах, Фондація Кжижова, Театр НН в Любліні та ін. Тобто географія поширення альтернативних візій і практик історії не залежала від політичних поділів і була репрезентована майже по всій Польщі. Саме це дає змогу не зводити історичну політику сучасної Польщі до єдиного дискурсу й аналізувати політично-історичні практики в різноманітних світоглядно-ідеологічних виявах.

REFERENCES

- Bernhard, M., Kubik, J. (Ed.). (2014). *Twenty Years After Communism: The Politics of Memory and Commemoration*. New York: Oxford University Press [in English].
- Cenckiewicz, S., Chmielecki, A., Kowalski, A., Piekarska, A. (2013). *Lech Kaczyński. Biografia polityczna 1949–2005*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka [in Polish].
- Dziennik Ustaw*. (2007). Nr 63. Poz 424 [in Polish].
- Dziennik Ustaw*. (2007). Nr 63. Poz 425 [in Polish].
- Informator Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Oddział w Lublinie*. (2007). Lublin: IPN [in Polish].
- Instytut Stefana Starzyńskiego. URL: <https://www.1944.pl/artukul/oddzialy-muzeum,4515.html> [in Polish].
- Kalicka, J., Witek, P. (2014). Polityka historyczna. In M. Saryusz-Wolska, R. Traba (Red.), *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*. (ss. 378–385) Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar [in Polish].
- Kalishchuk, O. (2013). *Ukrainsko-polske protystoiannia na Volyni ta v Halychyni u roky Druhoi svitovoi viiny: naukovyi ta suspilnyi dyskursy*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Kalishchuk, O. (2016). *U tini Volyni? Istoriia vs pamiat*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Kania, D. (2017, Październik 31). Bitwa o pamięć. Koniec pedagogiki wstydu. *Gazeta Polska*, 26 [in Polish].
- Kasianov, H. (2018). *Past Continuous: Istorychna polityka 1980-kh–2000-kh: Ukraina ta susidy*. Kyiv: Laurus, Antropos-Lohos-Film [in Ukrainian].
- Khakhula, L. (2016). «Rizuny» chy pobratymy? *Suchasni polski dyskursy pro Ukrainu*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Kobielska, M. (2016). *Polska kultura pamięci w XXI wieku: dominanty. Zbrodnia katyńska, powstanie warszawskie i stan wojenny*. Warszawa: Instytut badań Literackich PAN [in Polish].
- Lüer, J., Żurek, R. (2015). Lekcja z polsko-niemieckiego pojednania? *Pojednanie in progress. Kościół katolicki i relacje polsko-niemieckie po 1945 r. Katalog wystawy*. (pp. 7–15) Wrocław; Berlin [in Polish].
- Łukasiewicz, M. (Red.) (1990). *Historikerstreit. Spór o miejsce III Rzeszy w historii Niemiec*. Londyn: Aneks [in Polish].
- Lytvyn, M., Khakhula, L. (2019). How and why politicians use history. In *East European Historical Bulletin*, (10), 196–199 [in English].

Main, I. (2008). How Is Communism Displayed? Exhibitions and Museums of Communism in Poland. In O. Sarkisova, P. Apor (Ed.), *Past for the eyes. East European Representation of Communism in Cinema and Museums after 1989*. (pp. 371–400). Budapest; New York: Central European University Press [in English].

Makhun, S. (2009, Hruden 5–11). Yanush Kurtyka: «Istorychna polityka – tse sprava derzhavy». *Dzerkalo tyzhnia*, 14 [in Ukrainian].

Myller, A. (2016). Polytyka pamiaty v postkommunistycheskoi Evrope y ee vozdeistvye na evropeiskuiu kulturu pamiaty. *Polytyia*. 1 (80), 111–121. doi: 10.30570/2078-5089-2016-80-1-111-121 [in Russian].

Nijkowski, L. (2008). *Polska polityka pamięci. Esej socjologiczny*. Warszawa [in Polish].

Nizinkiewicz, J. (2013, Grudzień 14–15). «Mamy dziś trzy Polski». *Rzeczpospolita*, 45 [in Polish].

Orędzie biskupów polskich do ich niemieckich braci w chrystusowym urzędzie pasterskim. (1965) URL: http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WE/kep/oredziem_18111965.html [in Polish].

Polska polityka historyczna. (2006). *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*. Nr 5 (64) [in Polish].

Polska–Ukraina: trudna odpowiedź. Dokumentacja spotkań historyków (1994–2001). Kronika wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej 1939–1945. (2003). Warszawa [in Polish].

Portnov, A. (2013). *Istorii dlia domashnoho vzhytku. Esei pro polsko-rosiisko-ukrainskyi trykutnyk pamiaty*. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].

Purchla, J. (2009). Medyceusze naszej transformacji. In *Ministrowie kultury doby transformacji. 1989–2005 (wywiady)*. (pp. 7–11). Kraków: Universitas [in Polish].

Roszkowski, W. (2009). *Historia Polski 1914–2005*. Warszawa: PWN [in Polish].

Stryiek, T. (2015). *Nevlovni katehorii. Narysy pro humanitarystyku, istoriiu i polityku v suchasnykh Ukraini, Polshchi ta Rosii*. Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].

Traba, R. (2009). *Przeszłość w terażniejszości. Polskie spory o historię na początku XXI wieku*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie [in Polish].

Ukraina–Polshcha: vazhki pytannia. (2006). Varshava [in Ukrainian].

Ustawa z dnia 2 lipca 1947 r. o utworzeniu Rady Ochrony Pomników Męczeństwa. (1947). *Dziennik Ustaw*. Nr. 52. Poz. 264. Retrieved from URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19470520264/O/D19470264.pdf> [in Polish].

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. (2003). *Dziennik Ustaw*. Nr 162. Poz. 1568. Retrieved from URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20170002187/T/D20172187L.pdf> [in Polish].

Vidkryttia viiskovykh pokhovan u Lvovi ta polsko-ukrainski stosunki. (2005). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/931890.html> [in Ukrainian].

Wchodzą w życie przepisy noweli ustawy o IPN dot. likwidacji ROPWiM. (2016). URL: <https://www.wnp.pl/parlamentarny/wydarzenia/wchodza-w-zycie-przepisy-noweli-ustawy-o-ipn-dot-likwidacji-ropwim,12496.html> [in Polish].

Wolff-Powęska, A. (2011). *Pamięć – brzemię i uwolnienie: Niemcy wobec nazistowskiej przeszłości (1945–2010)*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka [in Polish].

Żakiewicz, Z, Tusk, D., Hulle, P. (2015). Był sobie Gdańsk. In I. Krzemiński (red). *Liberalizm polski*. (pp. 458–470). Warszawa [in Polish].

Liubomyr Khakhula. Institutionalization of the historical policy of the Republic of Poland at the end of the 20th – the beginning of the 21st century

The article analyzes the main institutional forms of the historical policy of the Republic of Poland at the end of the 20th – the beginning of the 21st century through the activities of such state-owned actors as the Institute of National Remembrance – Commission for the Prosecution of Crimes against the Polish Nation, Council for the Protection of Struggle and Martyrdom Sites, public guardians of monuments, historical museums, and public organizations. Historical policy is the activity of the political elite, which is aimed at forming the character of collective memory through the instrumentalization of historical knowledge. The main institutional actors of this policy are state administration bodies, specially created institutions (eg, institutions of national memory), state and public museums, public organizations. The historical policy of Poland during the period of transformation began to obtain institutional forms at the end of the XXth century with the establishment of the Institute of National Remembrance. In 2004, with the support of the President of Warsaw Lech Kaczynski, the Museum of the Warsaw Uprising was opened, which initiated the period of a «new historical policy» – the appeal of the conservative elite of Poland to the praise pages of history, the emphasis on the suffering of the Polish people and the injustices committed by its neighbors. At the same time there was an different interpretation of the historical policy represented by liberal political figures, in particular from the surroundings of the party «Civic Platform». The conflict over the institutional ways of implementing historical politics manifested itself in discussions about the form and content of the Museum of the Second World War in Gdansk.

Key words: historical policy, Republic of Poland, institution, historical museums, places of memory.

ІСТОРИОГРАФІЯ, БІБЛІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК [930:630] (477.83/.86) "18/19"

Володимир КЛАПЧУК

*доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри готельно-ресторанної та курортної справи
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет*

імені Василя Стефаника»

ORCID.org/0000-0003-1788-794X

volodymyr_klapchuk@ukr.net

DOI: 10.33402/up.2018-11-165-174

Михайло КЛАПЧУК

*кандидат географічних наук,
доцент кафедри туризму*

Львівського національного університету імені Івана Франка,

ORCID.org/0000-0002-8835-7674

Klapchuk.m@gmail.com

DOI: 10.33402/up.2018-11-165-174

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ЛІСОВОГО ГОСПОДАРСТВА ГАЛИЧИНИ ДОРАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

Наведено інформацію про опубліковані та неопубліковані матеріали польських і українських вчених щодо вивчення питань, пов'язаних в веденням лісового господарства, лісоексплуатації, лісоплаву, транспортних комунікацій, допоміжних лісових промислів і ремесел Галичини впродовж XIX – першої третини XX ст. Історіографію з проблем лісового комплексу можна умовно поділити на кілька дослідницьких періодів: публікації кінця XIX – початку XX ст.; міжвоєнного періоду XX ст.; радянської доби; праці дослідників незалежної України. З польських дослідників слід виокремити праці С. Ігнатовича, С. Губіцького, Я. Топфера.

У радянський період і часи незалежності України вивченню окремих компонентів лісопромислового комплексу приділяли увагу Г. Ковальчак, В. Грабовецький, М. Глушко, Р. Федина, І. Жалоба, Р. Юркевич та ін.

Основні документи з досліджуваного періоду зберігають у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові: «Галицьке намісництво», «Галицька дирекція лісів і державних маєтків», «Крайова земельно-податкова комісія», де зібрані матеріали за 1772–1921 рр. Значний матеріал з досліджуваної проблеми можна знайти в

Державному архіві Івано-Франківської області, у фондах: «Станиславівське воєводське управління», «Станиславівський інспекторат праці 45 округу».

Значна частина матеріалу міститься у численних статистичних щорічниках («Handbuch des Statthalerei-Gebietes in Galizien», «Podręcznik statystyki Galicyi», «Rocznik statystyki Galicyi», «Rocznik statystyki przemysłu i handlu krajowego», «Sprawozdanie z działalności administracji lasów państwowych i władz ochrony lasów», «Statystyka Polski», «Wiadomości statystyczne Głównego Urzędu Statystycznego»).

Ключові слова: лісове господарство, лісоексплуатація, лісосплав, промисел, ремесло, транспорт.

Історіографія. Традиційна господарська діяльність населення Галичини впродовж останніх століть цікавили дослідників кількох поколінь. Загалом історіографію проблеми можна умовно поділити на кілька дослідницьких періодів: публікації кінця XIX – початку XX ст.; міжвоєнного періоду XX ст.; радянської доби; праці дослідників незалежної України. Серед основних аспектів вивчення регіону були й залишаються і господарський комплекс в цілому, і його складові, насамперед ведення лісового господарства та переробка лісових ресурсів. Окрім цього, дослідженню підлягали і притаманні місцевому населенню галузі господарювання – домашні промисли та ремесла, пов’язані з переробкою лісових ресурсів.

На основі статистичних довідників Польщі та власних досліджень, інформацію про розташування тартаків подав С. Ігнатович¹, лісосплав Черемошем описав С. Губіцький², загальну характеристику лісового господарства Станиславівського воєводства – Я. Топфер³.

Великий інтерес у дослідників Карпат викликало питання лісосплаву як в історичному аспекті, так і в плані перспектив використання у другій половині XX ст.⁴ Узагальнена інформація про домашні промисли та ремесла Гуцульщини, пов’язані з використанням лісових ресурсів, наведена в колективній монографії львівських учених «Гуцульщина»⁵. Українську дерев’яну скульптуру та

¹ Ihnatowicz S. Rozmieszczenie tartaków. *Kwartalnik statystyczny*. 1932. T. IX. S. 298–313.

² Hübicki S. Splaw drewna na Czeremoszu. Lwów, 1935. 12 s.

³ Toepfer J. Lasy wojewodstwa stanislawiowskiego w świetle cyfr. *Złoty szlak*. Stanisławów, 1938. R. I. Z. 2. S. 50–53.

⁴ Пышкин Б.А., Пиотровский А.В. Лесосплав и лесосплавные сооружения на реках Украины. Киев : Изд-во АН УССР, 1955. 161 с.; Пиотровский А.В. Сплав лісу на гірських ріках Закарпатської області УРСР. *Питання розвитку продуктивних сил західних областей Української РСР*. Київ : Вид-во АН УРСР, 1954. С. 266–270; Слюсаренко Л.І. Горный лесосплав в Украинской ССР. М.–Л. : Гослесбумпром, 1956. 60 с.

⁵ Горинь Г.Й., Грендиш Я.Д., Никорак О.І. Домашні промисли і ремесла. *Гуцульщина : Історико-етнографічне дослідження*. Київ : Наукова думка, 1987. С. 125–146.

різьбярство науково досліджує М. Моздир⁶, а народні промисли, – О. Кратюк та О. Ляшенко⁷.

Продуктивною на ниві вивчення історії Гуцульщини є багаторічна праця В. Грабовецького, який висвітлює різні сторони життя гуцулів та інших етнографічних груп українців Галичини, проте основний наголос робить на соціально-політичних процесах. Він індивідуально та у співавторстві опублікував низку наукових і науково-популярних видань про окремі аспекти історії краю⁸.

Надзвичайно важливим для економічного освоєння Галичини було будівництво та експлуатація залізниць, насамперед, вузькоколіюк, якими транспортували лісопродукцію. Історії їхнього виникнення та експлуатації в Українських Карпатах приділяли увагу О. Балицький⁹, А. Бассараб, Н. Білик¹⁰, П. Гранкін¹¹, Г. Ковальчак¹², П. Лазечко та ін.¹³ Зазначимо, що саме Г. Ковальчак звернув найбільшу увагу на економічний розвиток краю кінця XIX – початку XX ст.¹⁴.

Одним з ініціаторів та натхненників видання «Історії Гуцульщини» був Н. Библюк, який упродовж десятиліть вивчав історію, проблеми експлуатації та розвитку лісового транспорту на Гуцульщині, сам написав понад 20 наукових праць з цієї проблематики. М. Глушко детально дослідив історичні аспекти виникнення,

⁶ Моздир М. Різьбярство. *Гуцульщина : Історико-етнографічне дослідження*. Київ : Наукова думка, 1987. С. 388–405; Його ж. Українська народна дерев'яна скульптура. Київ : Наукова думка, 1980. 192 с.; Його ж. Українська народна меморіальна скульптура. Київ : Наукова думка, 1996. 130 с.

⁷ Кратюк О. Народні промисли Гуцульщини. *Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження*. Київ : Наукова думка, 1987. С. 442–451; Ляшенко О.Г. Писанки. *Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження*. Київ : Наукова думка, 1987. С. 422–431.

⁸ Грабовецький В.В. Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI–XIX ст. Львів, 1966. 252 с.; Його ж. Гуцульщина XIII–XIX століть : Історичний нарис. Львів, 1982. 151 с.; Його ж. Ілюстрована історія Прикарпаття. 2–ге вид., доп. Івано-Франківськ : Нова зоря, 2004. Т. III. 464 с.; Його ж. Нариси історії Прикарпаття. Івано-Франківськ: Акорд, 1995. Т. 8. Гуцульщина в другій половині XIX – поч. XX століть. 222 с.

⁹ Балицький О.І. Дармштадтська вузькоколіяка. *Промисловий та туристичний транспорт*. 2004. № 3. С. 12–13; Балицький О.І. Спадщина польських залізниць та промисловості – нове спрямування туризму. *Промисловий та туристичний транспорт*. 2003. № 2. С. 70.

¹⁰ Бассараб А.І., Білик Н.В. .Рухомий склад вузькоколіїних залізниць : каталог-огляд. Львів : Каменяр, 2002. 36 с.

¹¹ Гранкін П.Є., Лазечко П.В., Сьомочкін І.В., Шрамко Г.І. Львівська залізниця. Історія і сучасність. Львів : Центр Європи, 1996. 175 с.

¹² Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. Київ : Наукова думка, 1988. 251 с.

¹³ Лазечко П. В. Передумови будівництва залізниць у Галичині. *Галицька брама*. 1996. № 14. С. 3; Чудійович І., Бассараб А., Гнатишин М. Вузькоколійки Сколівських Бескидів. Львів : Каменяр, 2004. 45 с.

¹⁴ Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. 251 с.; Ковальчак Г. І. Розвиток промисловості в західних областях України за 20 років радянської влади (1939–1958 рр.) : історико-економічний нарис. Київ : Наукова думка, 1965. 186 с.

становлення та розвитку лісозаготівель, шляхів сполучення та транспортних засобів на Гуцульщині¹⁵. Про сплав лісу по ріках Гуцульщини писав Р. Федина¹⁶. Лісосплав і правовий аспект використання транспортних артерій на буковинській Гуцульщині проаналізував І. Жалоба¹⁷.

Лісівництво Станиславівщини характеризував Р. Юркевич, який мав безпосереднє відношення до розбудови системи ведення лісового господарства Гуцульщини¹⁸. На межі 1990-х років за ініціативи гуцульської діаспори у США було зібрано та видано матеріали під назвою «Історія Гуцульщини». Перші томи редагував голова гуцульського товариства «Чорногора» в Чикаго, доктор економіки, уродженець Микуличина М. Домашевський¹⁹. Хоча багато даних і подано у викривленому світлі, оскільки вони запозичені з «Історії міст і сіл УРСР», проте, сам факт видання такої комплексної праці, – велике досягнення. А якщо врахувати, що вона вийшла друком у «розквіт» в Україні соціалізму, то це було суттєвим поштовхом до розвитку етнографічних досліджень цього краю.

Значний фактичний матеріал з проблем ведення лісового господарства опублікував В. Клапчук²⁰.

Археографія проблеми. Широку й репрезентативну джерельну базу дослідження можна поділити на такі групи: документи центральних і місцевих орга-

¹⁵ Глушко М.С. Лісозаготівлі. *Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження*. Київ : Наукова думка, 1987. С. 119–125; Глушко М.С. Шляхи сполучення та транспортні засоби в Українських Карпатах другої половини ХІХ – поч. ХХ ст. Київ : Наукова думка, 1993. 226 с.

¹⁶ Федина Р. Традиції сплаву лісу на Черемоші. *Народна творчість та етнографія*. 1983. № 3. С. 15–17.

¹⁷ Жалоба І.В. Інфраструктурна політика австрійського уряду на північному сході монархії в останній чверті ХVІІІ – 60-х роках ХІХ ст. (на прикладі шляхів сполучення). Чернівці : Книги–ХХІ, 2004. 520 с.; Його ж. Пристосування рік та потоків Буковини для потреб лісосплаву в ХІХ – на початку ХХ ст. *Вісник центру буковинознавства : секція історична*. Чернівці, 1993. Вип. І. С. 48–58; Його ж. Сплав буковинського лісу Прутом і Черемошом в ХІХ – на початку ХХ ст. *З історичного минулого Буковини : зб. наук. ст.* Чернівці, 1996. С. 80–91.

¹⁸ Юркевич Р. Лісівництво Станиславівщини. *Альманах Станиславівської землі*. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1975. С. 228–243.

¹⁹ Історія Гуцульщини / за ред. М. Домашевського. Чикаго; Львів : Логос, 1985. Т. І. 500 с. Т. ІІ. Чикаго : Basilian Press, 1985. 508 с. Т. ІІІ. Чикаго : Basilian Press, 1986. 442 с.

²⁰ Клапчук В.М. Ліси Галичини ХІХ–ХХ ст. : історіографія проблеми. *Мандрівець*. 2013. № 5. С. 29–32; Його ж. Лісове господарство Східної Галичини ХІХ – першої третини ХХ століття. *Схід*. 2008. № 3. С. 76–82; Його ж. Лісове господарство та переробка лісових ресурсів у Галичині до початку другої світової війни. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2013. Вип. 9–10. С. 93–101; Клапчук В.М., Проців О.Р. Лісове та мисливське господарство Галичини: монографія. Івано-Франківськ: Фоліант, 2011. 432 с.; Клапчук В.М. Сплав лісу на Гуцульщині у другій половині ХІХ – першій третині ХХ століть. *Схід*. 2009. № 2. С. 65–69; Клапчук М.М., Клапчук В.М. Ліси та тартаки Делятинщини в 1880-1939 роках. *Історія Гуцульщини*. Львів, 1999. Т. ІV. С. 300–313.

нів влади й управління Речі Посполитої, Австро-Угорщини, міжвоєнної Польщі; фінансово-господарських, політичних, громадських і кооперативних структур; документи церков, зокрема їхні шематизми; спогади й епістолярій учасників і очевидців подій; статистичні матеріали; публікації преси; енциклопедії та довідники.

Для вивчення окремих питань історії господарства неабияке значення мають архівні матеріали з часів середньовіччя, що дають інформацію про започаткування ремесел, торговельних і промислових відносин, розвитку соціальних процесів тощо. У цьому плані велике значення мають фонди Центрального державного історичного архіву у Львові (далі – ЦДІАУЛ), насамперед, «Чистові книги донесень» Белзького²¹ та Галицького²² гродських судів.

У Францисканській метриці²³ містяться перші статистичні матеріали щодо фінансового стану господарства та фізичних осіб, інформація податкових управлінь²⁴, матеріали за податковими округами²⁵.

Основні документи з досліджуваного періоду зберігають у фонді 146 «Галицьке намісництво», де зібрані матеріали за 1772–1921 рр. Фонд поділений на два томи, у першому – матеріали за 1790–1846, в другому – за 1773–1920 рр. Зокрема, використано детальні описи будівництва шосейної дороги Делятин – Угорський кордон в 1825–1830 рр.²⁶, матеріали про будівництво залізничної гілки до фірми Кляйн у м. Делятин²⁷, звіти про діяльність товариств «Локальбан Делятин – Коломия – Стефанівка»²⁸, списки державних маєтків у Східній і Західній Галичині²⁹, листування з Міністерством землеробства, староством у Косові про видачу концесії на сплав дерева рікою Черемош³⁰. Матеріали з Галицької фінансової прокуратури містять дані про нерухоме майно в окремих селах Галичини³¹.

У Фонді 160 «Галицька крайова фінансова дирекція, м. Львів, 1850–1918 рр.» є окремі статистичні відомості про стан маєтків населених пунктів³².

Детальні господарські справи у лісовому комплексі та деревообробній промисловості збережено у Фонді 169 «Галицька дирекція лісів і державних маєтків,

²¹ Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАЛ України). Ф. 1. Оп. 1. Спр. 528.

²² ЦДІАЛ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 59, 142, 171, 197, 220.

²³ ЦДІАЛ України. Ф. 20. Оп. VI. Спр. 103–104, 123–133, 135–138, 140–143, 171; ЦДІАЛ України. Ф. 20. Оп. XI. Спр. 17, 31, 38–64, 84–100, 107–112, 118, 125–139; ЦДІАЛ України. Ф. 20. Оп. XIX. Спр. 40.

²⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 20. Оп. XX. Спр. 316–317.

²⁵ Францисканська, 1819–1820 метрика // ЦДІАЛ України. Ф. 20. Оп. VI. Спр. 103, 133.

²⁶ Галицьке намісництво, м. Львів, 1772–1921 // ЦДІАЛ України. Ф. 146. Оп. 4. Спр. 53.

²⁷ Там само. Оп. 23. Спр. 1878.

²⁸ Там само. Оп. 25. Спр. 5823.

²⁹ Там само. Оп. 65. Спр. 255.

³⁰ Там само. Оп. 68. Спр. 695.

³¹ Галицька фінансова прокуратура, м. Львів, 1798–1804. ЦДІАЛ України. Ф. 159. Оп. 9. Спр. 2231–2350.

³² Галицька крайова фінансова інспекція, м. Львів, 1850–1918. ЦДІАЛ України. Ф. 160. Оп. 5. Спр. 164.

1873–1918 рр.», де містяться документи про здачу в оренду управлінням державного майна приватним особам нерухомого майна, зокрема млинів, лісопильного заводу та каменоломні з описом їх технічних характеристик³³. У цьому ж фонді наявні матеріали щодо встановлення меж між лісництвами з 1877–1890 рр., про викуп і врегулювання сервітутного права, топографічна карта управління державного майна, проекти будівництва лісової дороги Делятин – Луг і будівництва мостів на лісових дорогах³⁴.

Матеріали з обліку та плани земельних ділянок з вказівкою їхніх власників за окремими населеними пунктами зібрано у Фонді 186 «Крайова земельно-податкова комісія»³⁵.

Значний матеріал з досліджуваної проблеми можна знайти в Державному архіві Івано-Франківської області. Так, у Фонді 2 «Станиславівське воєводське управління» зберігають документи, звіти та інформації усіх відділів воєводства. Важливими для дослідження є доповідні записки та телефонограми повітових староств Станиславівського воєводства³⁶; короткі, економічні та політичні звіти повітів³⁷ розподілені за тематикою у таких відділах: президіальному, громадської безпеки, громадсько-політичному, безпеки. Відомості повітових староств про кількість робітників, зайнятих на підприємствах лісової промисловості містяться в матеріалах загального відділу³⁸.

Документи адміністративного відділу воєводського управління дають можливість проаналізувати стан господарства окремих прикарпатських повітів. Зокрема, це стосується будівництва вузькоколіїної залізниці³⁹, господарських справ та технічних характеристик лісопильних заводів⁴⁰. Значний документальний матеріал подано в статистичних річних звітах та інформаціях про промислові підприємства та зайнятих на них робітників, об'єми випущеної продукції тощо⁴¹.

Цей фонд містить фінансовий звіт польсько-румунської комісії про експлуатацію р. Черемош⁴², матеріали про будівництво залізної дороги Кути – Гринява⁴³, статистику повітових староств про лісову охорону в приватних лісах⁴⁴, площі гмін-

³³ Галицька дирекція лісів і державних маєтків, 1873–1918. *ЦДІАЛ України*. Ф. 169. Оп. 1. Спр. 6, 7, 9, 29, 68, 438, 639.

³⁴ Там само. Ф. 169. Оп. 1. Спр. 172, 283, 561, 623, 754.

³⁵ Крайова земельно-податкова комісія, м. Львів, 1869–1939. *ЦДІАЛ України*. Ф. 186. Оп. 1. Спр. 5796–5997, 5804, 5833, 5914, 5923, 5925, 5991, 5993; Крайова земельно-податкова комісія, м. Львів, 1869–1939. *ЦДІАЛ України*. Ф. 186. Оп. 2. Спр. 137.

³⁶ Станиславівське воєводське управління. Воєнний відділ, 1927–1939. *Держархів Івано-Франківської області*. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 797.

³⁷ Там само. Спр. 1819, 2124, 2135.

³⁸ Там само. Оп. 2. Спр. 779.

³⁹ Там само. Оп. 6. Спр. 60.

⁴⁰ Там само. Спр. 213, 589–591, 597.

⁴¹ Там само. Спр. 314, 409, 513.

⁴² Там само. Оп. 9. Спр. 212.

⁴³ Там само. Спр. 214–221, 228.

⁴⁴ Там само. Спр. 545.

них лісів⁴⁵ тощо. Держава надавала великого значення об'ємам лісокористування⁴⁶, контролювала наявність приватних лісів і діяльність їхніх власників⁴⁷. Особливої уваги заслуговує інформація про лісові масиви воєводства⁴⁸. Керівництво повітів щорічно звітувало перед відповідними управліннями воєводства про кількість промислових підприємств в цілому і тартаків, про власників цегельних заводів і каменоломень⁴⁹ тощо. Загальна характеристика господарського та суспільно-політичного життя повітів відображена у зведеннях про повіти воєводства та у звітах воєводської канцелярії про роботу відділів Станиславівського воєводського управління⁵⁰.

Фонд 262 «Станиславівський інспекторат праці 45 округу» дає можливість ознайомитись з фактичним дотриманням керівництвом промислових підприємств трудового законодавства, насамперед, восьмигодинного робочого дня та техніки безпеки⁵¹, технічними описами і планами лісопильних заводів⁵².

Багато інформації отримано з періодичних видань («Sylwan» та ін.), календарів і путівників. Детальну інформацію про ремісників краю в окремих населених пунктах знаходимо в «Księgach adresowych Polski», що регулярно видавались у міжвоєнних роках. Важливе місце серед джерел посідають науково-довідкові та статистичні матеріали (довідники «Skorowidz gminny Galicyi», «Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej», «Skorowidz przemysłowo-handlowy Królestwa Galicyi», «Skorowidz wszystkich miejscowości położonych w Królestwie Galicyi i Lodomeryi»), які ґрунтуються, здебільшого, на даних переписів населення. Тут подається, крім іншого, й розподіл земельних угідь.

Інформацію щодо окремих галузей господарювання, демографічних показників та ін. дають «Rocznik statystyki Galicyi», «Rocznik statystyki przemyslu i handlu krajowego», «Rocznik ziem wschodnich». Зокрема, там є статистичні матеріали про ліси Галичини в розрізі повітів, інформація про власність на лісові угіддя, стан лісів, рівень рентної плати, вартість лісоматеріалів та їхнє перевезення в різні країни Європи. Особливо наведено відомості про тартаки, їхню механізацію, об'єми переробки деревини та її вартість. Важливими є й матеріали про виробництво гонтів, столярних виробів, поташу, забезпечення солеварень та гут дровами тощо.

Подібні дані містяться також у періодичних статистичних виданнях («Handbuch des Statthalerei-Gebietes in Galizien», «Handbuch des Lemberger Statthalerei-Gebietes in Galizien», «Podręcznik statystyki Galicyi», «Polska gospodarcza», «Provinzial-Handbuch der Königreiche Galizien und Lodomerien», «Statystyka Polski», «Wiadomości

⁴⁵ Держархів Івано-Франківської області. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2146.

⁴⁶ Там само. Спр. 1710, 2154.

⁴⁷ Там само. Оп. 13. Спр. 590, 632.

⁴⁸ Там само. Оп. 14. Спр. 78.

⁴⁹ Там само. Оп. 10. Спр. 47, 62а, 73.

⁵⁰ Там само. Оп. 14. Спр. 51.

⁵¹ Станиславівське окружне видобувного управління, 1889–1939. Держархів Івано-Франківської області. Ф. 262. Оп. 1. Спр. 72, 83, 91-92, 102, 141, 146-147, 149-150, 175-176, 182, 192, 202, 213, 232-233, 247, 265-266, 275-278, 296, 321, 340, 346, 357, 360-361, 528, 742, 743, 752, 1070.

⁵² Там само. Спр. 227, 441, 488.

statystyczne o stosunkach krajowych», «Wiadomości statystyczne Głównego Urzędu Statystycznego», «Bevölkerung und Viehstand von Galizien nach der Zählung», «Landes-Regierungsblatt für das Kronland Galizien»). Деталі про окремі галузі господарювання наведено в спеціальних тематичних довідниках («Sprawozdanie z działalności administracji lasów państwowych i władz ochrony lasów»).

Інформацію про стан ремісничої справи, видатних митців, технологію виробництва столярних, різьбярських та мосяжних виробів знаходимо у звітах Крайового наукового закладу для столярства, токарства, різьбярства і металевої орнаментики у Вижниці. Митці інколи виставляли свої роботи на виставках різних міст, про що свідчать відповідні публікації. Загальні ремісничі справи та особливості виробництва продукції описано в багатьох виданнях, зокрема, у «Przemysl i handel», «Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce», «Stan rzemiosła w Polsce», «Źródła dziejowe» та ін. Статистичний довідник «Mały rocznik statystyczny» містить матеріали, що стосуються Польщі загалом, а також відокремлені дані за воєводствами і повітами, зокрема щодо лісового господарства.

REFERENCES

Balyckyj, O. I. (2004). Darmshtadtska vuzkokolijka. *Promyslovyj ta turystychnyj transport*. 3, 12-13 [in Ukrainian].

Balyckyj, O. I. (2003). Spadshhyna polskyh zaliznyc ta promyslovosti – nove spryamuvannya turyzmu. *Promyslovyj ta turystychnyj transport*. 2, 70 [in Ukrainian].

Bassarab, A. I., Bilyk, N.V. (2002). Ruchomyj sklad vuzkokolijnyh zaliznyc : katalog-oglyad. Lviv : Kamenyar [in Ukrainian].

Glushko, M. S. (1987). Lisozagotivli. *Guczulshhyna: istoryko-etnografichne doslidzhennya*. Kyiv: Naukova dumka, 119-125 [in Ukrainian].

Glushko, M. S. (1993). *Shlyahy spoluchennya ta transportni zasoby v Ukrayinskyh Karpatah drugoyi polovyny XIX – poch. XX st.* Kyiv : Naukova dumka [in Ukrainian].

Goryn', G. J., Grendysh, Ya. D., Nykorak, O. I. (1987). Domashni promysly i remesla. *Guczulshhyna : Istoryko-etnografichne doslidzhennya*. Kyiv : Naukova dumka, 125-146 [in Ukrainian].

Graboveckyj, V. V. (1966). *Antyfeodalna borotba karpatskogo opryshkivstva XVI–XIX st.* Lviv : Vyd-vo Lv. un-tu [in Ukrainian].

Graboveckyj, V. V. (1982). *Guczulshhyna XIII–XIX stolit : Istorychnyj narys*. Lviv : Vyd-vo pry Lv. derzh. un-ti vydavn. obyednannya «Vyshha shkola» [in Ukrainian].

Graboveckyj, V. (2004). *Ilyustrovana istoriya Prykarpattya*. 2–ge vyd., dop. (Vol. 3). Ivano-Frankivsk : Nova zorya [in Ukrainian].

Graboveckyj, V. V. (1995). *Narysy istoriyi Prykarpattya*. Ivano-Frankivsk: (Vol. 8: Guczulshhyna v drugij polovyny XIX – poch. XX stolit) [in Ukrainian].

Grankin, P. Ye., Lazechko, P. V., Somochkin, I. V., Shramko, G. I. (1996). *Lvivska zaliznyca. Istorija i suchasnist*. Lviv : Centr Yevropy [in Ukrainian].

Zhaloba, I. V. (2004). *Infrastruktorna polityka avstrijskogo uryadu na pivnichnomu shodi monarxiyi v ostannij chverti XVIII – 60-x rokax XIX st. (na prykladi shlyahiv spoluchennya)*. Chernivci : Knygy–XXI [in Ukrainian].

Zhaloba, I. V. (1993). Prystosuvannya rik ta potokiv Bukovyny dlya potreb lisosplavu v XIX – na pochatku XX st. *Visnyk centru bukovynoznavstva : sekciya istorychna. (Vol. I)*. Chernivci, 48-58 [in Ukrainian].

Zhaloba, I. V. (1996). Cplav bukovynskogo lisu Prutom i Cheremoshom v XIX – na pochatku XX st. *Z istorychnogo mynulogo Bukovyny : zb. nauk. st.* Chernivci, 80-91 [in Ukrainian].

Domashevskiy, M. (Ed.). (1985–1986). *Istoriya Guczulshhyny. (Vol. 1-3)*.

Chyrago; Lviv : Logosv[in Ukrainian].

Klapchuk, V. M. (2013). Lisy Galychyny XIX–XX st. : istoriografiya problemy. *Mandrivec*, 5, 29-32 [in Ukrainian].

Klapchuk, V. M. (2008). Lisove gospodarstvo Shidnoyi Galychyny XIX – pershoi tretyny XX stolittya. *Skhid*, 3, 76-82

Klapchuk V.M. Lisove gospodarstvo ta pererobka lisovyh resursiv u Galychyni do pochatku drugoyi svitovoyi vijny. *Istorychni studiyi Sxidnoyevropejskogo nacionalnogo universytetu imeni Lesi Ukrayinky*. 2013, 9–10, 93-101 [in Ukrainian].

Klapchuk, V. M., Prociv, O. R. (2011). *Lisove ta myslyvske gospodarstvo Galychyny: monografiya*. Ivano-Frankivsk: Foliant [in Ukrainian].

Klapchuk, V. M. (2009). Splav lisu na Guczulshhyni u drugij polovyni XIX – pershij tretyni XX stolit. *Skhid*, 2, 65-69 [in Ukrainian].

Klapchuk, M. M., Klapchuk, V. M. (1999). Lisy ta tartaky Delyatynshhyny v 1880–1939 rokah. *Istoriya Guczulshhyny. (Vol. 4)*. Lviv, 300-313

Kovalchak, G. I. (1988). *Ekonomichnyj rozvytok zahidnoukrayinskykh zemel*. Kyiv : Naukova dumka [in Ukrainian].

Kovalchak, G. I. (1965). *Rozvytok promyslovosti v zahidnykh oblastiakh Ukrayiny za 20 rokiv radyanskoj vlady (1939–1958 rr.) : istoryko-ekonomichnyj narys*. Kyiv : Naukova dumka [in Ukrainian].

Kratyuk, O. (1987). Narodni promysly Guczulshhyny. *Guczulshhyna: Istoryko-etnografichne doslidzhennya*. Kyiv : Naukova dumka, 442-451 [in Ukrainian].

Lazechko, P. V. (1996). Peredumovy budivnytva zaliznych u Galychyni. *Galycka brama*, 14, 3 [in Ukrainian].

Lyashenko, O. G. (1987). Pysanky. *Guczulshhyna: Istoryko-etnografichne doslidzhennya*. Kyiv : Naukova dumka, 422-431 [in Ukrainian].

Mozdyr, M. (1987). Rizbyarstvo. *Guczulshhyna : Istoryko-etnografichne doslidzhennya*. Kyiv : Naukova dumka, 388-405 [in Ukrainian].

Mozdyr, M. I. (1980). *Ukrayinska narodna derevyana skulptura*. Kyiv : Naukova dumka [in Ukrainian].

Mozdyr, M. I. (1996). *Ukrayinska narodna memorialna skulptura*. Kyiv : Naukova dumka [in Ukrainian].

Pyshkin, B. A., Pyetrovskiy, A. V. (1955). *Lesosplav y lesosplavnyesooruzhenyya na rekax Ukrayny*. Kiev : Y`zd-vo AN USSR

Piotrovskiy, A. V. (1954). Splav lisu na girskyyh rikax Zakarpatskoj oblasti URSR. *Pytannyya rozvytku produktyvnykh syl zahidnykh oblastej Ukrayinskoyi RSR*. Kyiv : Vyd-vo AN URSR, 266-270 [in Ukrainian].

Slyusarenko, L. Y. (1956). Gornyj lesosplav v Ukraynskoj SSR. Moskva : Goslesbumprom [in Russian].

Fedyna, R. (1983). Tradyciji splavu lisu na Cheremoshi. *Narodna tvorčist ta etnografiya*. 3, 15-17 [in Ukrainian].

Chudijovych, I., Bassarab, A., Gnatyshyn, M. (2004). Vuzkokolijky Skolivskyh Beskydiv. Lviv : Kamenyar [in Ukrainian].

Yurkevych, R. (1975). Lisivnyctvo Stanyslavivshhyny. *Almanah Stanyslavivskoyi zemli*. Nyu-Jork; Toronto; Myunchen, 228-243 [in Ukrainian].

Hubicki, S. (1935). *Splaw drewna na Czeremoszu*. Lwów [in Polish].

Ihnatowicz, S. (1932). Rozmieszczenie tartaków. *Kwartalnik statystyczny*, IX, 298-313 [in Polish].

Toepfer, J. (1938). Lasy wojewodstwa stanislawiwickiego w świetle cyfr. *Złoty szlak*. Stanisławów, 2, 50-53 [in Polish].

Till, E. (1892). *Wykład prawa rzeczowego austriackiego (prawo własności, prawo służebności i prawo zastawu)*. [2-e wyd.]. (Vol. 2). Lwów : Nakładem księgarni Seyfartha i Czajkowskiego, 177-184 [in Polish].

Volodymyr Klapchuk, Mukhajlo Klapchuk. Historiography and source base of the forestry of Galicia before the Soviet period

In the article is given information about published and unpublished materials of Polish and Ukrainian scientists on the study of issues related to forestry, forest industries, logging, transport communications, timber rafting and crafts of Galicia during the XIX – the first third of the XX century. The historiography on the problems of the forest complex can be divided into several research periods: publications of the late XIX – early XX centuries; the interwar period of XX century; the Soviet era; works of independent Ukraine researchers. From the Polish researchers should be pointed on the works of S. Ignatovich, S. Gubitsky, J. Topfer.

In the Soviet period and the times of Ukraine's independence, the attention of G. Kovalchak, V. Grabovetsky, M. Glushko, R. Fedyna, I. Zhaloba, R. Yurkevich, and others were pointed in the study of individual components of the forestry.

The source database covers funds and historical documents. The main documents from the discovered period are stored in the funds of the Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv: «Halych governorate», «Halych directorate of forests and state estates», «Regional land and tax commission», where materials for 1772–1921 were collected. The investigated problem can be found in the Ivano-Frankivsk Regional State Archives, in the funds: «Stanislawian Provincial Administration», «Stanislawian Labor Inspectorate 45 district».

Much of the material is contained in numerous statistical yearbooks («Handbuch des Statthalerei-Gebietes in Galizien», «Podręcznik statystyki Galicyi», «Rocznik statystyki Galicyi», «Rocznik statystyki przemysłu i handlu krajowego», «Sprawozdanie z działalności administracji lasów państwowych i władz ochrony lasów», «Statystyka Polski», «Wiadomości statystyczne Głównego Urzędu Statystycznego»).

Key words: forestry, forest industry, crafts, transport, logging, timber rafting.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

УДК 94(=161.2:438)“1920/1939”

Руслана ДАВИДЮК

*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України*

Рівненського державного гуманітарного університету

ORCID.org/0000-0003-0485-5121

davrus63@gmail.com

DOI: 10.33402/ur.2018-11-175-180

ПАМ'ЯТЬ ПРО УКРАЇНСЬКИХ ЕМІГРАНТІВ У ПОЛЬЩІ

Рец.: Колянчук О. За нашу і вашу свободу. Учасники українських визвольних змагань 1917–1921 рр.: Місця пам'яті в Польщі. Довідник / за ред. С. Золотаря. Дрогобич: Вид-во «Коло», 2018. 287 с.

У сучасному світі проблеми історичної пам'яті широко артикулюються в суспільному дискурсі. Народи опиняються перед потребою подолання колоніальної історичної спадщини, створення нової системи цінностей. Дослідники виділяють кілька рівнів історичної пам'яті: національний, локальний, особистісний. Однак всі вони пов'язані з людиною, з її життям, місцем у суспільстві. У цьому плані важливим, інформативним і потрібним є довідник авторства заступника директора Південно-Східного наукового інституту в Перемишлі Олександра Колянчука «За нашу і вашу свободу. Учасники українських визвольних змагань 1917–1921 рр.: Місця пам'яті в Польщі».

Книга О. Колянчука є своєрідним вшануванням пам'яті похованих на території Польщі українців, адже він надзвичайно багато зробив для віднайдення і збереження цих місць. За підготовкою довідника стоїть багаторічна невтомна пошукова й дослідницька робота автора. У 1995 р. він спільно із львівськими вченими Миколою Литвином і Кімом Науменком підготували біографи генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ ст.¹ Праця була присвячена 80-річчю Української революції і містила інформацію про більш ніж 450 генералів та адміралів першої половини ХХ ст. У книзі представлено українську військову еліту часів УНР, ЗУНР, Гетьманату.

О. Колянчук у 90-х роках одним із перших почав досліджувати історію української військової еміграції у міжвоєнній Польщі. Він звернув увагу на обставини її появи, структуру, інтернавання у таборах, ідейно-політичну, військово-фахову,

¹ Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. Біографи генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття. Львів, 1995. 285 с.

культурно-освітню діяльність колишніх українських вояків². Доробок праць О. Колянчука і його громадська робота надзвичайно великі³. Низка досліджень присвячена проблемам збереження історичної пам'яті, як-то: «Internowani żołnierze armii UNR w Kaliszu 1920–1939»⁴, «Nekropolie i groby uczestników ukraińskich walk niepodległościowych w latach 1917–1921»⁵, «Увічнення нескорених»⁶, «Generałowie Ukraińscy w Polsce»⁷ (2009) та ін. Ці праці містять багатий матеріал про долю та місця поховання українців, увічнення їхньої пам'яті.

Розширений варіант біографій 165 українських політичних емігрантів у науковому, культурному, суспільному і господарському житті Другої Речі Посполитої авторства О. Колянчука побачив світ у 2017 р. за редакції Станіслава Стемпня, директора Південно-Східного наукового інституту в Перемишлі⁸. У 2018 р. вийшло друге видання цієї книги⁹.

Рецензований довідник «За нашу і вашу свободу. Учасники українських визвольних змагань 1917–1921 рр.: Місця пам'яті в Польщі» містить аналітичні нариси автора «Слідами пам'яті українських емігрантів у Польщі» та «На землі союзника», присвячені причинам появи і діяльності української політичної, військової, наукової еміграції. Інформацію про місця пам'яті у Польщі учасників визвольних змагань у книзі подано за 15-ма воєводствами, а також повітами, містами, селищами та місцевостями. Показчик населених пунктів налічує більше 270 найменувань.

Явище міжвоєнної української еміграції у Польщі стало наслідком поразки Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр., учасники якої, захищаючи свою свободу і життя, не прийнявши більшовицької влади, вимушено залишили батьківщину. Еміграція йшла на захід і через об'єктивні та суб'єктивні обставини значна її хвиля спрямовувалась до Польщі. Основною причиною було те, що цю державу вважали союзником з огляду на Варшавську угоду 1920 р. До цього додався географічний чинник, адже на початках емігранти сподівалися на швидке повернення, тому обирали територіально ближчу країну, а також спорідненість культури, мови тощо.

² Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939). Львів, 2000. 278 с.

³ Детальніше див.: Литвин М. Історик українських визвольних змагань першої половини ХХ століття: Олександрові Колянчуку – 80. *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість* / відп. ред. М. Литвин. Львів, 2012. Вип. 5: Ювілейний збірник на пошану Олександра Колянчука. С. 5–12.

⁴ Kolańczuk A. Internowani żołnierze armii UNR w Kaliszu 1920–1939. Kalisz; Przemyśl; Lwów, 1995.

⁵ Kolańczuk A. Nekropolie i groby uczestników ukraińskich walk niepodległościowych w latach 1917–1921. Przemyśl, 2003. 328 s.

⁶ Колянчук О. Увічнення нескорених. Українські військові меморіали 20–30-х років ХХ ст. у Польщі. Львів, 2003. 244 с.

⁷ Kolańczuk A. Generałowie Ukraińscy w Polsce. Słownik biograficzny. Przemyśl, 2009. 283 s.

⁸ Kolańczuk A. Ukraińscy emigranci polityczni w życiu naukowym, kulturalnym, społecznym i gospodarczym II RP. Przemyśl, 2017. 391 s.

⁹ Ibidem. Przemyśl, 2019. 393 s.

Українська еміграційна колонія в Другій Речі Посполитій почала гуртуватися з 1919 р., значно збільшившись після переходу за Збруч у 1920 р. армії та урядових інституцій Української Народної Республіки (УНР). Українську політичну еміграцію поділяють на дві основні групи. До першої належали військові, до другої – цивільні представники еміграції: колишні урядовці, співробітники державних, громадських установ періоду УНР та Української Держави – Гетьманату. Серед емігрантів було чимало людей різних професій: викладачі університетів, гімназій, семінарій; адвокати, артисти, інженери, селяни, робітники тощо. Багато хто прибував з родинами, жінками і дітьми різного віку – немовлятами, дошкільнятами і школярами.

На початках більшість емігрантів зосереджувалась навколо офіційного центру в Тарнові (тут був уряд УНР, парламент – Рада Республіки), отримуючи засоби для існування частково з урядових джерел, частково від благодійних організацій. Військові армії УНР упродовж кількох років перебували у спеціальних таборах на становищі інтернованих. О. Колянчук фіксує, що за Збруч перейшло близько 27 тисяч вояків, яких роззброїли та інтернували в таборах у Пикуличах поблизу Перемишля, Ланцуті, Вадовіцах, Домб'є біля Кракова, Страдомі біля Ченстохови, Каліші, Александруві-Куявському, Пйотркуві-Трибунальському, Стшалкові, Здунській Волі¹⁰. Зазначимо, що кількісний вимір української еміграції у Другій Речі Посполитій залишається відкритим дискусійним питанням, вчені оперують цифрами 30 – понад 40 тисяч людей.

Незважаючи на побутові, матеріальні складнощі, у таборах була налагоджена культурно-освітня робота, спрямована на національно-патріотичне виховання, діяли освітні заклади, літературно-мистецькі товариства, видавництва, театральні колективи, хори.

Кульмінацією культурно-освітньої роботи стало заснування у червні 1921 р. в таборі Ланцута Українського народного університету, ректором якого було обрано професора Василя Біднова. Емігранти зробили вагомий внесок у культурне, театральне, освітнє, наукове, господарське життя. У 1925 р. при Варшавському університеті створено Студіум православної теології, Український науковий інститут, здійснено багатотомне видання творів Шевченка. Іван Огієнко, Олександр Лотоцький, Іван Шовгенів, Іван Феценко-Чопівський, Євген Маланюк і десятки інших залишили свій слід в українській культурі, освіті, науці. Серед них генерали Марко Безручко, Всеволод Змієнко, Володимир Сальський, Микола Юнаків, Андрій Вовк, Володимир Савченко-Більський та інші.

Після закриття у 1924 р. системи таборів у Каліші збереглася «Українська Станиця», завданням якої було надання харчування, матеріальної допомоги найбільш нужденним українським емігрантам, насамперед інвалідам. У Каліші постало літературно-мистецьке товариство «Веселка», яке гуртувало письменників, художників, виник пресовий орган з ідентичною назвою. Військові утворили Українське військово-історичне товариство, яке налічувало до 180 членів¹¹. Українське

¹⁰ Колянчук О. За нашу і вашу свободу. Учасники українських визвольних змагань 1917–1921 рр. Місця пам'яті в Польщі: довідник / за ред. С. Золотаря. Дрогобич: Коло, 2018. С. 14.

¹¹ Колянчук О. За нашу і вашу свободу... С. 27.

жіноцтво об'єднувалося у Союзі українок-емігранток, структури якого діяли в багатьох осередках. Емігранти створювали галузеві організації юристів, економістів, художників, студентів тощо.

Важкі умови життя і праці, колишні поранення призводили до ранніх смертей емігрантів. Справою честі було впорядкування могил загиблих побратимів, вшанування їхньої пам'яті. У міжвоєнний період збирали кошти на встановлення надгробків, впорядкування спільних могил загиблих у роки революції українських вояків. Допомога в організації поховання була необхідною, адже багато з померлих, залишивши родини у Великій Україні, жили самотньо. Зазвичай ці клопоти брали на себе осередки Українського центрального комітету (УЦК), які виникали на всій території Польщі з метою консолідації емігрантів.

Постає питання: як і де збереглися могили тих, хто боровся в роки революції за українську незалежність. Питання складне і, на жаль, болюче. Пам'ять про учасників революції, міжвоєнних політичних емігрантів намагалися затерти, їхні імена забути, очорнити. У радянський час слово «петлюрівець» було синонімом «ворог народу», тож більшість могил в Україні втрачена. Зокрема, на території Західної Волині, яка перебувала в міжвоєнний період у складі Польщі, збереглися лише поодинокі поховання, як, для прикладу, могила Бориса Магеровського у Здолбунові, Костянтина Вротновського-Сивошапки, Василя Тютюника в Рівному, Олекси Алмазова в Луцьку. Вся ж територія міжвоєнної Польщі була всіяна могилами українських патріотів.

У довіднику є багата інформація про життя, діяльність та місця поховання учасників перших українських визвольних змагань на території сучасної Польщі. Довідки складено на основі архівних документів Варшави, Львова, Каліша, Бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі, преси української політичної й військової еміграції, мемуарів та низки публікацій, серед яких інформація від нащадків українських визвольних змагань¹².

На сторінках довідника знаходимо, що могила графа Михайла Тишкевича, члена НТШ, представника УНР у Ватикані, голови УНР на Мирній конференції в Парижі, члена Головної ради УЦК у Варшаві знаходиться на цвинтарі м. Жидово Гнезненського повіту Великопольського воєводства¹³. Значна частина українських вояків була похована на трьох каліських цвинтарях, але з часом вони руйнувалися, зникали. Так, після зменшення території найстарішого з них, православного цвинтаря, внаслідок адміністративного рішення управи міста у 1957 р. кількість могил українців скоротилася вдвічі. Після вандалських знищень до 1982 р. збереглася лише одна з одинадцяти могил похованих там українських генералів (Сергія Дядюші). Автор називає прізвища військових, могили яких сьогодні втрачено¹⁴. Важливо, що О. Колянчук описує сучасний стан цвинтаря у Щипйорно (район Каліша), частина якого була реставрована і впорядкована.

¹² Колянчук О. За нашу і вашу свободу... С. 49–50.

¹³ Там само. С. 59–60.

¹⁴ Там само. С. 63.

Дізнаємося, що у 1919 р. в Тухолі Куявсько-Поморського воєводства був табір для полонених вояків Української галицької армії, Червоної української галицької армії, а також вояків Армії УНР, багато з яких знайшли свій спочинок на цвинтарі. У довіднику є й фото цвинтаря в Тухолі¹⁵.

У книзі вміщено матеріал про навчання, перебування українських діячів у різних населених пунктах Польщі. Наприклад, у класичній гімназії м. Біла-Підляська вчився товариш генерального секретаря внутрішніх справ УНР Олександр Карпінський, який народився у м. Сувалкі Підляського воєводства¹⁶. Зауважимо, що після революції він оселився в Рівному, у 1922 р. був обраний сенатором від Блоку національних меншин, очолював Український сеймовий клуб, був головою Рівненської «Просвіти»¹⁷. Помер О. Карпінський 1929 р. в Рівному, де і був похований. Могила його, на жаль, втрачена.

За інших обставин знищено могилу на цвинтарі в м. Грубешів уродженця Поділля, повстанського отамана Орла, полковника армії УНР Якова Гальчевського (Войнаровського), який у 20-х роках жив на Волині, очолював контрольно-розвідувальний пункт УНР в Корці, з 1930 р. перебував на службі у Війську Польському. Брав участь у німецько-польській війні, потрапив у нацистський полон, звідки був звільнений за клопотанням уряду УНР в екзилі. Організатор Грубешівської української самооборони. У с. Пересоловичі 22 березня 1943 р. Гальчевський загинув під час нападу відділу Армії Крайової (АК). Його поховали зусиллями української громади, але згодом поховання було знищено¹⁸.

На православному цвинтарі м. Любліна у міжвоєнний час було поховано багато емігрантів, які жили в цьому місті. Після Другої світової війни поховання з політичних причин не доглядали. Лише наприкінці 90-х років стараннями доктора Григорія Купріяновича ділянку з могилами впорядкували і звели пам'ятник, урочисто відкритий у 2001 р. На жаль, у 2018 р. проти Г. Купріянович розпочали переслідування за виступ під час вшанування пам'яті українців, загиблих від рук боївків Батальйонів хлопських та АК у с. Сагринь. На підтримку історика висловилося багато українських та деякі польські громадські діячі.

На цвинтарі у м. Холм вціліла могила члена Української Центральної Ради, голови уряду УНР в екзилі Пилипа Пилипчука, який з 1925 р. жив у Луцьку, працював інженером у магістраті, очолював у воєводському центрі Товариство ім. Лесі Українки, «Рідну хату», був одним із організаторів Волинського Українського об'єднання. Збереглися також поховання братів Антона і Павла Васильчуків, громадських діячів і послів до польського сейму та ін.¹⁹

Надзвичайно інформативний матеріал про українську спільноту і поховання її представників у Варшаві, Кракові, Ланцуті, Перемишлі, Пикуличах і ін. уви-

¹⁵ Колянчук О. За нашу і вашу свободу... С. 87.

¹⁶ Там само. С. 97, 239.

¹⁷ Давидюк Р. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства: монографія. Львів; Рівне: Дятлик М., 2016. 704 с.

¹⁸ Колянчук О. За нашу і вашу свободу... С. 109.

¹⁹ Там само. С. 124–126.

разнюють фотографії та додатки. Важливо, що книга видана українською мовою, тому є ближчою для українських читачів, вчителів, студентів, краєзнавців.

Праця Олександра Колянчука повертає імена українців, що не з власної волі жили на чужині, але віддали всі свої вміння, здоров'я, а часто і життя за національну ідею, долучилися до розбудови Польської держави, яка стала для них на певний час другим домом. Автор зібрав і проаналізував у рецензованому довіднику місця пам'яті українців на території сучасної Польщі, систематизував їх за повітами й населеними пунктами. Те, що Суwalkи, Вадовиці, Щипйорно-Каліш, Ланцут, Воля у центрі Варшави пов'язані в суспільній думці з українськими військовими могилами, меморіалами Армії УНР – це його першорядна заслуга, як і сотні повернутих імен українських патріотів, учасників боротьби за незалежність.

REFERENCES

Davydiuk, R. (2016). *Ukrainska politychna emihratsiia v Polshchi: sklad, struktura, hromadsko-politychni praktyky na terytorii Volynskoho voievodstva: monohrafiia*. Lviv; Rivne: Diatlyk M. [in Ukrainian].

Kolańczuk, A. (1995). *Internowani żołnierze armii UNR w Kaliszu 1920–1939*. Kalisz; Przemyśl; Lwów [in Poland].

Kolańczuk, A. (2003). *Nekropolie i groby uczestników ukraińskich walk niepodległościowych w latach 1917–1921*. Przemyśl [in Poland].

Kolańczuk, A. (2009). *Generalowie Ukraińscy w Polsce. Słownik biograficzny*. Przemyśl [in Poland].

Kolańczuk, A. (2017). *Ukraińscy emigranci polityczni w życiu naukowym, kulturalnym, społecznym i gospodarczym II RP*. Przemyśl [in Poland].

Kolańczuk, A. (2019). *Ukraińscy emigranci polityczni w życiu naukowym, kulturalnym, społecznym i gospodarczym II RP. Wyd. II*. Przemyśl [in Poland].

Kolianchuk, O. (2000). *Ukrainska viiskova emihratsiia u Polshchi (1920–1939)*. Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Kolianchuk, O. (2003). *Uvichnennia neskorenykh. Ukrainski viiskovi memorialy 20–30-kh rokiv KhKh st. u Polshchi*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva imeni I. Krypiakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Kolianchuk, O. (2018). *Za nashu i vashu svobodu. Uchasnyky ukrainskykh vyzvolnykh zmahan 1917–1921 rr. : Mistsia pamiati v Polshchi. Dovidnyk*. za red. Stepana Zolotaria. Drohobych: Vyd-vo «Kolo» [in Ukrainian].

Kolianchuk, O., Lytvyn, M., Naumenko, K. (1995). *Heneralitet ukrainskykh vyzvolnykh zmahan. Biohramy heneraliv ta admiraliv ukrainskykh viiskovykh formatsii pershoi polovyny KhKh stolittia*. Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Lytvyn, M. (2012). *Istoryk ukrainskykh vyzvolnykh zmahan pershoi polovyny KhKh stolittia: Oleksandrovi Kolianchuku – 80. Ukraina–Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist*. Lviv. Vyp. 5: Yuvileinyi zbirnyk na poshanu Oleksandra Kolianchuka. (pp. 5–12) [in Ukrainian].

До 100-річчя Національної академії наук України

УДК 94-051(477.83-25): "19/20"

Микола Литвин

*доктор історичних наук, професор
завідувач Центру дослідження українсько-польських відносин
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID.org /000-0002-4969-052X
lytvynmr@gmail.com
DOI: 10.33402/up.2018-11-181-186*

ЛЬВІВ ІСТОРИЧНИЙ: НАУКОВІ ОСЕРЕДКИ І ШКОЛИ, ЗДОБУТКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ

19 листопада 2018 р. у Львові проведено Міжнародний конгрес «Науковий потенціал Західного регіону України у контексті міжнародного співробітництва: сучасний стан і перспективи розвитку», на якому виступили провідні науковці України та Польщі. Заслухано також доповідь керівника Секції історії та культурології Західного наукового центру НАН України і МОН України, завідувача Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України Миколи Литвина «Львів історичний: наукові осередки і школи, здобутки та перспективи досліджень», у якій проаналізовано історіографічний доробок вчених академічних установ та вищих навчальних закладів Львова.

Ключові слова. Західний науковий центр, історія, Львів, історіографія.

Як відомо, істина є недосяжною. І все ж учені повинні прагнути наблизитися до неї. На жаль, праця істориків завжди суб'єктивна, бо ґрунтується не лише на фаховій інтерпретації певної інформації, але й на етнокультурній традиції дослідника та політичній культурі. Так було у XIX ст., коли історія сформувалася як наука, так є нині, в час активних глобалізаційно-цивілізаційних трансформацій.

Отже, у «довгому» XIX ст. осередками історичних знань та їхньої популяризації в Галичині були Університет Франца-Йосипа, місцеві музеї та окремі бібліотеки (зокрема заклад Оссолінських), а також наукові та культурно-освітні товариства українців, поляків, євреїв, німців. Особливо знаковою була історична школа професора університету та голови Наукового товариства імені Шевченка Михайла Грушевського, автора багатотомної «Історії України-Руси», його учнів, дослідників княжої та нової доби: Степана Томашівського, Мирона Кордуби, Василя Терлецького, Івана Крип'якевича та ін. Поважним був також доробок польських професорів-дослідників всесвітньої історії та історії Польщі – Ксаверія Ліске, Тадеуша Войцеховського, Освальда Бальцера, Людвіга Фінкеля та ін.

У міжвоєнну добу XX ст. польська історична наука розвивалась у Польському історичному товаристві (створений 1919 р.) на гуманістичному факультеті

Львівського університету, де сформувалися школи Людвіга Фінкеля (історія права), Францішека Буяна (соціально-економічна історія), Станіслава Закшевського (медієвістика Польщі). У цей час із 149 осіб університети закінчили і захистили історичні докторати лише сім українців – Роман Зубик, Ілля Витанович, Костянтин Гладилович, Микола Андрусак, Федір Срібний, Микита Думка, Іван Карпинець. Після поразки Західно-Української Народної Республіки українські вчені Українського таємного університету (1921–1924), Греко-католицької богословської академії (1918–1939) гуртувалися довкола секцій і комісій НТШ, зокрема історичної секції, яку очолював Іван Крип'якевич. Із товариством НТШ тоді співпрацювали польські історики Освальд Бальцер, Людвіг Кубаля, Олександр Брікнер, представники Австрії, Італії, Швеції, Франції, Канади. Українські вчені тієї доби досліджували державницькі традиції українців, їхні культурно-мистецькі здобутки, воєнне мистецтво і дипломатію руських князів, королів, вояків українських визвольних змагань ХХ ст.

Нагадаю і те, що в радянську добу історикам вищих навчальних закладів міста, які працювали на кафедрах історії КППС, історії СРСР, наукового комунізму, політичної економіки, наукового атеїзму, науковцям академічних осередків Львова (Інститут суспільних наук АН УРСР, Музей етнографії АН УРСР), компартійні органи періодично нав'язували тематику ідеологічного характеру, яка мала розкривати споконвічну дружбу російського і українського народів, їхню спільну боротьбу проти польської шляхти, експансії Ватикану, міжнародного імперіалізму та його «прислужників» – «українських буржуазних націоналістів». Заразом потрібно було гіперболізувати роль Жовтневої соціалістичної революції, лівих партій – Комуністичної партії Західної України, «Сельробу» і затушовувати потуги українських централістських і правих сил – Українського національно-демократичного об'єднання, Української військової організації і Організації українських націоналістів, антифашистську боротьбу Української повстанської армії. Особливу увагу приділяти критиці Унії та Української Греко-Католицької Церкви, розкриттю величі соціалістичного будівництва, колективізації села, дружбі радянських народів, пропаганді творів керівників КППС. Дорадянські сторінки історії Львова та регіону партійні функціонери та цензори видавництва нещадно вирізали. Лише незначна кількість вчених, яка мала допуски КДБ, працювала у спецфондах архівів і бібліотек. Поодинокі закордонні відрядження були дозволені лише до країн соціалістичного табору або ж до представників лівої діаспори, діяльність яких контролювали радянські спецслужби. Гуманітарні кафедри поповнювали переважно відставні працівники обкомів і райкомів партії, органів КДБ, МВС УРСР.

На щастя, доба незалежності зняла з науки ідеологічні пута і збагатила методологічний інструментарій дослідників. Нині вчені історичного та інших факультетів Львівського національного університету імені Івана Франка досліджують державне будівництво, дипломатію, військову справу Галицько-Волинської держави (Леонтій Войтович), соціально-економічні відносини, торгово-грошовий обіг в Україні, діяльність львівських монетних дворів у XVI–XVII ст. (Роман Шуст), особливості суспільно-політичного і культурно-освітнього життя, міжнаціональні відносини у західному регіоні України у новітню добу (Степан Качараба, Мар'ян Мудрий, Олег Павлишин), українське питання в політиці Росії, Польщі, Німеччини, Франції, Великобританії у ХХ ст. та ін. Вартісними є також студії з методології, історіографії

всесвітньої та української історії, політики історичної пам'яті (Леонід Зашкільняк, Мар'ян Мудрий, Олексій Сухий). Великою популярністю користуються довідники з історії України та всесвітньої історії (Ігор Підкова, Роман Шуст), нумізматики, енциклопедії Львова та університету (Андрій Козицький, Володимир Качмар та ін.), наукові монографії та посібники з історії України, Росії, Польщі та Бельгії (Олена Аркуша, Тамара Полещук, Олексій Сухий). Великий суспільний резонанс мали наукові конференції, присвячені 150-річчю від дня народження М. Грушевського та І. Франка, 75-літтю УПА, минулому Львова і Кракова, історичним пам'яткам Галичини.

Важливим центром дослідження етноконфесійних відносин у Східній Європі став Український католицький університет (УКУ), який очолює професор історії отець Богдан Прах. Заклад підтримує творчі взаємини з науковцями Гарварду, Канадського інституту українських студій, університетами Любліна, Кракова, Варшави, вченими Австрії, Німеччини, Франції (де певний час працював попередній ректор, доктор історії Борис Гудзяк).

У доробку вчених університету студії про домодерну релігійну культуру і східне християнство в Україні, уніїні ідеї (праці Ігоря Скочиляса, Бориса Гудзяка), східні церкви у Литовсько-польській державі, Київську митрополію XV–XVIII ст. Чимало уваги вчені УКУ приділяли також дослідженню церковно-релігійних, ідеологічних чинників суспільно-політичного життя на західних землях України у XIX–XX ст. (Олег Турій, Олександр Зайцев), східній політиці Ватикану, Франції (Вадим Ададуров), ролі особи політиків та влади в історичному процесі новітньої доби (Ярослав Грицак). В останні роки вийшли також змістовні фундаментальні та довідкові видання про репресії тоталітарних влад проти Греко-католицької церкви в Україні та Польщі (Богдан Прах). Не забувають вчені і про археографічну працю: упорядкування архіву ЗУНР у Римі, видання творів Андрея Шептицького та інших очільників ГКЦ.

Нарощують потугу військово-історичні дослідження в Національній академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, начальником якої є доктор історичних наук, генерал Павло Ткачук. У навчальному закладі спільно з Львівським національним університетом імені Івана Франка діє єдина в Україні докторська рада з військової історії. Серед пріоритетних напрямів дослідження: історія Української революції 1917–1921 рр., зокрема військових формацій доби Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР, ЗУНР (Андрій Харук, Леонід Кривизюк), проблематика Другої світової війни, геополітика сучасних війн та військових конфліктів, розбудова Збройних сил України (Володимир Трофимович). У полі зору військових експертів, зрозуміло, є російсько-українська війна 2014–2018 рр., волонтерський рух в Україні. Важливо і те, що в Академії регулярно відбуваються міжнародні наукові конференції за участю іноземців, насамперед США, Канади, Польщі та Литви.

Вартісними є праці з історії української рукописної книги, друкарства у Центрально-Східній Європі (зокрема у Львові) викладачів Української академії друкарства.

У доробку гуманітарних кафедр Національного університету «Львівська політехніка» праці з історії українського державотворення, військової історії та дипломатії, українсько-польської думки, міжнародних відносин України, геополітики новітньої доби (Леонтій Дещинський, Іван Хома, Святослав Шоломенцев-Терський,

Василь Гулай, Володимир Макарчук). Значущими є студії з історії архітектури та урбаністики Галичини (Микола Бевз).

Викладачі Національного лісотехнічного університету досліджують екологічний рух в Україні, систему місцевого самоврядування в регіоні у дорадянську добу (Микола Іваник, Володимир Кондратюк).

Науковці Львівської національної музичної академії ім. Миколи Лисенка працюють над історією давньої української музики, творенням музичних комп'ютерних баз (Юрій Ясіновський), життєписом відомих діячів української культури в Україні і за кордоном (Любов Кияновська).

Викладачі гуманітарних кафедр Львівського державного університету фізичної культури ім. І. Боберського відтворюють українські сторінки олімпійського руху, становлення парамілітарного і фізкультурно-спортивного руху на західних землях України наприкінці XIX – першій половині XX ст. (Андрій Сова), особливості Українського визвольного руху XX ст., біографії його очільників (Олег Полянський, Валентин Мороз, який повернувся в науку після сталінських таборів та громадсько-політичної діяльності в Канаді).

У Львівському національному медичному університеті імені Данила Галицького з'явилися праці з історії медицини та фармації регіону, вітчизняної філософської думки (Ігор Держко), а також просопографічні узагальнення про вчених-медиків університету дорадянської доби (Марта Надрага).

У Львівській національній академії мистецтв системно досліджують історію монументального та декоративно-ужиткового мистецтва, творчість видатних митців і громадських діячів новітньої доби: Івана Труша, Осипа Куриласа, Антона Монастирського, Олени Кульчицької, Григорія Смольського, Святослава Гординського та ін., аналізують вплив ідейно-політичних чинників на мистецьке життя регіону. Особливо цінними є міждисциплінарні студії Романа Яціва, Ореста Голубця, Юрія Бірюльова, присвячені українським митцям та товариствам, що діяли за кордоном (насамперед у Польщі, Франції, США, Канаді).

Вчені Львівського торговельно-економічного університету реконструюють літопис кооперативного руху в регіоні, видали історію університету (Степан Гелей); досліджують польсько-українське етнокультурне пограниччя (Тетяна Голдак).

Амбітні наукові плани виношують і виконують колеги з Львівського відділення Інституту української історіографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, який 1992 р. створив і очолював до 2010 р. досвідчений історик-сходознавець, в'язень сталінських таборів Ярослав Дашкевич, син діяча УНР. Нині його колектив упорядковує багатотомне видання праць Михайла Грушевського, досліджує спадщину Степана Томашівського, Осипа Назарука, популяризує багатий доробок свого першого керівника; готує історичні атласи міст, досліджує етнотомографічні процеси та соціально-економічний розвиток Галичини у домодерну добу (Мирон Капраль, Андрій Фелонюк). Завжди актуальними для науки і суспільства є студії у галузі спеціальних історичних дисциплін, наприклад, геральдики міст, вексилології та сфрагістики (Андрій Гречило). За сприяння представників ІТ-сфери та географії започатковано створення інтерактивної карти з історії України (Надія Халак), яку схвально оцінили освітяни, представники туризму, молодіжні середовища.

Для науковців Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника пріоритетною є тематика історії книговидання, пресознавства, укладання тематичних бібліографій, біобібліографій, виставок, нових електронних ресурсів, зокрема за підтримки діаспори, партнерів з Польської академії наук (Мирослав Романюк, Мирослава Дядюк, Луїза Ільницька, Ольга Колосовська, Тамара Литвин, Галина Сварник та ін.). Важливим дискусійним майданчиком для істориків і культурологів обох країн стали Оссолінські читання, які регулярно проводять у цій бібліотеці за участю науковців, дипломатів, громадськості регіону.

Добре знаним в Україні та за кордоном є міждисциплінарний доробок Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (до 1993 р. – Інститут суспільних наук АН України). Завдяки ініціативі та праці його попередніх директорів – академіків Івана Крип'якевича та Ярослава Ісаєвича – відтворено літопис Галицько-Волинської держави, досліджено її взаємини із сусідніми державами, актуалізовано багату культурно-мистецьку спадщину (зокрема на прикладі княжого Галича, Володимира, Львова, Звенигорода). Спільно з архітекторами Національного університету «Львівська політехніка», вченими Інституту археології Польської академії наук розпочато археологічно-архітектурне обстеження княжого Холма. Результати цих експедицій постійно висвітлюються на міжнародній конференції «Археологія Заходу України», яка щороку збирає понад сотню науковців із багатьох країн (другий рік її співorganizатором є представництво ПАН у Києві). Вартісним є також доробок вчених з історії рукописної та друкованої книги (Ярослав Ісаєвич), історії сакрального мистецтва (Володимир Александрович), національно-культурного відродження XIX ст. (Феодосій Стеблій, Ірина Орлевич, Роман Голик), конституційно-парламентських практик галицьких українців, історії Галицького сейму (Олена Аркуша, Ігор Чернопол), державотворення Західно-Української Народної Республіки (Микола Литвин, Кім Науменко), партійно-політичного і культурно-освітнього життя у західному регіоні України в новітню добу (Олександр Луцький, Іван Патер, Ігор Соляр, Микола Посівнич), військово-політичного протистояння у роки Другої світової війни, виокремлення провокативного німецького і радянського чинників та їхнього впливу на ескалацію українсько-польського конфлікту, особливо на Холмщині та Волині (Андрій Боляновський, Михайло Романюк, Руслан Забілий, Володимир В'ятрович). Зібрано також великий документальний матеріал з історії дисидентського руху (Юрій Зайцев), депортацій українців і поляків (Юрій Сливка, Микола Литвин, Юлія Павлів), сучасного етнодержавотворення (Олег Муравський, Павло Артимишин). За участю науковців Інституту підготовано багатотомну історію української культури, тритомну «Історію Львова», томи «Літопису УПА» та підручник для вишів з історії України, який витримав три видання. Спільно з Інститутом історії ПАН розпочато проект «Україна–Польща: історична спадщина, історіографічні перспективи», готуються нові експедиції на пограниччі з археологами Академії знань та мистецтв (Краків), ПАН і Жешівського університету, де ректорує професор археології Сильвестр Чопик. Нагадаю також, що Інститут видає наукові часописи «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність», «Княжа доба», «Новітня доба», «З історії західноукраїнських земель», «Історичні та культурологічні студії», «Україна–Польща: історична спадщина, суспільна свідомість», а нині започаткував багатотомник «Галичина:

історія, політика, культура». Вчені Інституту стали співініціаторами створення Міжнародної асоціації українців, Польсько-української історичної комісії НАН України, Національного комітету істориків України.

Вчені Інституту співпрацюють з комісіями відродженого Наукового товариства імені Шевченка щодо видання «Енциклопедії НТШ», проведення наукових конференцій і сесій.

І, насамкінець, актуалізуємо декілька проблем. Історикам України, зокрема західного регіону, бракує англomовного фахового періодичного збірника, який би ввійшов до міжнародних наукометричних баз. Потрібно також посилити між-дисциплінарність у висвітленні актуальних проблем з історії та культури України (особливо коли йдеться про правно-політичний аспект міждержавних і міжнародних відносин). Активніше і дієвіше співпрацювати з міжнародними і вітчизняними грантодавцями й органами влади, бізнесом в Україні, які завжди потребують експертно-аналітичних узагальнень учених. Отже, сподіваємося, що відзначення 100-річчя НАН України не лише актуалізує, але й вирішить низку наболілих для вчених проблем, зокрема фінансових та організаційних.

Mykola Lytvyn. Historical Lviv: scientific centers and schools, achievements and prospects of research

November 19, 2018, the International Congress «The Scientific Potential of the Western Region of Ukraine in the Context of International Cooperation: Current State and Development Prospects» was held in Lviv, which was dedicated to the 100th anniversary of the National Academy of Sciences of Ukraine. It was attended by leading scientists of Ukraine and Poland. At the plenary session, a report was presented by Mykola Lytvyn, he is the head of the Center for the Study of Ukrainian-Polish Relations of the I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, and the representative of the NAS of Ukraine in the Polish Academy of Sciences. The report analyzed the historiographic achievements of scientists of academic institutions and higher education events in Lviv.

Keywords: Western Science Center, History, Lviv, historiography.

До 100-річчя ЗУНР

УДК [94(477.8):32.019.52]“1918/1923”

Тарас ГОРБАЧЕВСЬКИЙ

*кандидат історичних наук,
молодший науковий співробітник Центру дослідження
українсько-польських відносин
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID.org/0000-0001-9358-0443,
horbaczewski.taras@gmail.com
DOI: 10.33402/up.2018-11-187-188*

Олександр КОЛЯНЧУК

*кандидат історичних наук,
заступник директора Південно-Східного наукового інституту в Перемишлі
ORCID.org/0000-0003-3679-591X
kolanchuk.oleks@gmail.com
DOI: 10.33402/up.2018-11-187-188*

ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА: НАУКОВИЙ ТА СУСПІЛЬНИЙ ДИСКУРСИ

Науковці Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, зокрема Центру дослідження українсько-польських відносин та відділу новітньої історії тривалий час досліджують історіографію та археографію Українських визвольних змагань першої чверті ХХ ст., зовнішню та внутрішню політику ЗУНР. У зв'язку з відзначенням 100-річчя ЗУНР співробітники Інституту взяли участь у підготовці тритомника «Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Енциклопедія». Наприкінці року було презентовано перший том праці, до його написання доклалися Олена Аркуша, Микола Литвин, Іван Патер, Микола Посівнич, Ігор Соляр, Любомир Хахула¹. Перевидано також книгу про діячів Державного секретаріату ЗУНР². Підготовлено низку статей до наукових та науково-популярних видань³.

¹ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2018. Т. 1: А–Ж. 688 с.

² Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті / упоряд.: М. Литвин, І. Патер, І. Соляр; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2018. 350 с.

³ Литвин М. Західно-Українська Народна Республіка: державно-політичне та соціально-економічне реформування в умовах визвольної війни *Вісник Львівського національного*

Організовано цикл публічних лекцій для студентів вищих навчальних закладів, школярів, військовослужбовців.

Інститут став співорганізатором міжнародної наукової конференції «Західно-Українська Народна Республіка: революція, державність, соборність» (Львів; Івано-Франківськ, 30–31 жовтня 2018 р.), на якій заслухано доповіді Миколи Литвина, Ігоря Соляра та ін. За участю Миколи Литвина та фахівців «Української картографічної групи» (Київ, Львів) підготовано карту «Західно-Українська Народна Республіка» (2,4 др. арк.), в якій відображено хроніку листопадових подій 1918 р. у Львові, формування центральних та місцевих органів влади, бойові операції Галицької армії, подано короткі біографії діячів ЗУНР, оригінальні документальні світлини.

Львівська обласна державна адміністрація та обласна рада, Львівська міська рада нагородили Миколу Литвина та Миколу Посівнича пам'ятними медалями на честь 100-річчя ЗУНР. Вони допомогли розробити концепцію обласної програми пам'ятко-охоронної діяльності щодо вшанування діячів ЗУНР, старшин та стрільців Галицької армії.

університету імені Івана Франка. Серія історична. Львів, 2017. № 53. С. 63–73; Його ж. Українські визвольні змагання першої чверти ХХ століття: документи товариства охорони воєнних могилу Львові *Вісник НТШ.* Львів, 2018. Чис. 60. С. 43–45; Його ж. Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923): уроки державотворення *Історія в школі* (Київ). 2018. № 11–12. С. 13–17 та ін.

ЗМІСТ

СТУДІЇ

- Андрій БОЛЯНОВСЬКИЙ*. Шляхетські протистояння як чинник загострення етносоціальних конфліктів в Україні наприкінці XVI – у першій половині XVII століть 5
- Олена АРКУША*. «Вимагаєте від нас поваги до шляхетської старовини?». Роздуми українських інтелектуалів XIX– початку XX століття про роль спадщини Речі Посполитої у формуванні модерної української нації 27
- Анна ВАРНИЦЯ*. Народні вчителі в національному русі. Польсько-український контекст шкільництва Галичини другої половини XIX – початку XX століть. 56
- Ігор ЧОРНОВОЛ*. Батьки, діти та ідентичність. Микола Ганкевич і Генрик Верещицький 73
- Оксана РУДА*. Освітнє питання у програмних документах польських політичних партій (1919–1939). 78
- Іван ЗУЛЯК, Андрій КЛИШ*. Відносини «Просвіти» з польською владою у Східній Галичині міжвоєнного періоду. 99
- Оксана КАЛИЩУК*. Волинська трагедія 1943 р. у сучасній російській історичній науці та публіцистиці 108
- Yuliia KSHANOVSKA*. Polish community in the daily practice of soviet cities: integration strategies and identity preservation (on the example of the Dnipropetrovsk region 1953–1985) 122
- Тарас ГОРБАЧЕВСЬКИЙ*. Україна – Ватикан: міждержавні та міжцерковні відносини (1991–2005) 131
- Олег ПИХ*. Польсько-білоруські відносини у 2005–2015 роках 140
- Любомир ХАХУЛА*. Інституціоналізація історичної політики Республіки Польща наприкінці XX – на початку XXI століть. 154

ІСТОРИОГРАФІЯ, БІБЛІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Володимир КЛАПЧУК, Михайло КЛАПЧУК*. Історіографія та джерельна база лісового господарства Галичини дорадянського періоду. 165

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

Руслана ДАВИДЮК. Пам'ять про українських емігрантів у Польщі. 175

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

До 100-річчя Національної академії наук України

Микола ЛИТВИН. Львів історичний: наукові осередки і школи,
здобутки та перспективи досліджень 181

До 100-річчя ЗУНР

Тарас ГОРБАЧЕВСЬКИЙ, Олександр КОЛЯНЧУК. Західно-Українська
Народна Республіка: науковий та суспільний дискурси. 187

УДК 94(477+438)

Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість /
голов. ред. Микола Литвин; Національна академія наук України, Інститут
українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2018. Вип. 11. 192 с.

Редактор

Віталія Станкевич

Художньо-технічний редактор

Дмитро Савінов

Художник

Василь Роган

Оригінал-макет підготовлено

Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026 м. Львів, вул. Козельницька, 4 тел.: 270-14-18

Підписано до друку 24.12.2018. Формат 70x100/16.

Наклад 300 прим.

Обл. друк. арк. 14,09. Друк офсетний